"Azerbaycan'ın Yiğit Evladı"

ALİ BEY HÜSEYİNZADE

(Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan)

ve

TÜRKİYE'DE YAYINLADIĞI ESERLERİ

Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İstanbul - 1992

"Azerbaycan'ın Yiğit Evlâdı"

ALİ BEY HÜSEYİNZÂDE
(Prof.Dr. HÜSEYİNZÂDE ALİ TURAN)
ve
TÜRKİYE'DE YAYINLADIĞI ESERLERİ

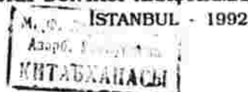
B-11.036

910

Prof.Dr. ALİ HAYDAR BAYAT

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve
Deontoloji Anabilim Dalı

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
İSTANBUL - 1992

WS(574)

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI**'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Baskı
Kuşak Ofset

Haberleşme Adresi
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
P.K.94 34471 Aksaray/İSTANBUL
Tel: 511 10 06 - 511 18 33

Milli Yayın No. : 92-34-Y-0147-96
ISBN : 975-498-056-X

Günümüz Türk Dünyası'nın
D E D E K O R K U T'u
Prof.Dr.Turan YAZGAN'a
Hürmetlerimle.

İÇİNDEKİLER

Türkiye'deki Yayınları

ŞİİRLERİ

KİTAPLARI

MAKALELER

SUNUŞ

Prof.Dr.Ali Haydar Bayat, bu eseri hazırlamakla çok büyük ve mukaddes bir iş yapmıştır. Bir milletin hakiki kahramanlarını kendi halkına unutturan, horlatan ve yerine gerçek hainleri kahraman kabul ettiren ve onları millete küfredercesine caddelere isim, meydanlara heykel olarak yerleştiren EMPERYALİST zihniyetin üstümüze geçirilmiş bir demirperdesini daha ortadan kaldırdı. Bir büyük insanın, aldığı soyadı ile müsemma bir müstesna milliyetçinin hayatını ve Türkiye'deki çalışmalarını gün ışığına çıkardı. Hüseyinzâde Ali Bey (TURAN), doğduğu, yaşadığı, çalıştığı yerlere bakmaksızın bütün Türk dünyasının bir mücahididir. Türkiye'deki Türk çocukları da bu ve benzeri mücahitlerimizi Türkiye'de doğmuş yaşamış olanların yanında -hiçbir fark gözetmeksizin- böyle tanımalıdır. Bir devletin büyüğü bazan yalnız o devleti ve vatandaşlarını ilgilendirir, fakat bir milletin büyüğü, o milletin yayıldığı bütün coğrafyada ve o milletin kurduğu bütün devletlerde tebcil edilmelidir.

Türk çocukları, bu gibi eserlerle bütün büyüklerini tanıma ve örnek alma imkânını bulacaktır.

Vakfım ve şahsım adına aziz kardeşim Ali Haydar Bayat'a sonsuz minnet ve şükranlarımı sunmayı şeref sayıyorum.

Prof.Dr.Turan Yazgan

GİRİŞ ve ÖNSÖZ

M.Ö.IV. yüzyıldan itibâren Türk kavimlerince iskân edilmeğe başlanan ve X.yüzyılda hızlanan Oğuz göçleri ile tamamen Türkleşen Azerbaycan, herşeyi ile Türkmenlerin yığınak bölgelerinden biri olarak günümüze kadar saflığını koruyan bir Türk yurdudur.

XVIII.yüzyıla Rusya'nın Kafkasya ve İran'a doğru yayılma politikası sonucu başlattığı bazı saldırılar, 1747'de katline kadar, **Nadir Şah** tarafından durdurulmuşsa da, daha sonra **Kaçarlar'ın** İran'da idareyi ellerine geçirmelerine kadar olan karışıklık yıllarında birbirlerine rakip küçük hanlıkların (Kuzeyde **Gence, Kuba, Baku, Şeki, Şirvan, Karabağ;** Güneyde **Dümbüllü, Erdebil, Maku, Halhal** gibi) kurulması **Azerbaycan'ı** zaafa uğratmış Rusya da Kafkaslar'daki bu buhranlı durumdan istifade ederek siyasî, askerî yollarla hâkimiyet ve nüfûzunu Güneye doğru genişletmeye başlamıştı. O sıralarda İran'a hakim olan **Kaçarlar** Rusya'ya karşı yer yer başarılar elde etmişlerse de, sonuçta direnişleri kırılarak 1813 **Gülistan** ve bilhassa 10 Şubat 1828 **Tükmençay** anlaşması ile Azerbaycan'ın yaklaşık üçte ikisi İran'a üçte biri Rusya'ya bırakılacak şekilde bu iki ülke arasında bölüşülmüştü. Böylece Kuzeyde kalanlar ilk defa Avrupalı bir gücün (Rusya) yönetimi altında, İran'daki kardeşlerinden farklı bir yol izlemeğe başlıyordu(86).

Rus idaresi eline geçirdiği bu toprakları potansiyel hammadde kaynağı ve imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan halklar için bir yerleşim alanı olarak gördüğünden, mezhep duygularını istismar ederek, daima savaş halinde olduğu, sünnîliğin temsilcisi Osmanlı Devleti'ne karşı da Azerbaycan Türklerini kullanmayı tasarlıyordu.

1805'te **Gence,** 1806'da **Kuba** ve **Baku,** 1815'te **Şeki,**

1820'de **Karabağ** hanlıkların ortadan kaldırılarak iç harplere son verilmesi, ham madde karşılığında Azerbaycan'a Rus mallarının sürülmesi; asrın ikinci yarısında yerel yönetimlerin kökünü kazıyan reformlarla mahkeme ve ceza hukukunun değiştirilerek Rus sisteminin getirilmesi, eski feodal hayata ve onun bağlı olduğu iktisadî sisteme, İran'ın medenî tesirlerine kuvvetli darbeler vurdu. Çarlık idaresinin köylüyü topraksız bırakmak, sünnî-şiî düşmanlığını körüklemek, bereketli topraklara Rus köylülerini yerleştirmek, Hristiyan azınlıklara bazı faydalar sağlamak gibi Rus siyâsetinin sınırlayıcı, zorlayıcı, halkı öfkelendirici girişimleri, Azerbaycan'ın iç benliğini iki bakımdan pekiştirdi: Hanlıkların kaldırılması bölgenin yerel dağınıklığını önlemiş, bu arada Transkafkasya vilâyetinin kurulmasıyla Azerbaycan Türklerinin anayurt olarak benimseyebilecekleri bir çekirdek oluşmuştu. Ancak halk basit bir hayat sürmekte, sosyal hayatı ahuntlar ve vâizler yönlendirmekteydi. Dinî müesseseler Azerbaycan'ın ümmet devrinden sıyrılmasına imkân vermiyordu. Geçmişte başlıca etken olan mezhep birliğinin tesiri ile İran'ın sömürgesi durumunda iken, Rusya'nın siyasî ve ticarî yönden bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Rus kültürü çevreye nüfûz etmeye başlamıştı. Bu arada başlangıçta askerî maksatlar için yapılan demir yolları, limanlar, yollar; daha sonra da Bakû petrolünün işletilemsi için Avrupa sermayesininin girmesiyle hayat şartlarında büyük değişiklikler meydana gelmiş, büyüyen ve modernleşen şehir ve kasabalarda köylere kadar Avrupa mallarını dağıtan tüccar sınıfı ortaya çıkmıştı. Bu tüccarların çocukları Kafkasya'daki Rus okullarında, büyük Rus şehirlerinde okuyarak Batı medeniyetini ve tekniğini öğreniyorlardı.Rus dili ve edebiyatı bu kesimde yayılıyordu. Halkın büyük bir kısmı ise Şiî inancını kuvvetli olarak yaşamaktaydı.

Böylece XX. yüzyıla girerken Rusya'nın temsil ettiği Avrupa kültürü ile geleneksel İran-İslâm kültürünün çakışması Azerbaycan'da yeni bir aydın tipini ortaya çıkardı. Aralarında çarlığın askerî ve sivil hizmetlerinde çalışan bu aydınlar arasında bilhassa **Mirza Feth Ali Ahuntzâde** (1812-1878), Azerî Tükçesiyle yazdığı, konuları yerli hayattan alınmış ve halk dili ile yazılmış tiyatro eserleriyle büyük bir değer olarak kendini kabul ettirdi. 1870'lerde ikinci nesil aydınlarıyla birlikte, tiyatronun yanında basın hayatında da bir atılım oldu. **Zerdabî Hasan Bey**'in (1832-1907) 1875 yılından itibaren ayda iki defa **Bakû**'da çıkarmağa başladığı, Farsça terimlerin az kullanıldığı, oldukça sade bir Türkçe ile yayınlanan **Ekinci** gazetesi, Azerbaycan kültür hayatına büyük katkıda bulunması beklenirken, 1877 Osmanlı-Rus savaşında, Türkiye'ye sempatizan tutumu sebebiyle çarlık idâresi tarafından kapatılmıştı. Daha sonra **Tiflis**'te neşredilen **Ziya, Ziya-i Kafkas** (1879-1884), **Keşkül** (1891), **Şark-i Rus** (1903) gazeteleri de çarlık idâresinin şiddetli sansürüne, din adamlarının baskılarına, halkın cahilliğine ve kayıtsızlığına rağmen yayın hayatını sürdürmeye çalışmışlar, yeni usûl mektepler dil, alfabe, kadın hakları konusunda o günün Azerbaycan Türk toplumu için çok yeni olan sosyal problemleri işlemişlerdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan Türk Toplumu, yüksek tabakalarda Rus kültürünün, alt tabakalarda ise İran kültürünün etkisi altında olup, yeni bir sentez ortaya koyabilecek imkândan mahrûm, mütevekkil bir mücâdele halinde idi.(1). Asrın sonunda yeni bir kültür daha eklendi. 1883 yılında Azerbaycan'ı Rusya ve Batı Avrupa pazarlarında bağlayan Baku-Batum demiryolunun açılmasıyla Kafkasya'nın İstanbul'la teması kolaylaşmış, Türkiye' de Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan Osmanlı-Avrupa kültürü de etkisini göstermeye başlamıştır. XX. Yüzyıl Azerbaycan'ı bu üç kültürün mücadele tarihidir denilebilir.

XX.Yüzyılın başlarına doğru daha önce **Bakû**'da teşekkül etmiş olan mahallî aydınlar grubu, Azerbaycan asilleri ve esnafı arasından çıkmaya başladı. Bu yeni aydınlar grubu **Panislâsizm** ve **Pantürkizm** şuurunu oldukça erken göstermeye başladı. Böylece (Tercüman gazetesinin de yardımiyle) uzun süre İran ve Şiî hegomonyası arasında uykuya yatanlar, İslâm ve Türklük dünyasına ait olduklarını hissetmeye ve uyanmaya başladılar.

1904'de Japonlarla yapılan savaştan mağlup çıkan Rusya'da iç karışıklıklar başlamış ve 9 Ocak 1905'te Petersburg'da *"Kanlı Pazar"* günü işçilerin kıyım haberiyle çarlık rejimi temelden sarsılmış (86) ve Meşrutiyet ilân edilmek zorunda kalınmıştı. Yeni yönetimin tanıdığı bazı hürriyetlerden Azerbaycan aydınları olabildiğince faydalanmağa çalıştılar. Aydın kesimin uzun süre baskı altında tutulan enerjilerinin açığa çıkmasıyla Azerbaycan'da sosyal hayatta büyük bir canlanma ile bir çok hayır kurumu, sanat dernekleri açılmıştır. Bu derneklerin faaliyetleri arasında Türk dili ile eğitim veren yeni okullar açıp, burslar vermek, tiyatro ve eğitim çalışmalarını düzenlemek başta gelmekteydi (86). Bunlar arasında **Tagıyef Dram Tiyatrosu, Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**'nin **İsmailiye Sarayı**, Müslüman Türk çocuklarına mahsus **Saadet Mektebi**, öğretmen yetiştirmek için **Füyûzat Darü'l-Muallimin'i, Neşr-i Maarif Cemiyeti**'nin **Gence**'de açtığı **Medrese-i Ruhâniye** ile **Dram Cemiyeti** sayılabilir(74).

Fakat millî ve medenî uyanışta en büyük görevi Rusya'da ve Türkiye'de tahsil görmüş aydınların görev aldığı basın yapmıştır denilebilir. Sansür sisteminin gevşemesiyle 1905-1917 yılları arasında **Hayat, İrşat, Füyûzat, Molla Nasreddin, Açık söz Dirlik, Terakki, Taze Hayat, İttifak, Şelâle** (70) gibi 63 gazete ve dergi yayın hayatına girmiştir. (86). Okur yazar oranının %4-5 olduğu bir devirde (86) bu yayınların bolluğu **Baku**'yu Rusya'daki Müslüman gazeteciliğin merkezi haline getirmişti. Bunların birçoğu kısa ömürlü yerel olmakla birlikte, yüksek bir düşünce ve gazetecilik seviyesinde olanları geniş bir çevrede okuyucu buluyorlardı. Neşriyatın büyük bir kısmı varlıklı Azerbaycanlıların mâlî desteğiyle yayınlanmaktaydı. Meselâ **Zeynelâbidin Tagıyef, Kaspi, Hayat, Füyûzat** ve daha sonra yayınlanan **Taze Hayat**'ın sahibi idi.(86). Bu neşriyat içinde bilhassa imtiyaz sahipliğini **Ali Merdan Topçubaşı**'nın, müdür ve baş yazarlığını **Hüseyinzâde Ali Bey** ile **Ağaoğlu Ahmed Bey**'in yaptığı Türkçülük ülküsünü benimsemiş **Hayat** gazetesi, **Hüseyinzâde Ali Bey**'in çıkardığı **Füyûzat** mecmuası, **Ağaoğlu Ahmed Bey**'in **İrşad** gazetesi (78), **Celil Mehmet Kuluzâde**'nin **Molla Nasreddin**'i en etkili yayınlar olmuştur. Bilhassa **Füyûzat**'ın etrafında toplanan **Ahmet Kemal, Hasan Sabri Ayvazof, Zerdabî, M.Hadî, Şamil Celilzâde...** Türkiyecilik taraftarlığı güdüyorlardı (26,93). Bu sıralarda Gaspıralı İsmail Bey'in çıkardığı Tercüman gazetesinin *"Dilde, fikirde, işte birlik"* prensipleri bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da etkisini göstermiş, Azerî gençliğinin gözlerini Türkiye'ye çevirtmişti. Böylece Türkiye'de 1908'de Meşrutiyet'in ilânı ve Balkan harbi sonrası güçlenen milliyetçilik cereyanı Azerbaycan Türklerini Türkiye'ye yöneltti (35).

1905'ten sonra çoğalan yayın hayatının faaliyetleri gazete sütunlarında kalmamış, kısmen hayata geçirilmiş, kısmen de hükümete verilen dilekçelere, kongreler tarafından alınan kararlara malzeme teşkil etmiş gizli veya açık komitelerin, cemiyetlerin, siyasî partilerin kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu dönem basını tetkik edildiğinde bilhassa aşağıdaki konulara ağırlık verildiği görülmektedir:

1- Câmilerin yanında mektep ve medreselerin islâhı, ders programlarının günün şartlarına uydurulması.

2- Şehir ve köylerdeki mevcut mekteplere ilâveten yeni millî mekteplerin kurulması.

3- Türklerle meskûn bölgelerdeki devlet okullarında eğitimin Türkçe yapılması.

4- Ruhanî idâre ve İslâmî vakıfların idâresinin Müslümanlara bırakılması.

5- Rusya'da diğer milletlere verilmiş olan neşr-i maarif, umur-i hayriye cemiyetlerinin kurulmasına izin verilmesi.

6- Belediye ve millet vekili (Devlet Duması) seçimlerinde Müslümanlara revâ görülen kanunî kısıtlamaların kaldırılması.

7- Diğer vatandaşlara verilmiş olan hakların Müslümanlara da verilmesi(17).

Azerbaycan Türk basınının bu gayreti halkın ilim ve kültür açısından yükselmesini sağladı, cehâletin ve taassubun Türklüğün geleceği için felâket doğuracağını halka mâletti (23).

Kısa bir süre içinde dinî taassub azaldı, şiî-sünnî çekişmesi kalktı, halkın kültürel seviyesi yükseldi. Bu işte en büyük gayreti gösterenler **Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzâde Ali Bey (Turan)'dır.**

Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik (1889) ve İstanbul Askerî Tıp Fakültesi (1894)'nde tahsilini tamamlamış olan **Hüseyinzâde Ali Bey** Rus, İran, Batı Osmanlı edebiyatını çok iyi biliyordu. Azerbaycan'da bulunduğu 1903-1910 yılları arasında çeşitli gazetelerdeki yazıları ve 1906-1907 arasında çıkardığı **Füyûzat** mecmuasıyla bütünleşen **Ali Bey**, yazıları sohbetleri, öğretmenliği ile yeni Azerbaycan Türk kuşaklarının edebî ve fikrî gelişmesi üzerinde çok etkili olmuştur. Türkiye Türkçesini Kafkasya Türkleri arasında edebî dil olarak yaymak, yeni Azerî Türk edebiyatını bu lehçe üzerine kurmak istediğinden Füyuzât'ında ve çeşitli yayın organlarındaki yazılarında İstanbul Türkçesini kullanmış, yeni bir edebî anlayışın ve ülkünün önderi olarak Azerbaycan'da yankılar uyandıran, derin iz bırakan bir akımın doğmasına yol açmıştır. **(Füyuzât Devri)**(1).

Başta Kahire'de Türk Gazetesi'ndeki *"Mektub-i Mahsus"* yazısıyla, daha sonra Baku'da 1905'de Hayat Gazetesi'ndeki *"Türkler kimdir ve kimlerden ibârettir"*, *"Bize hangi ilimler lâzımdır"*, *"Yazımız, dilimiz, birinci yılımız"* gibi yazılarıyla siyasî Türkçülük hareketinin kurucusu olmuştur. Onun ortaya attığı *"Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak"* düsturu daha sonra **Ziya Gökalp** tarfından benimsenip sistemleştirilmiştir.

Azerbaycan'da son yetmiş yıldır yaşanan rejimin gereği olarak, mümkün olduğu kadar kendisinden bahsedilmeyen, bahsedildiğinde ise resmî ideolojiye göre hakkında gerçeklerin yazılmadığı, bu büyük Türk ilim ve sanat adamı, prestroika ve glastnost'dan sonra yeniden gündeme gelmiş ve günah çıkarırcasına *"Unudulmuş Dahi"*(46). *"Teessüf ki, min teessüf ki, haçansa biz bu cür ulu rehberlerimize onlara gati yaraşmayan acaib- garaib damgalar yapmak mövgeyinde bulunmuştuk. Onu da deyek ki, bu günki şeraidde elbette teessüflenmek çoh azdır"* (56).*"Rayanonumuzun fahri olan bu adın (Alibey Hüzeyinzâde) hemişe uca tutulmasına çalışmalıydık. Bu adı taşıyan fikir ve amelleri hakkında daim düşünüb danışmaya onun şahsiyetine öz ihtiramımızı bildirmiş oluruk"* (79) gibi makale ve ifadelerle aklanmaya ve güncelleşmeye başlamış hatta doğum yeri olan Salyan'a bir heykelin dikilmesi için kampanya başlatılmıştır (50).

O'nun Türk kültür tarihindeki gerçek yerini anlayabilmek için önce Azerbaycan ve Türkiye'deki muhtelif gazete ve dergi kında maalesef günümüze kadar bir eser yazılmamıştır. İşte biz, Azerbaycan'da bulunduğu sırada yazdıklarını, Azerbaycanlı ilim adamlarına bırakarak, Türkiye'deki edebî ve ilmî yazılarını toplamaya çalıştık. Derlediklerimizin O'nun yazılarının tamamı olduğunu iddia etmiyoruz. Araştırdıkça belki daha başkaları da tespit edilebilecektir.

Azerbaycan'da Türkçülük hareketini başlatan ve teorisyenlerinin başında olan bu büyük ilim, fikir ve sanat adamı hakkında maalesef günümüze kadar bir eser yazılmıştır. İşte biz, aynı ismi taşıdığımız, ayni tıp mesleğinin mensubu olduğumuz, ayni ülküyü paylaştığımız, ayni sanat duygusunu benimsediğimiz, saygı duymaktan öte, hayranı olduğumuz **Profesör, doktor, gazeteci, ressam, şair, mütercim, dilci, ideolog, hümanist** her şey, her şey...(3) olan büyük Türkü imkânlarımız ölçüsünde tanıtmaya çalışacağız.

HÜSEYİNZÂDE ALİ BEY (TURAN)

Salyan, 24.2.1864-İstanbul, 17.3.1940

H A Y A T I

DOĞUMU VE AZERBAYCAN'DAKİ TAHSİLİ

Hüseyinzâde Ali Bey, 24 Şubat 1864 (16.Ramazan 1280) tarihinde **Bakû'**nun **Salyan** kasabasında doğmuştur. Babası **Hüseyinzâde Molla Hüseyin,** annesi Kafkasya Şeyhülislâmı **Hüseyinzâde Şeyh Ahmet Salyanî**'nin kızı **Hediye Hanım**'dır. Annesini küçük yaşta kaybeden **Ali Bey,** babasının Kafkas Ruhanî Meslisi'nin Tiflis'teki altı sınıflı okuluna tayiniyle bu şehirde yaşamaya başlamış, ilk tahsilini de babasının okulunda tamamlamıştır. Bu sırada babasının ölümüyle dedesi Şeyh Ahmet Salyanî O'nu himayesine almıştır.

1875'de Kafkasya Genel Valiliği'nde tercüman olarak çalışan **Mirza Feth Ali Ahundzâde**'nin (1812-1878) (86) teşviki ve yardımıyla Tiflis klasik jimnasına (lise) girmiş ve 1885 de bu okulu bitirdiği güne kadar bir taraftan derslerine çalışırken, ayni zamanda Rus, Arap ve Fars dillerini öğrenmiş, dünya edebiyâtını tanımaya çalışmış, özellikle Goethe'yi çok sevmiştir. Edebiyat ve tarihe merakı ise, filozof tabiatlı serbest düşünceli bir adam olan ve 17 sahifelik yazma **Tarih-i Edebiyât-ı Türkî** adlı bir eserin sahibi olan (68) dedesinin evinde, akşamları aralarında **Mirza Feth Ali Ahundzâde**'nin de bulunduğu aydınların ilmî, edebî, felsefî, dinî sohbet toplantılarından çok faydalanmıştır. O'nda; Türkçeye ve Türklüğe, Türkiye'ye sevgisinin doğmasında dedesi ile Mirza Feth Ali'nin büyük tesiri olmuştur (123).

Lise eğitimini büyük bir başarı ile tamamlayan **Ali Bey** 1885 yılında Petersburg Üniversitesi **Fizik- Matematik** bölümüne girmiştir.

Petersburg'da okuduğu yıllarda Rusya'da, fikir hareketlerinin çok canlı olduğu bir ortamda yaşamış, fakat yaradılış itibariyle yumuşak huylu, sertlikten hoşlanmayan biri olduğu için talebe hareketlerine katılmaktan ziyâde derslerinden arta kalan zamanını üniversitenin Şarkiyat bölümünü, özellikle Türkoloji bölümü derslerine devam ederek; edebiyata olan ilgisi de O'nu liseden itibaren tanımaya başladığı **Homer, Dante, Tasso, Schiller, Byron** gibi Batı klasiklerini okuyarak daha derin anlamaya çalışmıştır. Fakat ruhuna en yakın, en sevimli gelen **Goethe** olmuştu. **Goethe**'nin sessizliği ve itidâli, çevreye karşı umursamazlığı, huzurlu ruhunu, yaradılışına yakın bulduğu için ömrü boyunca onu rehber edinmiştir.

Petersburg'daki yıllarında, üniversitenin çeşitli bölümlerinde okumak için çeşitli Türk bölgelerinden gelmiş arkadaşlarıyla yaptığı sohbetler, bir Gürcü arkadaşının, O'na Türkçenin dünyanın en güzel dili olduğunu söylemesi üzerine ana diline önem verdiğini, hocalarından birinin vatan ülküsünden bahsederken Türklerde bu ülkünün mevcut olduğunu, **Namık Kemal**'in **Vatan (Yahut Silitre)** isimli bir tiyatro eseri yazdığını söylemesi (24,41,87), Petersburg'a İstanbul'dan Rusça tahsili için gelen **Ahmet Sedat Bey**'le tanışması (1), daha önceden dedesi ile **Mirza Feth Ali**'nin ruhunda oluşturduğu Türklük duyguları gibi çeşitli telkinlerin altında Türkiye'nin bütün Türkler için anavatan olduğunu hissederek, daha sonra yakın arkadaşı olan **Abdullah Cevdet**'e *"Ben Türküm, Müslümanım; Türkiye bir Türk ve Müslüman hükümetidir. Bu hissiyetle Türkiye her diğer vatandan ziyâde vatanımdır. Bu vatandaşları, bu vatanı tanımalıyım"* (2) diyerek, 1889'da üniversiteyi bitirdiğinde teklif edilen yüksek maaşlı işi kabul etmeyip, gizlice Rusya'yı terkederek o güne kadar hayallerinde yaşattığı İstanbul'a geldi. Çalışmak için fizik-matematik mezunu olarak çeşitli yerlere beşvurduysa da iş bulamadığından (41), o sırada **Tıbbiye-i Mülkiye**'de milliyetçi profesörlerce Türkçe tıp tahsili yapıldı-

ğından, bütün iyi niyetine rağmen burası vesaiti itibariyle berbat bir halde bulunduğundan, birçok müşkilâta rağmen Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kaydını yaptırdı (2,107)*.

Hüseyinzâde Ali Bey'in Petersburg'daki modern üniversiteyi bırakıp İstanbul'daki gelişmemiş, gaz lambaları ışığında çalışmayı gerektiren şartlar ihtiva eden bir yere gelmesinin tek sebebi Türkiye sevgisi idi (2).

Ali Bey'in **Askerî Tıbbiye**'ye girmesiyle birlikte okulda Avrupaî bir hava esmeye başlamıştı. Osmanlı yüksek okulları arasında Batıya açılan ilk kurumlardan biri olmasına rağmen okul yine de Avrupa çapında olmaktan uzaktı. Ayrıca ülkenin çeşitli yerlerinden gelen zeki fakat dünyayı tanımayan öğrenciler, Petersburg Üniversitesi mezunu, dünya ilim ve debiyatından haberdar, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Yunanca gibi birçok dili (2) edebiyatlarını takip edebilecek derecede bilen kendilerinden daha yaşlı bu Azerbaycan Türkünün etrafında toplanmıştı. O, yaşayış ve davranışlarıyla tam bir Avrupalı olmasının yanında derin, yeni, güzel, nükteli sözleri, yazdığı şiirleri, Doğu-Batı edebiyatına ait sohbetleri ile arkadaşları arasında dünyanın bütün dillerini, ilimlerini ve edebiyatlarını ve güzel sanatlarını şahsında toplamış ve bunları tatbike koymuş insan üstü bir varlık gibi efsaneleşmiştir. **Abdullah Cevdet**'in ifadesiyle **"Ali Bey sâkıt, mütefekkir haliyle, esrarengiz vaz'-i uzletperverisiyle üzerimize bir resûl tesiri icra ederdi"**(2). Bu hayranlığın sonucu olarak Abdullah Cevdet Ali Bey için *"Nat-ı Şerif-i Nebevî"* yazmıştı.

Ali Bey gelinceye kadar birçok şeyden habersiz olan öğrenciler O'ndan **Mendelyef** sistemini, **Hayyam**'ın rûbailerinin Batı metodlarıyla açıklanmasını öğrendiler. Artık talebenin el-

* *Çeşitli kaynaklarda, 1890-1895 yılları arasında Askerî Tıbbiye'de okuduğu yazılıyorsa da yanlıştır. 1311/1894 mezunu olduğunu Rıza Tahsin (**Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye,** C.II, İstanbul 1328, s.126) kaydetmektedir. Askerî Tıbbiye'nin 4 yıl idadî ve 5 yıl sınıf-ı âli (yüksek sınıflar) olmak üzere 9 yıl olduğunu biliyoruz (R. Tahsin, C.I, s.18,26). Hüseyinzâde Ali Bey doğrudan Sınıf-ı âliye'ye alınmıştır (Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye** C.II, İstanbul 1328, s.126; Yeni Baskı s.63). Bu durumda Ali Bey'in tıbbiyeye girdiği tarih 1889, okulu bitirdiği tarih 1894 olduğu kesinlik kazanmaktadır.*

lerinde felsefe, sosyoloji kitapları, **Leon Cahun**'un Türklüğe ait romanları ve tarihi dolaşıyordu. Tıbbiye gençleri artık Türklerin yalnız Türkiye'de olmadıklarını, Rusya'da İran'da, Çin'de çok sayıda Türkün yaşadığını öğrenerek gönüllerinde yeni bir ruh, Türkçülük ruhu uyanmaya başlıyordu. (41).

Türkiye'ye geldiği sırada Azerî şivesinin tesirinden kurtulmak için boş zamanlarında **Halit Ziya Uşaklıgil**'in eserlerini büyük bir dikkatle okuyordu (117).

1305/1888 yılı Mayıs ayında Askerî Tıbbiye öğrencilerinden **İbrahim Temo** (1865-1939)'unun öncülüğü ile **İshak Sukutî** (1868-1903), **Mehmet Reşit** (1872-1919) ve **Abdullah Cevdet** (1869-1923), daha sonra **İttihat ve Terakki Cemiyeti** adını alacak, **İttihad-ı Osmanî Cemiyeti**'ni kurmuşlardı (95). Bazı kaynaklar **Hüseyinzâde Ali Bey**'in de kurucular arasında olduğunu yazıyorlarsa da (34, 57, 61, 66, 96) doğru değildir. Cemiyetin Ali Bey'in Türkiye'ye gelmesinden bir yıl önce kurulması bir yana, **Ali Bey**'in kuruluşun tarihçesine ait bir yazısında kendi ifadesiyle kurucu üye olmadığı görülmektedir. Jön Türklerden **Ubeydullah Efendi**'ye tanıştırıldığından bir kaç gün sonra, Şirvan'da bulunan büyük annesinin **Crédit Lyonnais Bankası** vasıtasıyla yolladığı cep harçlığının eline geçtiği sırada karşılaştığı **İshak Sukutî** *"Cemiyetimize biraz para vereceksin, seni de âza kaydettik"*(117) demesinden anlaşılmaktadır. 1892 yılında okula yapılan bir baskınla zararlı kitaplar okuduğu gerekçesiyle tutuklanmışsa da sorgulamasında suçsuz görülmesine rağmen iki hafta hapis cezasına çarptırılmıştı (117). Bu sıralarda yazdığı Panturanizm'in habercisi olan **Turan** şiiri öğrenciler arasında süratle yayılmıştı*. (84).

1311/1984'te Tıbbiyeden tabib yüzbaşı diplamasıyla mezun olan **Hüseyinzâde Ali Bey,** başarılı tahsil hayatı sebebiyle **Haydarpaşa Askerî Hastahanesi Emrâz-ı Cildiye ve Efrenciye** (Deri ve Frengi Hastalıkları) kliniğine mütehassıs muavinliğine (asistanlığına) tayin edilmiştir. Bir taraftan hekimliğini yürütürken, diğer taraftan da 1308/1890-1'de başlayan yazı hayatına (98) devam etmiş, Malûmat mecmuasında Salyanî imzasıyla Goethe'nin Faust'undan bazı kısımları ve H. Heine'nin bir şiirini manzum olarak yayınlamıştır. 1894'te İstanbul'a gelen **Ziya Gökalp**'in ilk tanıdığı ve fikirlerinden istifade ettiği kişiler arasında **Hüseyinzâde Ali Bey**'de vardı (42).

* *Hiçbir yerde basılı olmayan bu şiirin hatırında kalan bir parçası 1915 yılında Yusuf Akçura tarafından Hüseyinzâde'nin ağzından tesbit edilmiştir. Şiirin tamamı Hüseyinzâde'nin 1904'de Vamberi'ye yolladığı mektup içinde vardı. Bu bakımdan Vamberi'nin arşivi varsa tamamı arada olabilir.*

1313/1897 yılında patlak veren Türk-Yunan savaşında **Hilâl-i Ahmer (Kızılay)** görevlisi olarak **Teselya**'da harp meydanlarında ordu hizmetinde sağlık personelinden biri olarak çalışmıştır. Savaştan sonra eski görevine dönmüş ve 1900 yılında Askerî Tıp Mektebi'nde açılan **Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye** (Cilt ve Frengi Hastalıkları) **müderris muavinliği** (doçentlik) imtihanını kazanarak Müderris **Celâl Muhtar (Özden)**'in yanında görevine başlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olduğundan polisin devamlı takibi altında olan **Hüseyinzâde Ali Bey** 1903 yılında, taşraya tayinini kabul etmeyerek (39), bir başka görüşe göre de ittihatçıların tavsiyeleriyle Azerbaycan Türklüğünü uyandırmak amacıyla (68) Azerbaycan'a döndü.

Hüseyinzâde Ali Bey'in ayrılmasıyla Tıbbiye kıymetli bir elemanını kaybetti, fakat Azerbaycan Türklüğü uyanmasında baş rolü oynayacak bir çocuğunu kazanmış oldu.

Hüseyinzâde Ali Bey'in Azerbaycan'a döndüğü 1903 yılında Rusya karışıklık içinde olup Rus-Japon Harbi yakındı. Kafkasya'da ise millî duygular zayıftı. Ali Bey ilk iş olarak, Ruslara karşı Azerbaycan Türklerinin haklarını savunmak için kurulmuş Rusça yayınlanan **Kaspi** gazetesinde yazmağa başladı. Bir ara gazetenin başyazarı **Ali Merdan Topçubaşı**'nın tutuklanması üzerine başyazarlık görevini de yüklendi (35,24). Zaman zaman çeşitli gazetelere yazı ve şiirlerini de gönderiyordu. Bu arada, **Kahire**'de yayınlanan Türk gazetesinde **Yusuf Akçura**'nın *"Üç Tarz-ı Siyâset"* başlığıyla yayınlanan makalesine **A. Turanî** imzasıyla karşılık verdiği **Mektub-ı Mahsusa** adlı yazısı Türkçülük tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Rus-Japon savaşında Rusya'nın yenilgiye uğramasıyla (1905) birlikte ülkede karışıklıklar artmış, çar hükümeti Doğuda ve Batıda iki ateş arasında kalmıştı. Bu karışıklıklar sırasında Türk bölgeleri monarşi ile mevcut düzen içinde, ihtilal sonrası ortaya çıkacak durumdan daha rahat mücâdele edeceklerine inandıklarından ihtilâle ilgisiz kalmışlardı. Fakat Ermenilerin saldırılarıyla başlayan çatışmalarda binlerce kişinin ölmesi üzerine Türklerin daha atılgan bir tavır takınması için 15 Ağustos 1905 te Nijnivogorot'ta toplanan **I. Rusya Müslümanları Kongresi**'ne katılan onbeş delege arasında Azerbaycan'ı temsil edenlerden biri **Hüseyinzâde Ali Bey** idi.

Harp sonrası ortaya çıkan karışıklıkları yatıştırmak amacıyla çar hükümeti tarafından topluma tanınan bazı hürriyet ve serbestlikten istifade etmek için Azerbaycan'dan aralarında **Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzâde Ali Bey**'in bulunduğu bir heyet Petersburg'a gitmiş, heyetin başarılı girişimleri sonucu Dumaya (Rus Millet Meclisine) Türklerden de milletvekili sokulması kabul edilmiş ve yeni bir Türkçe gazete çıkarılması izni de alınmıştı. **Zeynel Abidin Tagıyef**'in maddî desteği ile, **Ali Merdan Topçubaşı**'nın imtiyaz sahibi olduğu **Hayat** adlı gazetenin redaktörlüğünü de **Hüseyinzâde Ali Bey** ile **Ahmet Ağaoğlu** yüklenmişlerdi. 7 Haziran 1905 de yayına başlayan gazetenin 3 Eylül 1906 da kapanmasına kadar redaktörlüğünü sürdüren **Ali Bey**'in (Ahmet Ağaoğlu bir müddet sonra ayrılmıştı) burada yazılarıyla başlattığı İstanbul Türkçesini Azerbaycan'a sokmak çabası kısa zamanda tesirini göstermiş, **Türk kimdir, kimlerden ibarettir**", gibi yazılarıyla da Türk birliğini, İslâm ideolojisini savunmuştur.

Hayat'ın kapanmasından iki ay sonra **Hüseyinzâde Ali Bey** yine **Zeynel Abidin Tagıyef**'in desteği ile haftalık **Füyûzat** mecmuasını çıkarmağa başladı. 1 Kasım 1906-1907 tarihleri arasında 32 sayı neşredilen bu mecmuanın ömrü çok kısa olmasına rağmen Azerbaycan edebiyat ve fikir tarihinde **Hüseyinzâde Ali Bey** veya **Füyûzat devri** diye anılacak bir akım oluşturmuştur.

Füyûzat'da Turanî, İndicanî, Salyanî, A.H. imzalarıyla birçok yazısı çıkan **Hüseyinzâde Ali Bey**, Türkçü bir hayatı, İslâma hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak ele almıştı. Türk birliğine giden yolda en önemli şeyin dil olduğu düşüncesiyle, İstanbul Türkçesinin bütün Türk illerine yayılmasına Kafkas Türklüğünü, asırlardır mezhep duygularıyla kendine çekmeye çalışan İranlılık ile yakın zamanda ortaya çıkan Ruslaştırma siyasetine karşı Türkçülüğü, Türklüğü müdafaya, sünnî-şiî ihtilafının kalkmasına, Osmanlı medeniyetinin tanınıp sevilmesine çalışmış ve başarılı olmuştur.

Füyûzat Azerbaycan'da **Mehmet Hadi** gibi bir değerin ortaya çıkmasına, **Kırımlı Sabri Ayvazoğlu, Senetullah Rafetoğlu** v.s. gibi birçok değerin tanınmasına sebep olmuştur. Bu kadar etkili mecmua olmasına rağmen bir yıllık yayın hayatı sonunda kapanmasına sebep olarak çeşitli görüşler ileri sürülür (35,129). Bunlardan biri de şudur: **Sultan Abdülhamit**'in tahta çıkışının 32. yıldönümünde, 32 sayısı çıkmak üzere olan **Füyûzat**'ın sahibi olan **Zeynel Abidin Tagıyef**, altın kaplı bir cilt içinde **Mehmet Kerimağa Caferzâde**'nin Kur'an tercümesini, **Mirza Yusuf Talipzâde** ile **Abdülhamid**'e yollamış. Hükümdar hediyeyi alırken *"Birşey anlamıyorum!* **Zeynel Abidin Bey**" *"mecmuasında bana çatar, sonra da hediye yollar!"* **Talibzâde** Baku'ye döndüğünde bu konuşmayı nakledince, **Zeynel Abidin Bey** mecmuayı hemen kapatır. Bunun doğruluğuna, ayni yıl **Şelâle** dergisinde yayınlanan, **Mirza Yusuf Talibzâde**'nin Kur'an çevirisini Abdülhamid'e takdim ederken ayaklarının altında **Füyûzat** mecmuasının resmedildiği ve altında *"İşte mecmua böyle kapandı"* yazısını ihtiva eden karikatür gösterilir(46).

Füyûzat'ın kapanmasından sonra **Ali Bey, İrşâd** (1908), **Terakki** (1908) ve **Hakikat** (1909) **gazetelerinde makaleler yayınlandı. O sıralarda Saadet Cemiyet-i İslâmiyesi** tarafından açılan **Saadet** okuluna müdür ve öğretmen oldu. Bu okuldaki hocalığı sırasında yazdığı ve **Üzeyir Hacibeylinin** bestelediği ve talebelere müzik derslerinde öğretilen

Milletin hâli ne yaman olmuş
Hamının galbi gam ile dolmuş
Bir bele cehâlet olmaz, olmaz olmaz..
Bir bele sefalet olmaz, olmaz olmaz..

herkesin dilinden düşmediği hayranlıkla dinlediği bir şiirdi (85).

Zeynel Abidin Bey'in İstanbul'dan getirttiği **Muallim Cevdet**'in (Yinançalp) kurmuş olduğu **Füyûzat Daru'l-Muallimîn'i (Öğretmen okulu)**, **Cevdet Bey**'in Türkiye'ye dönmesinden sonra **Hüseyinzâde Ali Bey** tarafından idare edilmiştir. Bu mektep Azerbaycan Türklerinin uyanışında en etkili müesseselerin başında gelir. O'nun yetiştirdikleri sayesindedir ki Azerî Türkçesi İstanbul Türkçesine yaklaştı (36).

1905 yılı ihtilâli karışıklıklarını 1907 ye doğru kontrol altına alan Rus idaresi, Kafkasya'da yavaş yavaş baskısını arttırmağa, siyasî faaliyetleri yakından takibe başlamış, basın-yayın hayatı güçleşmişti. Bu durumda, Rusya'da **Sadri Maksudî, Yusuf Akçura** ve **Ahmet Ağaoğlu** gibi Türk aydınları ülkeyi terketmeye başladılar. Birinci Dünya savaşının başlamasından az önce 1910 yılında **Hüseyinzâde Ali Bey**'de sevgili ülkesi ve insanları terke mecbur oldu. Ali Bey'in yola çıkacağı gün dostları **Kanlı Tepe** sokağındaki (Şimdiki 1.Sverdlovsk) okulda o'na bir veda yemeği vermişler. Yemekten önce **Ali Bey,** *"Bu benim şüphesiz ki, Bakı'da yediğim ahırıncı plovdur... Ona göre el adeti ile yiyeceğim"* diyerek pilavı eli ile yerken arkadaşları da O'nu taklid ederler. Veda konuşmasından sonra sabah **Ali Bey** Baku'yü terkederek İstanbul'a gelir (85). Tekrar imtihana girerek tıp fakültesindeki eski görevine başlar.

TÜRKİYE YILLARI

Hüseyinzâde Ali Bey'in 1910'dan itibâren ölümüne kadar Türkiye'deki yaklaşık otuz yıllık hayatı tıp fakültesinde öğretim üyeliği ile Türk dünyasını tanıtıcı, birleştirici çeşitli dernek faaliyetleri içinde konferans vererek, kongrelere katılarak geçmiş, ilmî ve siyasî amaçlarla devlet tarafından çeşitli ülkelere yollanmıştır. Edebiyatla ilgisi yazmaktan ziyâde okumak şeklinde olmuştur. Zaman zaman İstanbul basınında bazı yazı ve şiirleri yayınlanmıştır.

Rusya'daki baskılardan kaçıp, İstanbul'a yerleşen aydınların 18 Ocak 1908'de kurdukları ve amacı Türk Dünyasını tanımayı, tanıtmayı amaçlayan **Türk Derneği**'ne Baku'den döner dönmez üye olmuştur(54,96).

İttihat ve Terakki'nin 1327/1911'deki kongresinde **Talat Paşa**'nın teklifi ile yeniden **Merkez-i Umumî Azası** olarak seçilmiştir (29,45,96). Bu üyelik ileride İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmasına sebep olacaktır.

Balkan Harbi'nde öğretim üyeliğinden ayrılarak savaş alanlarında **Hilâl-i Ahmer** (Kızılay) hastanelerinde çalışmış, harbin sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüştür. 18 Ağustos 1911 yılında **Akil Muhtar, M.Emin, A.Hikmet, A.Ağaoğlu, Y.Akçura** ile birlikte **Türk Yurdu Derneği**'ni kurmuş ve derneğin yayın organı olarak da **Türk Yurdu**'nu yayınlamaya başlamışladır (32,69,96) (Bu dernek bir süre sonra Türk Ocaklarına katılmıştır). Ayrıca 1918'de **Türk Ocakları**'na bağlı kurulan **Hars ve İlim Heyeti** üyesi olarak da çalışmıştır (96). Bu arada 1329/1913-4'de **Kafkasyalılar Neşr-i Maarif Cemiyeti** danışma üyeliğinde, 1332/1916-7'de **Maarif Vekâleti Asâr-ı İlmiye ve Milliye Tedkik Cemiyeti** ile **Meslis-i Alî-i Sıhhıye** (Yüksek Sağlık Meclisi) üyeliklerinde bulundu (53). 21 Nisan 1916'da faaliyete geçen **Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti**'nin **Dr.Esat Paşa, İ.H.Baltacıoğlu** ile birlikte kuranlar arasındadır (96).

Hüseyinzâde Ali Bey, Birinci Dünya Harbi'yle birlikte İttihat ve Terakkî'nin ekseriyeti teşkil eden harbe girmeyi istemeyen grubundan olup, Meclis-i Umumî'nin lağvedilmesiyle üyeliği düşmüş (45) ve siyâsetten tamamen çekilmiştir. Bundan sonra çeşitli görevlerle devlet tarafından Avrupa ülkelerine gönderilmiştir.

Birinci Dünya savaşı sonunda Rusya'nın dağılması beklendiğinden orada yaşayan Türklerin geleceğini tayin konusunda ilgili devletleri aydınlatmak amacıyla **Rusya Müslümanları,**

Türk-Tatar Milletleri Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti kurulmuştu. Bu dernek 1915 yılı sonu ile 1916 yılı başlarında **Turan Heyeti** adıyla **Hüseyinzâde Ali Bey, Yusuf Akçura, Mehmet Esat Çelebizâde, Mukimeddin Beycan**'ı Avrupa'ya göndermişti. **Turan Heyeti Sofya, Budapeşte, Viyana, Berlin** ve **Lozan**'da basına ve siyasî kişilere görüşlerini sözlü ve yazılı olarak aktarmıştı (30,32,57,94,96) **Y.Akçura** ile **Hüseyinzâde Ali Bey** tarafından kaleme alınan **Rusya Müslümanlarının Talebleri** adıyla Budapeşte'de basılan Almanca broşürde Rusya'daki Türk boyları altı bölgede incelenerek, savaş sonrası her birine bağımsızlık verilmesi isteniyordu (63,94). Heyet daha sonra Viyana'da Avusturya devlet adamlarından davalarına yardımcı olmalarını istemiş ve daha sonra 1916 yılının Ocak ayında Berlin'de toplanan **Türk Kavimleri Kongresi**'ne katılmıştır. Bu kongreye, **Hüseyinzâde Ali Bey** Rusya Türklerinin demografik, fikrî seviyelerinden bahsederek, haklarının korunmasını isteyen bir rapor sunmuştu. Berlin'den Lozan'a geçen **Turan Heyeti** burada **Rusya'daki Halklar Kongresi** adıyla bir toplantı tertip ederek Rusya Müslümanları adına dinî, kültürel, kanunî eştisizliklerin kaldırılmasını, seçim sisteminde değişiklik yapılmasını Batılı devletlerden istediler; ayni istek **A.Ağaoğlu, Y.Akçura** ve **Hüseyinzâde Ali Bey** imzasıyla çekilen bir telgrafla A.B.D.'de Başkan **Wilson**'dan taleb edilmiştir (30,63,126).

Ali Bey, 14 Temmuz 1917 de Stokholm'de yapılan **Sosyalist Kongresi**'ne Türkiye adına Akil Muhtar, Nesim Muslih birlikte katılmış ve kongreye sunduğu **Milliyet ve Çoğunluk** konusu üzerindeki tebilği ile **Rossanof**'la tartışmıştır (53,63,82,123).

Bazı kaynaklar, I.Dünya Harbi sonunda, 1918'de hükümet tarafından Azerbaycan'da millî bir devlet kurulması konusunu müzakere için gizlice Baku'ye gönderildiğini yazıyorsa da (68,123) bu konuda elimizde belge yoktur. Ancak Türk ordusunun Kafkasya'ya girişi ve **Millî Azerbaycan Devleti**'nin kuruluşu sıralarında Türkiye'de Azerbaycan konusunda büyük bir hareket vardı. **Ziya Gökalp, A.Ağaoğlu, Yunus Nadi, A.Refik** gibi yazarların **İkdam, Tasvir-i Efkâr, Tanin** gibi gazetelerdeki

yazıları yanında **Hüseyinzâde Ali Bey**'de konferanslarıyla konuyu canlı tutuyordu. Bu konferanslarında Ali Bey Türk ülkesi olarak vasıflandırdığı **Tanskafkasya**'da ayrı Türk ve Gürcü devletleri, Kafkas federasyonu veya Türklerin yaşadığı bölgelerin Valilik (Hidiviyet) ile Osmanlı Devleti'ne bağlanması seçeneklerini anlatıyrodu ((65,86). Ayrıca Ali Bey'in bir makalesiyle (102/A) **Samet Ağaoğlu**'nun **Babamdan Hatıralar** adlı eserinde amaçları zikredilmeden A.Ağaoğlu ile Hüseyinzâde Alı Bey'in 1918 yılında mütarekeden sonra bir süre Batum ve Gence'de bulunduklarını biliyoruz (4). Muhtemeldir ki Türk ordusunun Kafkasya'ya girişi ve Azerbaycan Devleti'nin kuruluşu sıralarında bazı çalışmaları olmuştur (86).

Mütârekeden sonra 1919 da bir ara İngilizler tarafından Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklanmışsa da çok geçmeden tahliye edilmiş ve hocalık görevine devam etmiştir (35).

1926 yılında Baku'de yapılan **I.Türkoloji Kongresi**'ne **Fa-ud Köprülü**'yle birlikte katılmış ve *"Garbın İki Destanında Türk"* adlı bir tebliğ sunmuştur ki ayni yıl tebliğ Baku'da basılmıştır. Bu kongre vesilesiyle yıllar sonra doğduğu topraklara gelişi Azerbaycan'da ilgiyle karşılanmış, hakkında devrin basınında çok yazı, fotoğraf yayınlanmış, bazı şiirleri neşredilmiş, hatta dökümanter bir filmi de çekilmiştir. Bu filim Azerbaycan film arşivinde bulunmaktadır (46,122).

14 Haziran 1926'da İzmir'de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e suikast teşebbüsünün sorumluları ile birlikte **İttihad ve Terakki Cemiyeti** mensuplarının da bir kısmı tevkif edilmişti. Eski bir İttihatçı olması sebebiyle **Ali Bey** de tevkif edilenler arasında idi. Mahkemede **Talat Paşa**'nın teklifiyle **İttihad ve Terakki Cemiyeti**'ne **Merkez-i Umumi Azası** olarak girdiğini, I.Dünya Savaşı'nın başlamasından önce de kendisinin de arasında bulunduğu **Meclis-i Umumi** ekseriyetinin harb aleyhinde olduğundan lağv edilmesiyle cemiyetle bağlantısının kalmadığını ifâde etmiştir. Bir ara *"Ben Gazi Paşa Hazretlerine hürmet ve kıymeti daima izhâr ettim... Ben Baku'da Gazi'nin menkıbesini neşrederken bunlar burada suikast ile meşgul imişler. Ben nasıl aralarında olabilirim. Ben milliyetperver bir insanım, Tür-*

küm" demiştir (29,45). Sonuçta mehkeme, Hüseyinzâde Ali Bey'in Türkçülük hakkında çalışmalarının şayan-ı takdir olduğunu ifade ederek: *"Mahkememiz sizi Kara Kemal'le olan ilginiz dolayısıyla takibe lüzum görmüştür. Sizin gibi alim bir adamın Kara Kemal'le yakınlığınızı hoş göremezdik"*, diyerek duruşmaların tutuksuz olarak devamını bildirmesiyle salonda büyük bir alkış tufanı kopmuştur (29,54). 26 Ağustos'ta davada **Ali Bey** beraat etmiştir. Hüseyinzâde Ali Bey'in sorgulanmasıyla ilgili zabıtlar 6,8 Ağustos 1926 tarihli Cumhuriyet, 3,6,8,24 Ağustos tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetelirinde yayınlanmıştır (14,29,45).

1926 da müderris muavinliğinden (doçentlik), müderrisliğe (profesör) yükselmiş (60) ve 1931'de emekli olmasına rağmen 1933 üniversite reformuna kadar tıp fakültesinde çalışmalarına devam etmiştir. İleri yaşına rağmen ilmî faaliyetlerden uzak kalmamış 1930'da yeniden kurulan **Deri ve Zührevî Hastalıkları Cemiyeti**'nin kurucuları arasında olmuş (53,82), 1936 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan **III.Türk Dili Kurultayı**'na üye olarak katılmıştır (121). Ölümünden iki ay önce maydana gelen Erzincan zelzelesi üzerine duygularını ifade eden bir şiir yazmış, bir hafta önce de **Deri ve Zührevî Hastalıklar Cemiyeti**'nin toplantısına katılmıştı.

Samed Ağaoğlu'nun ifadesine göre ömrünün son yıllarında (Stalin'in aydınları kırıp geçirdiği dönemde) Azerbaycan'a dönmeyi arzulamışsa da, o zaman bunu haber alan Hüseyin Cavid:

> **Sen ey yüksek fezalardan gelen seyyâh-ı zerrin per**
> **Uzak, ey necm-i geysuder, uzak git, arza çıkma!**
> **Uzaktan pek güzelsin, manzaran pek tatlı, pek dilber,**
> **Muhabbet yok takarrübde, bu mahrekten sakın şaşma.**

şiiriyle Türkiye'de kalmasını arzulamıştı (46).

Hüseyinzâde Ali Bey hayatının son yıllarında tutulduğu Koroner Kalp Hastalığından **17 Mart 1940 Pazar** günü İstanbul'da Üsküdür'daki evinde vefat etmiş, cenazesi **Karacaahmet Mezarlığı'na Selimiye Tekkesi** karşısındaki yerde, **Şair Nedim**'in kabrinin yakınlarına gömülmüştür. 1911 yılında ev-

lendiği eşinden **Saide** (Santur) (1912), **Feyzaver** (Alpsar) adında iki kızı ile Güzel Sanatlar Fakültesinden mezun olan ve Fransa' da yaşayan **Selim** (Turan) (1915) adında ressam bir oğlu vardır (16,82,136)

ŞAHSİYETİ

Hüseyinzâde Ali Bey, penbe yüzlü, beyaz sakallı, güzel gözlü, halim selim, sakin, yumuşak taribatlı, mütevazi, ağır başlı, ciddi, nadiren kızan, daha nadir olarak hayret eden, kalben ve bedenen çok temiz bir kimse idi. Sabahları yüzünü yıkaması bir saat, giyinmesi iki saat sürerdi (4,5). Bu şahsiyet yapısıyla, mizacına uymamasına rağmen ideallerinin tahakkuku için siyâsete girmişti.

Kendisinden çok genç olan eşi, üç çocuğu, kayınvalidesi, baldızı ve ayrılmaları mümkün olmayan uzak bir akrabasına bakma mecburiyetinde olmasına rağmen yaradılış itibariyle filozof tabiatlı, dervişmeşreb olduğundan, muayenehane açmamış, aldığı maaşla geçinmeğe çalışmıştır (31). Bir ev sahibi dahi olamayan bu ilim ve sanat adamı, önce Süleymaniye'de daha sonra da Üsküdar'da kira evlerinde oturmuştu. Bitkilere karşı büyük sevgisi sebebiyle, evinin bahçesi adete botanik serası idi. Fakülte bahçesinde çicek açmış bir bitkinin önünde dakikalarca durup onu sevgi ile seyreder, küçük çakısıyla kurumuş dallarını keserdi (82).

Konferans ve derslerinde, ömrünün sonu kadar kaybetmediği Azerî şivesiyle kelimeleri ve cümleleri büyük bir itina ile seçerek yavaşça konuşarak konunun kolayca anlaşılmasını sağlardı. Hususî sohbetlerinde ise, nükte, fıkra ve iğneli esprileriyle çevresindekileri hiç yormadan kendini dinlettirdi (5,37).

Talebe arasında lâkabı **İmpetigocu Ali** olan (73) **Hüseyinzâde Ali Bey** tıp fakültesinde hiç aksatmadan verdiği derslerinde bir cilt hastalığının üç dört belirtisi hakkında saatlerce konuşur, öğrencilerini sıkmamak için de zaman zaman mitolojiden, edebiyattan, yazdığı veya tercüme ettiği şiirleriyle ilgiyi sağlamaya çalışır, bazen de *"İyilik edeyim derken, fenalık*

etmekten sakınınız. Çabuk iyi edeyim diye, hastalığı tahriş etmeyiniz" gibi öğütler verir, sedatif ve homeopatik tedaviyi tavsiye ederdi (82).

Genel kültürü çok kuvvetli idi. **Rusça, Almanca, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça**'yı o dilin edebiyatını takip edecek kadar, **Yunancayı**'da okuyup anlayacak kadar biliyordu. Mesleki bilgisi yanında din, felsefe, mitoloji, matematik, astronomi alanlarında da derin bilgisi vardı. Batı kültürünü herkesten fazla hazmetmesine rağmen başkaları üzerinde şahsiyet değiştirici etki yapan Avrupaî akımlar O'nun ince fakat, gayet sağlam yaradılışına nüfuz edememiş ve gerçek bir Müslüman - Türk olarak kalmıştır (37)

Öğretim üyeliği, ilmî ve edebî yönlerinden başka güzel keman çalar, usta bir ressam kadar sulu ve yağlı boya tablolar yapardı. Evindeki resimlerden başka **Salyanî** imzalı **Teselya Harbinde Türk Askerleri***, Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın patlamış bir obüs üstündeki resmi (Şah Muzafferüddin'e hediye edilen bu tabloya karşılık Şir Hurşit nişanı ile taltif edilmiştir) (82). Baku'de Devlet İnce Sanat Müzesi'nde bulunan **Şeyhülislâm Portresi, Azerbaycanlı Ailesi** ve **Bibi Heybet Mescidi Görünüşü** tanınmış eserleri arasındadır. 1908 yılında **Kaspi** gazetesinde verilen bir ilânla **Ali Bey**'in satacağını duyurduğu üç eseri arasında bu tablo vardı. Anlatıldığına göre bu tabloyu Baku İngiliz Konsolosu almak istemişse de, **Zeynel Abidin Tagıyef"** *Gadim mescidimizin şekli öz şeherimizde galmalıdır* diyerek onu satın almıştır (79).

SANATI

Hüseyinzâde Ali Bey büyük bir şair olmamakla beraber, gerçek bir sanatçı ruhuna sahipti. Şiire İstanbul'da tıbbıye öğrencisi iken başlamış ve Edebiyât-ı Cedide akımının ortaya

* *Bazı kaynaklar (82) bu tablonun Dolmabahçe sarayı'nda olduğunu yazıyorsa da, Millî Saraylar Müdürlüğü ile yazışmamızda Dolmabahçe'de böyle bir tablonun olmadığı anlaşılmıştır. Bir sohbet sırasında **Prof.Dr.Aykut Kazancıgil**, bu tabloyu Berlin Harp Tarihi Müzesi'nde gördüğünü ifade etmişlerdir.*

çıkmak üzere olduğu bu dönemde popüler olan Recaizâde M.Ekrem, M.Naci ve A.Hamit'in dilinin etkisinde kalmış, fakat 1910'dan sonra Türkiye'de başlayan sadeleşme cereyanına uyarak şiirlerini sade ve bazen hece vezniyle yazmaya başlamıştır (84).

Türk birliğine giden yolun köprüsünün dil olduğunu düşüncesiyle Türk dünyası için İstanbul Türkçesini esas almıştı. Kendi de yazı ve şiirlerini Türkiye Türkçesiyle kaleme alıyordu.

Azerbaycan'daki öğretmenliği sırasında derslerinde Osmanlı edebiyâtı örneklerini vermeyi tercih ediyordu. 1909'da bir okuma kitabını tenkid amacıyla **Terakkî** gazetesinde yazdığı *"Yazımız, dilimiz ve birinci ilimiz"* adlı makalesi Azerbaycan'da münakaşalara sebep olmuş ve yıllarca Kafkasya'da aydın sohbetlerinde devamlı konu olmuştur. Azerî yazarlar arasında O'nun anadiline menfi etki yaptığını savunarak, **F.Köçerli** gibi *"Kaş o alicenap İstanbul'da rahat eyleşip bizim şumbaht Kafkas'a teşrif getirmeye idi"* (68,90) diyenler olmuştur.

1906-1907 yılları arasında çıkardığı **Füyûzat** mecmuasıyla Azerbaycan'da **Romantizm**'i başlatmış, Azerî Türk nesrine yeni bir anlayış ve kuvvetli bir uslub getirmiştir. O'nu takip edenler sayesinde Azerî edebî dili yirmi yıl zarfında Türkiye Türkçesine yaklaşmıştır (35).

Yaşadığı baskı rejimi gereği, yazılarında düşüncelerini açıkça yazmak mümkün olmadığından, ilmî, edebî, tenkidî, siyasî yazı türleri, bibliografik makaleler, polemik yazılar, tercümeler, iktibaslarla üstü kapalı bir tarzda fikirlerini aktarmaya çalşmıştır.

Yazılarında, edebiyata ait düşünceler, dünya meseleleri, ahlakî ve sosyal olaylar, anatomi ve kimya teorileri, İran ve Türkiye rejimleri üzerine v.s. gibi ele aldığı konular esasta fikirlerini anlatmak için bir araç durumunda idiler. Fakat hepsinde esas olan insanlığa karşı duyduğu samimi sevgi idi.

Hüseyinzâde Ali Bey, bilgisinin genişliği, ülkücülüğü ve sözleri konuşmaları ile yaptığı tesir nispetinde eser bırakmadı.

TÜRKÇÜLÜĞÜ VE TÜRKÇÜLÜK TARİHİNDEKİ YERİ

XIX. Yüzyılın sonlarında, o güne kadar Rus ve Fars kültürü arasında kalan ve Slav düşüncesi içinde kaybolmaya başlayan Azerî Türklerinde öze dönüş hazırlığı mahiyetinde, İslâma bağlı ümmetçi milliyetçilik olarak vasıflandırılabilecek bir hareketin başladığı bir dönemde yetişen **Hüseyinzâde Ali Bey**, Petersburg'daki öğrencilik yıllarında Rusya'daki milliyetçilik akımlarının **(Panslavizm)** (42,86) ve Türk dilinin mükemmelliğini savunan Gürcü okul arkadaşının (41) tesiriyle Türkçülük **(Pantürkizm)** ülküsünü ortaya atmış; Osmanlı Devletini ve Türkiye Türkçesini müstakbel Türklüğün temeli olarak gördüğü için tahsili biter bitmez İstanbul'a gelerek, ayni yıl girdiği **Askerî Tıp Fakültesi**'nde kısa zamanda Türklükle ilgili düşüncelerini arkadaşlarına aktarmış ve çevresinde geniş bir etki alanı yaratmıştı. Turan şiiri o günlerin mahsulüdür.

1904'de Azerbaycan'a döndükten bir yıl sonra, Yusuf Akçura'nın Türkler için Osmanlıcılık, Turancılık ve İslâmcılık ideolojilerinden hangisinin doğru olduğunu Kahire'de yayınlanan **Türk** Gazetesi'nin 24-34 sayıları arasında **Kısm-ı Edebî** köşesindeki yazılarına, **(Üç Tarz-ı Siyaset)**, gazetenin 56. sayısında (24 Kasım 1904) Baku'dan **A.Turanî** imzası ve **Mektub-i Mahsus** başlığıyla bu konudaki düşüncelerini açıklamıştır. Ali Bey bu yazısında gazetenin eski sayılarında **Tatar** olarak ayrı bir ırk olarak gösterilen **Kazanlılar, Kırımlılar, Oranburglular**'ın v.s.nin **Türk Oğlu Türk** olduklarını, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Türklerin ayni İslâmî inanç altında, mezhep duygusunun üstünde, ayni ırkın mensupları olarak birbirlerini sevmeleri gerektiğini, sun'i olarak **Pantürkz** ve **Panislâmizm** gibi ideoloji icâdına gerek olmadığını savunmuştur. Bu düşünceler dar anlamda **Pantürkizm**, geniş anlamda da **Panturanizmin** ilk savunmasıdır.

Türk Gazetesi yazı heyeti **Hüseyinzâde**'nin bu tenkidine, gazetenin 59. sayısında (8 Aralık 1904) *"A.Turani'ye Cevab"* adlı yazısıyla **N.Kemal**'i delil göstererek **Tatar** diye bir kavmin mevcudiyetini iddia etmiştir. **Türk** Gazetesinin bu yanlış zihniyetini aydınlatmak amacıyla Ali Bey Hayat Gazetesi'nin 4. sayısında (10 Haziran 1905) *"Türkler kimdir ve kimlerden ibârettir?"* adlı ünlü makalesini yayınladı (7): *"...Tarihimize ve geçmişimizdeki anâsır-ı milliyemiz hakkında hakikati meydana çıkarmak için evvel emirde özümüzü tanımalıyız. Yani, Türklerin kim olduklarını ve kimlerden ibâret olduklarını, nereden neşet ettiklerini neçe şubeye ayrıldıklarını, bugün nerede sakin olduklarını ve ne namlar tahtında yaşadıklarını göstermeliyiz. İçimizde Özbeklerin, Kırgızların Başkırtların Türk olduklarını bilmeyenlar vardır... Türklükle iftihar ettikleri halde Türkün kim ve kimlerden ibaret olduğunu bilmeyen ne kadar muharrirlerimiz vardır...*

"Lisanımızı, kavmiyetimizi, tarihimizi, tarihimize ziynet veren büyüklerimizi, kahramanlarımızı, dinimizi lekedâr etmek isteyen garazkâr rakiplerimize çok kere de özümüz aldanıp inanıyoruz. Bunların ne niyyet ve maksatla yazılmış ve yazılmakta olduğunu bilmiyoruz" (56) Batı ve Rus Türkologlarından faydalanarak yazdığı bu makale Pantürkizm tebliğinin başlangıcı mahiyetindedir.

Türkiye'de 1911-1918 yılları arasında **Z.Gökalp** tarafından sistemleştiren *"Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak"* prensiplerini (5,97) ilk ortaya atan, yazılarında müdafaa eden **Hüseyinzâde Ali Bey**'dir. 1905'de **Hayat Gazetesi**'nde **Ebu Turab Ahund**'a cevâben yazdığı *"Bize hangi ilimler lâzımdır?"* makalesinde halkın yaşayabilmesi ve ilerliyebilmesi için bir esas olarak **Türkleşmek,İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak** gerektiğini savunmuştur. Daha sonra Füyûzat'ın 23. sayısında (1907), (s.369-375) *"İntikad ediyoruz, intikad olunuz"* başlıklı yazısında *"Füyûzat'ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır; Türk hissiyâtıyla mütehassis, İslâm diniyle mütedeyyin ve Avrupa medeniyet-i hazırasıyla metemeddin olmaktır"* ifadeleriyle bu düşüncelerini formüle etmiştir (51).

Hüseyinzâde Ali Bey'in en bariz özelliği şairliğinden ziyâde, Türkçülük ve düşünce tarihimize yaptığı tesirdir. O, Türk-

çülük tarihinin temel taşlarından biri olup, birçok yönüyle de başta Türkçülüğün büyük teorisyeni **Ziya Gökalp** olmak üzere Anadolu ve Azerbaycan aydınlarını etkilemiştir.

Hüseyinzâde Ali Bey'in Kafkasya'ya en büyük hizmetlerinden biri yüzyıllardır mezhep yoluyla Farslaştırılmaya, son yüzyılda ise Ruslaştırmaya karşı Türklüğü savunması ve bunda da başarılı olmasıdır. İtidal, musafa, müsaade, serbestî, mülâyemet, merhamet taraftarı ve diğer dinlerle gösterdiği hürmet, İslâma olan muhbbet ve bağlılığından pek aşağı olmayan (7) Ali Bey, şahsiyeti, samimiyeti ile Sünnî ve Şiî çevrelerin müştereken sevdiği nâdir insanlardan olduğu için fikirlerini kabul ettirmede güçlük çekmemiştir. O, Azerbaycan Türklüğünün korunmasında dayanak noktası olarak, mezhep ayrılıklarının üstünde duran İslâm birliğini Osmanlı Devleti'nin temsil ettiğine inanmış (125) ve İslâm dünyasının kurtuluşunu da Türkiye'nin gelişmesinde görmüştür (58).

Ali Bey, milliyetçiliğe yalnız siyasî, dinî ve ideolojik yönden değil, iktisadî yönden de bağlı idi (68). O'na göre sosyalizm *"şirketle, ittifakla içtimaî iş görmek"* demekti. Bunun içinse sosyalizm kurmağa ihtiyaç yoktur (Hayat No:93,1905)(58). Komünizm'i *"Kırmızı Karanlık Maraz"* olarak vasıflandırır, gelişmenin yolunu ihtilâllerde değil sınıflar arası ahenkde, millî birlikte görürdü. Marksizmin sınıflar arası çatışma pransibine karşı *"Necat Muhabbettir=Kurtuluş sevgidedir"* düsturunu ileri sürmüştür (58,68).

HÜSEYİNZÂDE ALİ BEY'DEN ANEKTODLAR

Sohbetlerinde nükte, fıkra ve iğneli espirileri ile konuşmasına zevk kattığını söylediğimiz **Hüseyinzâde Ali Bey**'e ait derleyebildiğimiz birkaç anektodu buraya almak istiyorum:

Peterspurg'tan İstanbul'a gelip tıbbiyeye girdikten sonra keskin bir gözlemle Türklerin son yüzyıllarda gelişememelerinin sebeplerini araştırmış, bir yıl sonra sınıfta Arşimed gibi, *"buldum, buldum!"* diye bağırmış ve arkadaşlarının neyi bulduğunu sormaları üzerine, *"İçtimaî hastalığımızın adını buldum, biz YANGELDİZM hastalığına tutulmuşuz!"* diye cevap verir (41,87).

Molla Nasreddin dergisinin yaratıcısı olan **Mirza Celil, Hüzeyinzâde Ali Bey**'i çok takdir edermiş. Türkiye'ye dönerken **Mirza Celil** ile Tiflis'te görüşen **Ali Bey, Mirza Celil'e** *"Sade yazarsınız, sade yazmayı da becermek lâzımdır"*. demesi üzerine çok duygulanmış ve sabaha kadar sevincinden yatamamış (46).

Şair **Mehmed Hadi** parasız bir günde Salyanlı bir öğretmenle karşılaştığında *"Salyan'ın taşına toprağına kurban olayım. O topraktan Ali Bey Hüseyinzâde gibi bir dahi çıkmıştır."* der (46).

Hüseyinzâde Ali Bey'in 1918 yılında Batum'da **Ahmet Ağaoğlu** ile beraber otel odasında yatarken, **Ağaoğlu, Ali Bey**'e Hafız Şirazî Divanı'nın olup olmadığını sorar:

- Ne apacaksın?

- Tefeül etmek istiyorum.

- Yok. Fakat Tasso'nun *"Kurtarılmış Kudüs'ün 2. cildi var. Mademki fala bakmak istiyorsun, bu da Hafız kadar büyük adamdır. Sen sor ben bakayım.*

_ Memleketin hali ne olacak?

Kitabın gelişigüzel bir sahifesini açan Ali Bey okumaya başlar:

-*"Ey bana istikbalinin nasıl olacağını soran adam! sen bilmezmisin ki insanlar bunu öğrenmeye muktedir değildir. Fakat geçmiş tecrübelerine bakarak diyebilirim ki, bu şarkın en karanlık en günlerinde, sarı saçlı bir kişi çıkacak ve milleti toparlayarak hulâsa, hürriyet ve zafere götürecek"*

Ahmet Ağaoğlu buna inanmaz.

- Alay etme, Ali Bey!

- Ne alayı? işte al ve gör (4,5)

Aynı günlerde otelin koridorlarında eskiden beri tanıdıkları Alman hariciye müsteşarı ile karşılaşırlar. Müsteşar:

- Burada ne arıyorsunuz?

diye sorunca **A.Ağaoğlu**:

- Biz Türküz. Kafkasya bir Türk ülkesidir. Bizim burada bulunmanız çok tabiîdir. Fakat siz burada ne arıyorsunuz? diye sorması üzerine şaşıran müsteşar:

- Almaya bu zengin ve medenî toprakların haydutların elinde esir kalmasına hiçbir zaman razı olmayacak, onun için buradayım.

O sırada Türk ordusu Kafkasya'ya girmek üzereydi. **Ahmet Ağaoğlu**:

- Ya demek buraya haydut aramağa geldiniz. Fakat müsteşar bey, haydutların en büyükleri sizin ülkenizdedir. Yanlış yere geldiniz. Almanya'ya dönünüz.

Bu olayın geçtiği sırada gözleri parlayan **Ali Bey**, sonsuz kederine rağmen memnun kahkalarla gülüyordu (4).

Ağaoğlu ile birlikte Azerbaycan'da gazete çıkardıkları sırada günlük yazısını vaktinde neden hazılamadığını soran **Ali Bey**'e, o sırada sabı bozuk olan **Ahmet Bey** sert bir cevap verir. **Ali Bey**'de sertleşerek münakaşa ağır bir hal alınca aniden kalkan **Ağaoğlu** sandalyeyi kaparak **Ali Bey**'in üzerine yürür. **Ali Bey** ise Ağaoğlu'nun önüne gelip boynunu bükerek:

- Vur, amma yazıyı ver, der (4,5).

Mütarekenin ilk zamanlarında karısı ve baldızı bir meseleden dolayı **Ali Bey**'e çıkışmışlar. Onlarla bir Hadis'ten bahsederek kadınlaın kocalarına ve erkeklere kafa tuttukları gün gökten taş yağaçaktır, dediği anda, birden top makinalı tüfek, bomba sesleri, bütün İstanbul'u kaplamağa başlar. İgiliz uçakları ani bir baskın yapmış; karısı ve baldızı hayret ve korku ile O'nun yüzüne bakarak ellerine sarılmışlar (5).

Balkan harbi sırasında Domeke savaşında çalıştığı askerî hastahanede bacağı gangrenli ve kesilmesi icabeden bir binbaşıyı gördüğü zaman *"Kendim için ayırdığım 1 şişe eter vardı. Onu da binbaşıya ben koklatacağım"* deyip hastanın acı duymadan gangrenli bacağının kesilmesine yardımcı oldu (8).

Tıp Fakültesi Dermatoloji Polikliniğinde asistanları ile hasta muayene ederken, içeri bir papaz girmiş, tercüman vasıtasıyla şikâyetlerini anlatırken **Ali Bey** *"Siz durun, kendisi ile ben konuşurum"* demiş ve Rusçasıyla papazı şaşırtmıştı. Talebeler **Ali Bey'e** *"Ne kadar güzel Rusça konuşuyorsunuz"* deyince, *"Ben vaktiyle Tiflis'te gazetelere Rusça başmakale yazardım"* demiş ve ertesi günü Kaspi gazetesini getirerek yazılarını göstermişti (82).

ESERLERİ

Hüseyinzâde Ali Bey'in İstanbul'da öğrenci iken 1308/1890-1'de *"Ömer Hayyam" makalesi ile başlayan yazı hayatı ölümüne kadar elli yıl devam etmiştir. Bu dönemde, Azerbaycan'da bulunduğu 1903-1910 yılları arasında* **Kaspi** (Rusça 1904), **Türk** (Kahire'de yayınlanan 1904), **Hayat** (1905), **Füyûzat** (1906-1907), **İrşad** (1908), **Terakki**(1908), **Hakikat** (1909) gazete ve dergilerinde; Türkiye'de ise **Malûmat, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İctihat, Yeni Adam, Tıp Dünyası, Poliklinik** dergileriyle **Hakimiyet-i Milliye** ve **Tan** gazetelerinde şiir ve makaleleri yayınlanmıştır. (En son şiirini ölümünden iki ay önce Erzincan depremi dolayısıyla yazmıştır). Ayrıca edebî ve tıbbî bazı eserler hazırlamış, bunların bir kısmını da yayınlamıştır. Son yıllarda şiirlerini *"Güzellik ve Işık"* adı altında neşretmek istemişse de (53), ölümü arzusunu yerine getirmesine engel olmuştur.

Ali Bey'in yazı hayatında **A.H., Salyanî, A.Turanî, İndicanî, Ali Hüseyinzâde, Hüseyinzâde Ali Turan** imzalarıyla yazdığı şiir ve makaleleri bugüne kadar derlenip yayınlanmamıştır.

O'nun Azerbaycan ve Türkiye Türklüğü kültür hayatındaki yerini fikirlerini, düşüncelerini, edebî yönünü ve bunların geçirdiği safhaları tesbit edebilmek için önce bütün yayınlarının bir araya getirilmesi gerekmektedir. Yazılarının bir kısmını ihtiva eden **Füyûzat** kolleksiyonu bir tarafa bırakılırsa (ki bu kolleksiyonu bulmak bile bir meseledîr) Azerbaycan ve Türki-

ye'de gazete ve dergi kolleksiyonlarındaki bu yazıların Rusça olanların tercümesi; Arap ve Kiril harfleriyle yazılanların transkripsiyonlarının yapılarak derlenmesi oldukça zaman isteyen bir iştir.

Biz bu çalışmamızda **Hüseyinzâde Ali Bey**'in eserlerinin tasnifini yaparak, Türkiye'de yayınladığı eserlerle, gazete ve dergi kolleksiyonlarındaki O'na ait olan bazı yazı ve şiirleri bir araya getirmeye çalıştık. Derlediklerimizin o'nun bütün eserleri olduğunu iddia etmiyoruz. Araştırdıkça bazı yayınları daha ortaya çıkabilir. Ancak **Ali Bey**'in Türkiye'deki yaşantısı, ilmî olarak Tıp Fakültesi, siyasî hayatı da İttihad ve Terakki içinde geçmiş oldup, yazmaktan ziyâde, konferans ve katıldığı kongre ve gezilerle toplumu aydınlatmaya çalıştığı bilindiğine göre, kıyıda köşede kalmış yazıların çok fazla olabileceğini tahmin etmiyoruz.

Hüseyinzâde Ali Bey'in tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

A- EDEBÎ ESERLER

1- Abd-i Gılaf ve Mahfaza, Baku 1906.

Hayat Gazetesinde çalışırken, **A.Çekof**'un Kılıflı Adam adlı eserinden adapte edilmiş, mizah yüklü, hoş bir hikâyedir.

2- Füyûzat Mecmuası

1 Kasım 1906-1907 arasında 32 sayı neşrettiği bu mecmua **Hüseyinzâde Ali Bey**'le özdeşleşmiştir. Derginin ilk sayılarını hemen tamamen, daha sonraki sayılarında şiir, makale ve tercümeleriyle zenginleştirmiştir. O'nun **Necat Muhabbettir** (Sayı 6, s.81-84), **Mecnun ü Leylâ-yı İslâm** (Sayı 17,18,20, s.250-260,273-275,305-308), **İntikad ediyoruz intikad olunuz** (Sayı 23, s.369-379), gibi önemli yazıları bu dergide yayınlanmıştır.

3- Siyâset-i Fürûset

1908'de önce **İrşad**, daha sonra da **Terakkî** gazetelerinde tefkira edilen hacimli, alay ve hiciv dolu bir eser olup kitap haline getirilmemiştir. **Oliver Swift** ile **Doroşevitch**'in Kazak atlarına ait bir eserinden etkilenerek yazılan bu bol nükteli eserinde **Ali Bey**, bütün Doğu tarihinin çözümlenmemiş problemlerini, sosyal çalkantarını ele almıştır. Eser çarın başbakanı **Pruşkevic**'in gölgesinin çıktığı İran seferi üzerine kurulmuştur. İçinde **Zerdüşt, Avesta, Neron, Dante, Euripides, Sofokles, Aşil, Saint Jean, Camoes, Nevaî, Cami, Mevlâna, Timur, Cengiz, Nadir Şah, Lermotov, Nerimanov, Hakverdiyev** gibi yaşadıkları çağ ve ülkeler farklı olan kişileri konuşturarak, sansüre uğramamak için, tarihin bağrına sığınıp, hayal dünyasında baskı rejimi, sosyalizm, din, ahlâk, siyâsete ait düşüncelerini sembollerle ifadeye çalışmıştır.

Bu eserde **Ali Bey**'in edebiyat, resim, musiki, mimarî gibi birçok sanat alnındaki engin bilgisini görmek mümkün olmaktadır.

4- Kefalet Yahut Vefakar Dostlar, Kütüphane-i Füyûzat, Kader Matbaası, İstanbul 1923, 24 s.

F.Schiller'in bir şiirinin manzum çevirisidir.

5- Garbın İki Destanında Türk, Üçüncü Enternasyonal Matbaası, Baku 1926, 45 s.

1926'da Baku'da toplanan **I.Türkoloji Kongresi**'nde sunduğu tebliğdir. Ortaçağ Avrupa'sının biri İtalyan (**Tasso**) (1544-1595), diğeri Portekizli (**Camoes**) (1524-1580) şairin Türkler ve Müslümanlar hakkındaki düşüncelerini, eserlerinden manzum çeviri örnekleriyle ele alınmıştır.

6- Servet-i Milel

A.Smith'in *"Milletlerin Zenginliği"* adlı meşhur eserini Telif ve Tercüme Heyeti'nin isteği üzerine (45) **A.Ağaoğlu** ile birlikte tercüme etmişse de, kitap Devlet Matbaası'nda basılırken, harf inkılabıyla birlikte basımı durdurulmuş daha sonra da yeni harflerle basılamamıştır.

7- Faust, Hamit Matbaası, İstanbul 1923, 18.s.

Faust faciasından ithaf, mukaddeme ve gökte geçen prologu ihtiva eden manzum, mensur eserdir.

B- TIBBÎ ESERLER

1- Veba ve Mikrobu, Feridiye Matbaası, İstanbul 1318/1900, 191 s.

Nenter'den **Mehmet Ref'i** ile birlikte çevrilmiştir.

2- Ansiklopedik Tıp Kitabı

Prof.Dr.**Kemal Cenab Berksoy** ile birlikte hazırlandıkları bu iki ciltlik eser basılmamıştır.

3- **Sifiliz (Frengi)**

Hayatın son yıllarında yazdığı bu eser de basılmamıştır.

C- ŞİİRLERİ

1- **Sema'da Mukaddeme** 1327 (99).

2- **Eski Tıbbiye**, 1328/1910 (39).

3- **Hâl-i Vatan, Yurt Kaygusu** 1329/1911 (100)

4- **Arslan Ağzı**, 1331/1915 (101)

5- **Kelebek**, 1921 (103)

6- **İnzicablarım**, 1923 (104)

7- **Kefâlet veya Vefadâr Dostlar**, 1923 (105)

8- **Truvanın Son Gecesi**, 1936 (112)

9- **Bahçemin Ağaçları** (Çicekleri) 1936, (113,114)

10- **Tıp Dünyasına**, 1937 (115)

11- **Ondan Önce ve Sonra**, 1938 (116)

12- **O'nun Vefat Tarihi**, 1939 (118)

13- **Zelzele Dolayısıyla: Afet Karşısında Şair, Alim ve Gençlik**,1940, (119).

D- MAKALELERİ

1- **Ömer Hayyam** 1308-1890-1 (98)

2- **İndifaat-ı Efrenciye-i Sabbagiyeyi Andırır Bir Hazaze-i Mütevelline Vak'asında Câlib-i Dikkat Bir Manzara-i Seririye**, 1332/1916, (102)

3- **Azerbaycan'da Düşündüklerim** (102/a)

4- **Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa Tepelerinden İstanbul'a Nakli Elzemdir**, 1925 (107).

5- **Abdullah Cevdet**, 1932 (110)

6- **Sifilomani ve Frengiye Dair Bilgilerimizin Tarihinden Bir Nebze**, 1933 (111).

7- **İttihat ve Terakki Nasıl Kuruldu?**, 1938 (117).

BİBLİOGRAFYA

1- A. Nâzım: *"Yeni Azerî Edebiyatı Hakkında"*, **Türk Yurdu**, Yıl 16, C. V, sayı 31, 1927, s. 665-679.

2- Abdullah Cevdet: *"İhyâ-yı Lâyemut: Hekim Edib Ali Bey Hüseyinzâde"*, **İçtihat**, C. II, Sayı 5, 1908, s. 294-296.

3- ADIVAR, Abdülhak Adnan: **Faust, Tahlil Tecrübesi** (Hülâsa), Muallim Ahmet Kitabevi, İstanbul 1940, s. 5.

4- AĞAOĞLU, Samet: **Babamdan Hatırâlar**, Ankara 1940, s. 45-48.

5- AĞAOĞLU, Samet: **Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1938, s.75-78.

6- AĞAOĞLU, Samet: **Aşina Yüzler**, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1965, s. 80.

7- AKÇURA, Yusuf: *"Hüseyinzâde Ali Beğ"* **Türk Yurdu**, C. VIII, 1331, Sayı 3, s. 2550-2556; Sayı 4, s. 2566-2570, Sayı 5, s. 2581-2589.

8- AKÇURA, Yusuf: *"Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar"* **Türk Yurdu**, II. Seri, C. I, Sayı 3, 1340, s. 159.

9- AKÇURA, Yusuf: *"Siyasî Türkçüler"*, **Türk Yılı**, İstanbul 1928, s. 412-419.

10- AKÇURA, Yusuf: **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978, s. 181-189. (Toker Yayınları, İstanbul 1990, s. 147-154 ve 239).

11- AKPINAR, Yavuz: XIX-XX. Asırda Azerî Edebiyatı (Ders notları), İzmir 1989, s. 70.

12- AKÜNAL, Dündar: *"Hüseyinzâde Ali Bey, Kafkasya'da Türkçülük Hareketine Bir Bakış"*, **Çınaraltı**, Sayı 28, 1942, s. 12-14.

13- AKÜNAL, Dündar: *"Azerbaycan İçin Çalışanlardan, Ahmet Kemal Akünal"*, **Türk Amacı**, C. I, Sayı 8, 1943, s. 353-355.

14- AYBARS, Ergün: **İstiklâl Mahkemeleri**, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1988, s. 460-461.

15- **Azerbaycan Edebiyâtı Tarihi**, C. II, Baku 1960, s. 411-413.

16- **Azizim Vatan Yahşi...** (Haricde Yaşayan Azerbaycanlı Ressamların Eserlerinden İbâret Serginin Kataloğu), Baku 1989, s. 8-10, 14-16.

17- BALA, Mirza: *"Rusya İhtilâlinde Türkler"*, **Dergi**, Yıl 3, Sayı 9, Münih 1957, s. 4-6.

18- BANARLI, Nihat Sami: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. II**, Devlet Kitapları, İstanbul 1971, s. 1109-1110.

19- BAŞKAN, Şahin: **Ali Hüseyinzâde'nin Füyûzat Dergisindeki**

Makaleleri ve Görüşleri, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum 1978, (Mezuniyet Tezi, No: 509) (Basılmamıştır). 124 s.

20- BAYKARA, Hüseyin: *"1905 ve 1917 Rus İnkılâbları Arasında Azerbaycan'da Basın"*, **Türk Kültürü, C. II,** Sayı 21, 1964, s. 115-116.

21- BAYKARA, Hüseyin: **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, XIX. Yüzyıl,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 65-147.

22- BAYUR, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılâbı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, C. II/Kısım 4, s. 94; C. III/Kısım 4, s. 272, 273, 274, 276, 285, 286.

23- CAFEROĞLU, Ahmet: **Azerbaycan**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s. 29-34.

24- CAFEROĞLU, Ahmet: *"Ziya Gökalp'in Azerbaycan Türklüğü Üzerindeki Tesiri"*, **Türk Kültürü,** C.II, Sayı 24, 1964, s.10, 11.

25- CAFEROĞLU, Ahmet: *"Bilinmeyen Tarafları İle Üstad Fuad Köprülü"*, **Türk Kültürü**, C. IV, Sayı 47, 1966, s. 16.

26- CAFEROĞLU, Ahmet: *"Azerbaycan Edebiyatı"*, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 480-481.

27- CENGİZ, İ., *"Rahmetli Hacı Zeynelâbidin'in Ölüm Yılı Münasebetiyle"*, **Türk İzi**, Sayı 4-5, 1952, s. 25-26.

28- CENGİZ, İ., *"Merhum Ziya Gökalp'i Anarken"*, **Türk İzi**, Sayı 6, 1953, s. 8-10.

29- **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Ağustos 1926, s. 2, 8 Ağustos s. 3.

30- ÇAY, Adülhalik: *"1905-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk siyasi Kuruluşları"*, **Türk kültürü Araştırmaları**, Yıl XXII/1-2, Ankara, 1989, s. 51.

31- *"Dağistanlı Hüseyinzâde Ali Turan"*, **İstanbul Seririyâtı, C. II,** Sayı 3, 1940, s. 29-30.

32- DEVLET, Nâdir: *"Yusuf Akçora'nın Hayatı"*, **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçora Sempozyumu Tebliğleri**(11-12 Mart 1985) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 28, 30.

33- *"Dr. Ali Turan"*, **Yeni Adam**, Sayı 135, 1936, s. 3.

34- DURU, Kâzım Nabi: **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası İstanbul 1957, s. 9.

35- EMİN Abid: **Azeri Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1926, (İ.Ü. Edebiyat Fakülesi Türkiyat Enstitüsü Mezuniyet Tezi) (Bu Tez 1990'da Ege Üniv. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Aziz Merkan Tarafından Lâtin Alfabesine Aktarılmıştır).

36- ERGİN, Osman: **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi,** Bozkurt Yayınevi, İstanbul 1937, s. 95-100, 490-492, 502-503, 596.

37- ERGUN, Sadeddin Nüzhet: **Türk Şairleri**, C. II, İstanbul 1936-1945, s. 475-482.

38- ERTAYLAN, İsmail Hikmet: *"Azerbaycan'da Dört Buçuk Yıl"*, **Dergi**, (sovyetlerbirliğini Öğrenme Enstitüsü), Münih, Yıl 4, Sayı 14, 1958, s. 84-92.

39- (GENCER), Rıza Tahsin: **Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbıye**, C. II, Kader Matbaası, İstanbul 1328, s. 126, 267-269. (Lâtin Harfleriyle Yayınlayan Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul 1991, s. 63, 140-142).

40- GEORGEON, François: **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri** *"Yusuf Akçora"* (1876-1935)., Yurt Yayınları, Ankara 1986, s.154.

41- GÖKALP, Ziya: *"Türkçülük Nasıl Doğdu"*, **Yeni Mecmua**, Sayı 40, 1918, s. 262-263.

42- GÖKALP, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 5-9.

43- GÖZÜBÜYÜK, Faik: *"Hüseyinzâde Ali Turan ve Türkçülüğü"*, **Orkun Dergisi**, Sayı 22, 1951, s. 6.

44- GÜNGÖR, Hediye: **Ali Hüseyinzâde (Turan): Garbın İki Destânında Türk** (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi), Bornova/İZMİR 1991, 64 s.

45- **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**: 3, 6, 8, 24 Ağustos 1926.

46- HANDAN, Refik Zekâ: *"Unutulmuş Dahi"*, **Gobustan İnce Sanat Toplusu**, Baku, No: 4, 1990, s. 55-59.

47- HANİOĞLU, M. Şükrü: **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 22-23.

48- HANİOĞLU, Şükrü: **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902),** C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1987, s. 113-176.

49- HARTMAN, Richard: *"Ziya Gökalp's Grundlagen Des Türkischen Nationalismus"* **Orient**, Lit. Zeit. 28 Jahr, no: 9/10 (Eylül-Ekim) 1925, s. 578-610.

50- **Hegiget Gazetesi**; Baku, 17 Eylül 1991.

51- HEYD, Uriel: **Türk Ulusçuluğunun Temelleri** (Terc. Kadir Günay), Kültür Bakanlığı, Ankara 1979, s. 33, 43, 126-127, 148, 173, 205.

52- HEYET, Cevad: **Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış,** C. II, Tahran 1369/1990, s. 15.

53- *"Hüseyinzâde Ali"*, **Tıp Dünyası,** C. XVIII, Sayı 4, 1940, s. 4398-4402.

54- ILGAR, İhsan: **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, s. 32-34, 35-37.

55- *"Kafkasya Hakkında"* (Türk Ocağı'nda Hüseyinzâde Ali Bey'in Konferansı), **Türk Yurdu**, C. XIV, Sayı 155, 1334/1916, s. 4139-4140.

56- KAMALOĞLU, Rasim: *"Patriarhın Gayıdışı"*, **Gençlik**, Sayı 2 (Şubat), Baku, 1990, s. 14-19.

57- KARAL, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 514.

58- KÖÇERLİ, Feridun: **Marksizm-Leninizm ve Azerbaycan'da Demokratik İçtimaî Fikir**, Baku 1976, s. 88, 89, 91, 93, 103, 106, 113, 115, 164.

59- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: *"Azeri"*, **İslâm Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1962, s. 144-151.

60- KÖŞKLÜ, Adem: *"Dermatoloji"*, **Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi**, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 73.

61- KURAN, Ahmet Bedevi: **İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 30.

62- KURAN, Ercümend: *"Türk Ordusu ve Milliyetçilik"*, **Türk Kültürü, C. IV**, Sayı 47, 1966, s. 68 (67-69).

63- KURAT, Akdes N.: **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 497, 499, 503, 504.

64- KURDOĞLU, V. Behçet: *"Hüseyinzâde Ali Turan"*, **Şair Tabibler**, İstanbul 1967, s. 283-289.

65- JASCHKE, G.: *"Der Turanismus der Jungtürken"*, **Die Welt des Islams, V XXIII**, sayı 1-2, Berlin 1941, s. 1-54.

66- LEWİS, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 2. Baskı, (Terc. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 195, 346, 347.

67- MİNORSKY, V.: *"Pan Turanizm"*, **İslâm Ansiklopedisi**, C. XII/2, 1976, s. 110-13.

68- MİRAHMEDOV, Aziz: *"Ali Bey Hüseyinzâde"*, **Fikrin Kervanı**, Baku 1984, s. 63-79.

69- MOHAMMED SADIQ: *"Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)"*, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl III-VI, 1966-1969, s. 8, 11, 13.

70- ODER, Kerim: **Azerbaycan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982, s. 128-132.

71- ORKUN, Hüseyin Namık: **Türkçülük Tarihi**, Berkalp Kitabevi, İstanbul 1944, s. 67-68.

72- **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 92.

73- ÖZBAY, Kemal: **Türk Asker Hekimliği Tarihi**, C. II, İstanbul 1976, s. 183, 198.

74- ÖZGÜ, Melahat: *"Goethe Bibliyografyası"* **A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi**, C. VII, Sayı 3, 1941, s. 91.

75- *"Profesör Hüseyin Zâde Ali Turan"*, **Pratik Doktor**, C. X, Sayı 3, 1940, s. 31.

76- *"Prof. Dr. Hüseyin Zâde Ali Turan 1864-1940"* **Poliklinik**, C. VII, sayı 82, 1940, s. 303-305.

77- RESÛLZÂDE, Mehmet Emin: **Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1984, s. 28-30.

78- RESÛLZÂDE, Mehmet Emin: **Azerbaycan Cumhuriyeti** (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti) (Hz. Y. Akpınar, İ.M. Yıldırım, S. Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1990, s. 1-2, 17-18, 133, 137, 138.

79- SABİROĞLU, Sahib: *"Yazılmayan Sahifeler: Ali Bey Hüseyinzâde"*, **Tanıdım (Gazetesi)**, sayı 15, 25 Dekabr (Aralık) 1991, s. 3

80- SALMANOV, Amil: *"Senetkâr Hemişe Cavan Galar..."*, **Gobustan İnce Sanat Toplusu**, Sayı 4 (68) 1985, s. 20-22.

81- *"Samed Ağaoğlu'nun Kaleminden Prof. Hüseyinzâde Ali Bey"*, **Azerbaycan Dergisi**, Sayı 171-177, 1966, s. 24-26.

82- SARGIN, Cevad: *"Tanınmış Türk Dermatologları, Profesör Ali Hüseyin Turan (Hüseyinzâde Ali Bey)"*, **Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi**, C. IV, Sayı 10, 1966, s. 586-588.

83- SEVÜK, İsmail Habib: **Edebî Yeniliğimiz**, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 411-415.

84- SEVÜK, İsmail Habib: **Tanzimattan Beri I. Edebiyat Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1942, s. 313-314.

85- SÜLEYMANOV, Manaf: **Eşitdiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı 1989, s. 166-167.

86- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz: **Müslüman Cemaattan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920** (Terc. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 52-53-91, 103-104, 163.

87- ŞAPOLYO, E. Behnan: **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Meşrutiyet Tarihi**, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1943, s. 68-69, 147.

88- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N.: *"Yurdumuzda Deri Hastalıkları Tarihçesi ve Muallim Dr. Hüseyin Hulki Bey'den Bir Hatıra"*, **Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi**, C.III, Sayı 8, 1966, s.468

89- TALİPZADE, Abdullah Şaik: **Türk Edebiyatı**, Azer Neşr, Baku 1924, s. 156-158.

90- TALİBZADE, Kemal: **Azerbaycan Edebî Tenkidinin Tarihi** (1800-1920. ciiller), Maarif Neşriyatı, bakı 1984, s. 109-110, 262-264, 266, 278-283, 292.

91- TANALTAY, Erdoğan: *"Selim Turan (2)"* **Size**, Yıl 12, Sayı 210, 1991, s. 20-21.

92- TANSEL, Fevziye Abdullah: **Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I Şiirleri** Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969, s. XLII, 251.

93- TEKİNER, Süleyman: *"Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Mukavemet Hareketinin Karakteri"*, **Dergi**, (Sovyetlerbirliği'ni Öğrenme Enstitüsü), Münih, Yıl 9, Sayı 33, 1963, s. 34-47.

94- TEMİR, Ahmet: *"Yusuf Akçura ve Dış Türkler"*, **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri, 11-12 Mart 1985,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1987, s. 104.

95- TEMO, İbrahim: **İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları (2. Baskı),** Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 13-15.

96- TUNAYA, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasî Partiler C. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi,** Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 19, 199, 415, 416, 475.

97- TUNCER, Hüseyin: **Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 14-15, 50-51, 334, 502, 503.

98- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Ömer Hayyam"*, **Ramazan Bahçesi**, Vatan Kütüphanesi, İstanbul , 1308, s. 9-23.

99- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Semada Mukaddeme"*, **İçtihad**, Sayı 24, 1327,

100- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Yurt Kaygusu"*, **Türk Yurdu**, C. III, Sayı 1, 1329/1911, s. 2.

101- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Arslan Ağzı"*, **Çanakkale** (Yeni Mecmua'nın Fevkalâde Nüshası), 5/18 Mart 1331/1915, s. 88.

102- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"İndifaât-ı Efrenciye-i Sabbâgiyeyi Andırır Bir Hazaze-i Mütelevvine Vak'asında Câlib-i Dikkat Bir Manzara-i Seririye"*, **Dâru'l-Fünun Tıp Fak. Mecmuası**, Sene 1, Sayı 2, 1332, s. 141-146.

102/a- (TURAN) Hüseyinzâde Ali: *"Azerbaycan'da Düşündüklerim"*, **Hilâl-i Ahmer**, 15 Şevval 1336/24 Temmuz 1918.

103- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Kelebek"*, **İçtihat**, Sayı 151, 1923, s. 3134-3135.

104- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"İnzicablarım"*, **İçtihat**, Sayı 152, 1923, s. 3153.

105- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Kefalet Yahud Vefâkar Dostlar"*, **İctihat**, Sayı 159, 1923.

106- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: **Kefâlet Yahud Vefakâr Dostlar** (Schiller'den Tercüme), Kütüphane-i Füyûzat, Kader Matbaası, İstanbul 1923, 24. s.

107- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Tıp Fakültesinin Haydarpaşa Tepelerinden İstanbul'a Nakli Elzemdir"*. **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Şubat 1925 (19 Receb 1349).

108- (TURAN), Ali Hüseyinzâde: **Garbın İki Destanında Türk**, Üçüncü Enternasyonal Matbaası, Baku 1926, 45. s.

109- (TURAN), Hüseyinzâde ali **Faust** (Faust Faciasından İthaf ve Mukaddemeler), Goethe'den Tercüme, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, 18 s.

110- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Abdullah Cevdet"* **İçtihat**, Sayı 358, 1932, s. 5895-96.

111- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Sifilomani ve Frengiye Dair Bilgilerimizin Tarihinden bir Nebze"*, **Sıhhat Almanakı**, İstanbul 1933, s. 233-241.

112- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"Turuvanın Son Gecesi"* **Yeni Adam**, Sayı 135, 136, 1936, s. 12.

113- TURAN, Hüseyinzâde Ali: *"Bahçemin Ağaçları"*, **Tıp Dünyası**, C. IX, Sayı 11/103, 1936, s. 3333-3334.

114- TURAN, Hüseyinzâde Ali: *"Bahçemin Çiçekleri"*, **Poliklinik**, C. IV, Sayı 5/41, 1936, s. 144.

115- TURAN, Ali (Hüseyinzâde): *"Tıp Dünyasına"*, **Tıp Dünyası**, C.X, Sayı 5/109, 1937, s. 3503.

116- TURAN, Ali (Hüseyinzâde): *"Ondan Önce ve Sonra"*, **Tıp Dünyası**, C. XI, Sayı 12/128, 1938, s. 4007-4008.

117- (TURAN), Hüseyinzâde Ali: *"İttihat ve Terakki Nasıl Kuruldu?"* Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller", **Tan Gazetesi** 4-5-6-7 Mart 1938, s. 2.

118- TURAN, Ali (Hüseyinzâde): *"O'nun Vefat Tarihi"*, **Tıp Dünyası, C. X, Sayı** 1/129, 1939, s. 4030.

119- TURAN, Hüseyinzâde Ali: *"Zelzele Dolayısıyla: Afet Karşısında Şair, Alim ve Gençlik"*, **Tan Gazetesi**, 15 Ocak 1940, s. 5.

120- TURAN, Şerafettin: *"Tarih ve Millî Oluş"*, **Türk Kültürü**, C.I, Sayı 6, 1963, s. 11.

121- **Üçüncü Dil Kurultayı 1936, Tezler ve Müzâkere Zabıtları**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. XII.

122- ÜLKEN, Hilmi Ziya: *"Prof. Ali Turan'ın (Hüseyinzâde) 1926 da Baku'da Toplanan Birinci Türkoloji Kongresinde Aldığı Notlardan"*, **X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963**, Türk Dil Kurumu Ankara 1964, s. 143-147.

123- ÜLKEN, Hilmi Ziya: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**,

Ülken Yayınları, İstanbul 1986, s. 212-213, 261-270, 318, 401-402.
124- Yusuf Bey Vezirof: **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**, İstanbul 1337, s. 88-92.
125- YÜCEL, İbrahim: **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın**, Acar Yayınları, İstanbul 1988, s. 133-135.
126- ZENKOVSKY, Serge A.: **Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık** (Terc. İzzet Kandemir), Ankara 1971, s. 59, 61, 64, 69, 144, 145, 151-152, 196, 198-199.
127- ZEYNALOV, Neriman: **Azerbaycan Matbuatı Tarihi**, Adu'nun Neşri, Baku/1974 s. 23-52.

ANSİKLOPEDİLER

128- **Ana Biritannica Ansiklopedisi**, C. XXI, İstanbul 1990, s.224.
129- **Azerbaycan Sovyet Ansiklopediası**, C. X, Bakı 1987, s.18, 282-283.
130- **İslâm Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1962, s. 91-118, 119-151.
131- **İstabul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi**, C. II, Tercüman Yayınları, İstanbul 1982, s. 628-629.
132- **Meşhur Adamlar**, C. II, İstanbul 1933-1935, s. 755-756.
133- **Meydan-Larousse**, C. XII, İstanbul 1973, s. 317.
134- **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, C. I, 1977, s. 262; C. III, 1977, s. 264.
135- **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul 1946, s. 385-386.
136- **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul 1983, s. 115-171, 5366.
137- **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 4216.

HÜSEYİNZADE ALİ BEY'İN TÜRKİYE'DE YAYINLADIĞI ESERLERİ

TURAN*

....

Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdâdımızın müştereken menşei **T u r a n**
Bir dindeyiz biz, hepimiz hakperestan;
Mümkün mü ayırsın bizi **İncil** ile **Kur'an?**

Cengizleri titretti şu afâkı seráser
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser,

....

Yaklaşık 1892

FAUST'TAN TERCEME

Eyvah ki dünyaları fikrim dolaşırken
Takibe ne at var, ne kanat var, ne de yelken.

Serbest uçuşup fevk-i çemenzârda kuşlar
Elhan ile ihtar kılarlarsa baharı,
Sevda-yı vatan sevki ile eyler isem

Sahraları, deryaları, bir turna katarı
Camlı yüce dağlar üzerinde azametle
Şahin per ü bâlin açıp eylerse teali,
Yüselmeye balâlara âlemleri seyre
Her ferdi eder sevk onun hiss-i hayâli

1893

* ***Turancılık** ülküsünün ilk şiiri olan bu eser zamanında yayınlanmamıştır. 1915 yılında Hüseyinzâde Ali Bey'in hafızasında kalan mısraları Yusuf Akçura tarafından tesbit olunmuştur.*

ESKİ TIBBİYE

Gel ey **E ş r e f** bu mektebde sen et icrâ-yı tetkikât*
Hasabsız anda mümkündür sana yazmak rubâiyyat
Nice yıldır neyi gördümse ben ancak dedim heyhâd
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

Bizim mektebde dam yoktur bütün mârûz bârâne
Koğuşta yatmağa mutlak çadır lâzımdır insâne
Yarar belki duş'a, bil-mâ tedâviye bu vîrâne
"Betenk ez suhten âmed" dimâğem dâd en iz hâlât

***

Cihânı hayli gezdim görmedim bundan daha agreb
Ahır gördüm beğenmez hiç ne bir beygir ne bir merkeb
Ne bu sordum? Cevâb aldım: teneffüshâne-i mekteb
"Betenk ez sûhten âmed" dimâgem dâd ez in hâlât

***

Bizim
Bastil'de ümmîdi temâmen sıhhatinden kes
Yer altında, karanlıkta, rutûbetde yatar herkes
Görüp **S e r v e t** yazar: mektebde son sistemde bir mahbes**
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât

***

Mugâyir hep şu mektebde evâmir mantıka bence
Neden olsun yasak mektebliye her türlü eğlence
Ne mânâ ihtiyâr ol emrini vermekte her gence
"Betenk ez sûhten ez âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

Taam vaktinde şâkirdan iki saat dizilmekde
Yemek olmakta buz, üstten de mikroplar dökülmekte
Nasıl bilmem ki sonra ol yemekler hazmedilmekte
"Betenk ez sûhten ez âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

* *Şair Eşref.*
** *Servet Gazetesi.*

Basiller çin güzel kültür yeri olmuş yemekhâne
Anın üstünde meslûlin olur yanlar edebhâne
Nasıl feryâd edilmez kim bana derler bu efsâne
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

Gıda aldınsa bakkaldan heman def et mukayyile
Sakın **E c z a c ı**'dan alma mukayyiyi hazer eyle*
Gidip yalnız bizim bir matbaha atf-i nazâr eyle
"Betenk ez sûhten ez âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

Düşünsen bir para etmez yeni bitmiş seririyât
Mesârif çün aceb kaç bin lira gösterdi inşâât
N'olurdu ben de inşâatda olsaydım büyük bir zât
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât

***

Nebâtat bahçesi bir tarla olmuştur mugaylâne
Lâtince yaftalar boşta durur bekler yetimâne
Araşdırsan bunun sırrın sürerler belki **Fizân**'e
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât

***

Bize mikroskop elzemdir nasıl ki topçuya bir top
Bana derler ki doktorluk eder mi görmeyen mikrop
Bizim mektebte bilmezler görünmez belki mikroskop
"Betenk ez sûten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

***

Diyorlar ki edilmiştir bu haller arz sultane
Yeni mekteb yapılsın var irâde-i emr-i Şâhâne
El'ân yok ortada bir şey sebeb te'hire âyâ ne?
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât

***

Bu yerde bil ki hürriyet esâretten ibâretdir
Maârif nûru yoktur nûru zulmetden ibârettir
Terakkî eylemek mâziye ric'atden ibârettir
"Betenk ez sûhten âmed" dimâğem dâd ez in hâlât.

* *Mektep Eczacısı.*

DERJAVİN'DEN

(Rusçadan tercüme)

Zaman bir nehrdir her an akar durmaz;
Güzar eyler bütün âsârı insanın.
Melikler, memleketler, kavm ü milletler
Giderler Ka'rına deryâ-yı nisyânın.

***

Eğer târîh, yâ eş'ârın âhengi
Ederse hıfz bir şey âdemiyette
Rehâ bulmaz o da küllün nâsibinden
Olur fânî adem âbâd-ı sermedde.

HÂL-İ VATAN

Ucundadır dilimin
Hakikatin büyüğü
Ne koydular diyeyim
Ne kestiler dilimi

***

Bilir misin cühelâ
Ne etdiler vatana?
Ne koydular uyuya,
Ne koydular uyana

***

Durur bilâ-hareket,
Reva mı bir diriye?
Ne gitmede ileri,
Ne dönmede geriye.

***

Adû kırar kapıyı
Biz evde bîhaberiz;
Ne başka başkalarız
Ne ittihad ederiz.

***

Ayıltmadı kelemim
Şu **Türk** ile **Acemi**
Ne koydular yazayım
Ne kırdılar kalemi.

YURT KAYGUSU

Ucundadır dilimin
Hakîkâtin izâmı
Ne koydular söyleyim
Ne kestiler dilimi

***

Bilir misin câhiller
Ne ettiler vatana
Ne koydular uyusun
Ne koydular uyana

***

Böyle durmak uyuşuk
Revâ mı bir diriye
Ne gitmede ileri
Ne dönmede geriye

***

Düşman kırar kapıyı
Biz içerde kaygusuz
Ne evleri ayırır
Ne bir evli oluruz

***

Ayıltmadı kalemim
Şu **Türk** ile **Acemi**
Ne koydular yazayım
Ne kırdılar kalemi

(1329/1913)

KIT'A*

Yâdında mı doğduğun zamanlar
Sen ağlar idin, gülerdi âlem
Bir öyle ömür geçir ki: olsun
Mevtin sana hande, halka mâtem.

* *Refik Zeki Handan'ın Hüseyinzâde Ali Bey'in çevirisi olduğunu söylediği bu kıtanın aslı*
Veledetke ummuka yebne âdeme bâkiyyen
Vennasu havleke yâdhakune surura
Feched linefsike en tekûne iza beke
Fi yevmi mevtike dahiken mesrura
olup, M. Akif Ersoy tarafından ***Kur'andan Ayetler,*** *İstanbul 1944, s. 245'te "Pek kıymettar bir üstadımız bu kıt'ayı yukarıdaki şekilde tercüme etmiştir" diye kaydedilmektedir.*

DARDANEL EZHÂRI:

ARSLAN AĞZI
(Altın Bilezik Destânı'ndan bir Kıt'adır)

Bir tepeye çıktı **Orhan**'ın kızı,
Göründü **Çanakkale Boğazı**,
Süslerdi tepeyi rengin çiçekler,
Ortada âteşîn bir **Arslan Ağzı**.

***

Titrerdi rüzgârdan yaş yaprakları,
Kımıldadı anın al dudakları,
Seslendi nâgehan şu **Arslan Ağzı**,
Dedi: çiğnemeyin bu toprakları!

***

Burası mezârı bir kahramanın,
Alemin meçhulü kızıl destânı,
Künye defterinde ismi yanına,
Gaib işâreti konmuş **Arslan**'ın.

***

Sipere yürüdü elinde süngü,
Söküldü önünde dikenli örgü,
Düşmanı **Arslanım** yerlere serdi,
Çağırdı orada şöyle bir türkü:

***

Vatanımız bizim **İslâm Toprağı**,
Toprağımız bizim **Arslan Yatağı**,
Muharebe bize bir eğlencedir,
Ölüm saçan toplar el oyuncağı.

***

Ebediyyen yaşar Türkün Bayrağı!
Ölümden kaçar mı vatan uşağı?!
Üstü de altı da birdir toprağın!
Yer, gök, deniz bütün **Tanrı Kucağı**!

Süleyman Paşa'nın bir bergüzârı,
Bu yerleri **Türk**'e vermişti
Tanrı;
Ey düşman burası **Turan Kapısı**,
Teslim etmem sana ben anahtarı!

***

Nâfile aşmıştır engin denizi,
Korkutmaz donanman kat'iyyen bizi!
Ateş tufânından anı gark eder,
Geçirmem buradan bir İngiliz'il...

***

Sözü bitirmişdi henüz o civan
Top gümbürtüsünden sarsıldı cihan,
Yer yüzüne yağdı binlerce mermi,
Kapladı etrafı ateşle duman.

***

Yerinden oynadı yalçın kayalar,
İnledi ne varsa: dağlar, ovalar,
Koca istihkâmın yıkıldı seddi,
Patladı siperde dahi bombalar.

***

Ağzından vuruldu **Yiğit** o zaman,
Getirdi şehâdet, yüzünde al kan,
Kızıla boyandı siperin içi,
Şafak nurlarında göründü **Rıdvan**.

***

Cânâna kavuşdu **Şehîdin canı**,
Toprağa karıştı kemiği, kanı.
O kandan yaratdı beni **Halîk**'im
Hikâye et, dedi **Kızıl destanı**.

***

Çekildi tepeden **Orhan**'nın kızı,
Hayâlinde **Çanakkale Boğazı**.
Vardı demetinde rengin çiçekler,
Ortada ateşîn bir **Arslan Ağzı**.

(1915)

İNCİZÂBLARIM

Vayh ile bâlâdan inmiştir **Kur'an**
Kur'anla pestiden yükselir insan,
Muhammed'in rûhu pür meâlîdir
Mir'âca mazhardır o rûh-i zîşân.

***

Necâtı sıdkta ara, sâdık ol*;
Adil ol, bâtıldan **Hakk'ı** fârik ol,
Alnında iffetin nûru parlasın,
Rızâ-yı **Hayder'e** tâlib, âşık ol.

***

Kadınlığa şeref vermiştir **Zehrâ**,
O nûr-i dîde-i **Habib-i Hudâ**,
Etmiştir analık vazifesini
Hane-i Hayder'de bihakkın ifâ.

(1923)

* *Şebî ber nişest ez felek ber güzeşt*
Be Temkîn-i câh ez melek ber güzeşt
Sâdî.

TUROVA'NIN SON GECESİ

ENEY'İN BAŞINDAN GEÇENLER

(Virgil. Eneida, 2. Bölümün Sonu)

Virgil'e göre, **Turova** müdafaa kahramanlarından biri olan **Eney**, **Kartaç** kraliçesi **Didon**'a, **Turova**'nın son günü vak'alarını bu şehrin on yıllık bir muhasaradan sonra, **Yunanlıların** hilesi ve **Turovalıların** gafleti yüzünden nasıl bir gece baskınına uğradığını, yiğitçe savgaya rağmen, sarayıyla beraber yıkılıp yakıldığını ve kral **Priam**'ın boğazlanıp öldürüldüğünü hikâye ederken, o felâket gecesi kendi ailesinin başından geçenleri de şöyle anlatır:

Sayın hükümdârımız, ak saçlı koca **Priam**
Boğazlandı gözümün önünde, gitti kurban;
Bu acıklı göreyin karşısında inledim!...
Hatıra geldi babam, karımla oğlum **Askan**;

O tehlikeli anda muhtaçtılar yardıma:
Çok geçmeden evimiz edilecekti yağma!...
Etrafıma bakındım bir arkadaş aradım:
Bana yardım edecek kimseyi bulamadım:

Görmek istemeyerek yurdun felâketini,
Ölümü öneyliyen yoldaşlarımın kimi
Tepesinden sarayın kendini attı yere,
Yaktı kimi kendini, atılıp ateşlere!...

Bir aralık dolaşıp goz gezdirdim etrafa,
Gözüm iliştı **Vesta** mâbedinde mihrâba;
Aydınlıktı ortalık yükselen alevlerden;
Bir de ne göreyim ben!... **Leda**'nın kızı **Helen**!...

Sığınmımştı orayal... **Argolid**'in, **Troad**'ın
Zebanisi, belâsı, kahpe uğursuz kadın!...
Hem benim vatanımda, hem kendi vatanında,
Bütün felâketlere oydu birinci sebep.

Bütün çektiklerimiz onun yüzündendi hep!...
Sakınarak gözlerden ateş tapınağında,
O kurtulacağını sanmıştı intikamdan;
Acaba o mâbette bulacakmıydı aman!?..

Hangi Yunanlı erkek, Hangi Turovalı er
Birçok ocak söndürmüş bu karıyı affeder?!...

Unutur mu **Menelas** gördüğü hakâreti?!...
Görünce karşımda o canlar yakan âfeti,

Birdenbire öfkemden döndüm ben bir çılgına,
Öc almak için hemen kıyacaktım canına!...

Ne?!... Bizi böyle yumsuz bir harbe sürükleyen
Bu kadın sağ kalacak, çarpmıyacak cezaya,

Bir zafer törenile gidecek Isparta'ya!...
Bizim kadınlarımız yürüyecek peşinden!

Yadellerde olacak onun halayıkları!...
Yurdumuzun mahvine sebeb olun bu karı

Kavuşacak evine, barkına, kocasına,
Evinde bıraktığı kendi çocuklarına,

Görecek hısmını, akrabasını tekrar!
Halbuki şu **Turoya** yandı onun narına;

Onun yüzünden koca **Priam** edildi kurban;
Şu kıyıda yıllarca kanlar aktı sel gibi

Bunca yiğitlerimiz uğuruna can verdi!
Artık yeter!... vücudu kalkmalıdır ortadan!...

Bir kadını öldürmek şanlı bir iş değilse,
Bir canavar geberten alkışlanır elbette!...

Hazır burada fırsat elime geçmiş iken,
Vatanımın öcünü alayım bu âfetten!...

Gözümü kan bürüdü... Sarıldım kılıcıma!...
Birdenbire karşımda karanlığın içinden

Parlak bir nur belirdi: göründü **Venüs** ana!...
Hiç bir zaman görmedim onu bukadar gözen!...

Ebedî güzelliğin o tanrısal ecesi
Tuttu benim kolumu, şu sözleri söyledi:

Ne yapıyorsun, oğlum?! Aklını oynattın mı?!...
Bu hiddete sebep ne?! Zavallı bir kadın mı?!

Neden böyle köpürdün? Niçin unuttun beni?
Niçin düşünmiyorsun biraz kendi ayleni?

Niçin bıraktın yalnız koca baban **Ankiz'i?**
O yaşta bir ihtiyar nasıl kendini savgar?!

Kuşatmakta her yandan düşman mahallenizi!...
Unutma ki evinde bir de çoluk çocuk var:

Sen karını, oğlunu hiç etmezmisin merak?!
Bu kargaşalıkta kim onları koruyacak?!...

Demin kızıl alevden, can yakıcı demirden
Ben korudum onları, erdirdim selâmete!...

Bu felâkete sebep ne **Paris**'tir, ne **Helen**!...
Olimp'in tanrıları kızmışlar bu devlete:

Onlardır bu kurumu temeline dek yıkan!...
Onlardır **Turova**'yı ateşe verip yakan!...

Tanrıları bir duman fani gözlerden saklar:
Kaldırayım perdeyi sana görünsün onlar:

Seyret ulu bir âlem, ve kıssadan hisse kap!
Sonra dinle emrimi, ve ne dersem onu yap!...

Şu yanda bir yığın taş, toprak görüyormusun?
Temelinden devrilmiş koca kale duvarı!...

İşte elinde yaba, deniz tanrısı **Neptun**,
Katmış tozu dumana yıkıyor şu hisarı!...

Şimdi **Eski kapı**'nın önüne bak! Orada
Düşman alaylarına kimdir eden kumanda?

Tanıdın mı **Yünon**'u? Öçgüden ilâheyi?
Elinde bir kılıç var... Bak, bak ne kadar öfkeli...

Birde bu tarafa bak! Şu burcun tepesinde,
Elinde korku saçan **Ejid** adlı kalkanı,

Görünüyor **Minerva** nurdan bir sis içinde!...
Büyük **Jüpiter** bile şımartıyor düşmanı:

Üzerinize odur ilâhları sevkeden,
Oğlum, çekil buradan, bu tehlikeli yerden!...

Abestir ilâhların hükmüne karşı durman;
Haydi, vakit geçmeden koş babanın evine!...

Merak etme, korurum yolda seni düşmandan;
Tehlikede olduğunu bırakır mı bir anne?!...

Bu sözden sonra **Venüs** oldu gözümden nihan...
Görünmeden kimseye ben de çıktım saraydan.

Yoktu artık faydası bu yurdu savgamanın:
Her tarafı sarıyor, ilerliyordu yangın;

Bütün cinler, periler düşman kesilmişlerdi,
İlâhlarla beraber yıkıyorlardı şehri...

Ne kapı kalıyordu kurağlarda ne baca!...
Tıpkı böyle saldırır oduncular ağaca...

Yüce bir dağın süsü, bir dişbudak ağacı
Dayanır, durur balta darbelerine karşı,

Sarsıntılardan inler, titrer, başını sallar!
Fakat gittikçe büyür gövdesinde yaralar...

Ve artık dayanamaz o ağaç bir darbeye!...
Bu acıklı halleri görünce verdim karar

Hemen eve dönmeye... **Venüs** bana oldu yar...
Bütün tehlikelerden beni güzel korudu,
Alevleri söndürdü, düşmanları uyuttu!

Geçtim kenar yollardan, bizim eve yetiştim...
İlk olarak babamı kurtarmaktı niyetim...
Terketmesi gerekti bir an evvel diyârı...
Götürmeye oraya hazırdım ihtiyârı...

Vardı yakın dağlarda pek emin bir barınak...
O, halbuki evinden istemedi ayrılmak...
Dedi: mademki böyle dağıldı gitti yurdum,
Yaşamama benim de kalmadı artık lüzum!

Beni hiç düşünmeyin, bırakın evde yalnız...
Siz genç bir yaştasınız, sağlam adamlarsınız,
Dinçsiniz, güçlüsünüz, hemen kaçınız buradan!...
Tanrılar isteseydi daha uzun bir zaman

Benim ömür sürmemi, esirgerdi şu yurdu,
Bu kadar acıklı bir felâketten korurdu!...
Artık yeter, bu hali görmem elvermedi mi?!
Belli ilâhlar benim istediler ölmemi...

Bırakın ben öleyim burada, kendi evimde!...
Acımayın o kadar şu yıpranmış cesede!
En son saygıları bir ölüye sunar gibi,
Bana veda ederek, buradan ayrılınız!

Yükünden ben hayatın kurtarırım kendimi...
Almak için varımı, elbet düşmanlarımız
Bu yolda bir hizmeti benden esirgemezler!...
Kalır kabir diye cenâzem etmem keder...

Bu şereften yoksunluk bir felâket değildir...
Ruhtur önemli olan, kemikle et değildir!...
Bir gün yaktı canımı gökten düşen yıldırım...
Bir cezaya uğradım... Vardı demek suçlarım;

Uğradım gazabına gök gürleten Tanrının,
Şu evreni çeviren ilâhlar İlâhının!...
İşte, o günden beri böyle bir iğcil oldum,
Bu dünyada lüzumsuz bir ömür sürüp durdum!...

Babam böyle söyliyor, böyle düşünüyordu,
İnat edip bir türlü bırakmıyordu yurdu.

Ölede karım **Kreüz**, oğlum yavrucuk **Askan**,
Ve bütün bir ev halkı ağlaşıp duruyordu...

Gözlerimiz yaş dolu, yalvarıyorduk ona...
Dedik, baba, kendini bu kadar da bırakma!
Bil ki senin mahvolman bizim de mahvimizdir,
Başsız kalan aylenin yıkımı şüphesizdir...

Acımaszan kendine, bari, bu halka acı!...
Ne söyledikse, babam kararından caymadı...
Boştu bütün kanıtlar, yalvarıp yakarmalar!...
Çıkmam evimden, dedi, bırakmadı inadı!...

Bu acıklı durumda ümitsizliğe düştüm,
Tiksindim ben hayattan tüttü gözümde ölüm!...
Dedim, bari gideyim, çarpışayım düşmanla,
Öleceksem, öleyim cenkte şerefle, şanla!...

Bulunduğum durumda varmıydı başka çare?!
Aman! Dedim, ey ata, nasıl seni bu evde
Ben bırakıp kaçarım?! Var mı bunun imkânı?!
Hayırsız mı bu kadar sandım sen evlâdını?!

Böyle ağır bir suçu nasıl bir oğul işler?!...
Bu şehirden kimsenin kaçıp kurtulmasını
İstemiyorsa gökler, böyle imişse kader,
Senin dahi kararın bu ardanın yasını

Talihsiz bir vatanın yıkımına katmaksa,
Bir yıkım ateşine bizleri de atmaksa,
Bu zor bir iş değildir... İşte kapı açıktır!
Ölüm şu yoldan hemen saldırmaya anıktır!...

Al kanına **Priam**'ın boyanmış alçak **Pirus**,
Şimdi çıkar meydana! O **Pirus** ki, bahıtsız
Baba gözü önünde oğluna kıydı onun...
Babayı da doğradı mihrâbında mâbedin!...

Ey benim annem, **Venüs** niçin beni korudun?!
Yollarda rehber olup şu haneye getirdin?!
Aylemizin mahvini seyrettirmek için mi
Esirgedin ateşten, kılıçtan, oktan beni!

Önümde mi kesilsin babamla oğlum, karım?!
Hayır!... Böyle şey olmaz! Silâhımı getirin!...
Bıkarın yine gidip düşmanla döğüşelim,
Hep öleceksek, bari öc alarak ölelim!...

(1936)

O'NA İNAN

Kurtuluş **Kemâl**'e inanla olur;
Hükûmet seçilmiş bakanla olur.
Ünlü gölgesinde ol **A t a t ü r k**'ün
Değişip yükselme uranla olur.

***

Yücedir ülküsü uluğ önderin
Dileği ülkede Türkçe söylensin,
Ey Türk ozanları! İleri gelin
Bu işler, biraz da ozanla olur

***

O'nun gösterdiği yolda yürürüm;
Önümde güzellik ışık görürüm
Türkü çağırırım elde çöğürüm.
Kutlu **Türküm** ona kutanla olur.

***

Yurdun sevgisiyle olmuşum ozan
Ara sıra böyle düzgüler yazan,
Olsun yazım benim yurda armağan
Altındaki **T u r a n** turanla olur.

ŞAİR

Yürüdüğün yollar ülkü yoludur,
Tanrısal esinle gönlün doludur;
Ozan! Gür ezginle Türklüğü sayra;
Eroğlu özgen **T ü r k, H a k k**'ın kuludur.

NÛR İLE CANÂN

(Homer'den tercüme)

Bilirdi canân Nûr oldukça bîdâr
Garb ehline tâli olmayacak yâr
Bir çâre aradı âkıbet verdi
Uyutmaya verdi bir an Bîdâr'ı karâr

***

Bir akşam aradı buldu Menâm'ı
Menâm uyku veren hakîmin nâmı
Morfinden müessir devâsı vardı
Kâdirdi teskine bütün âlâmı

KELEBEK

Şair;
Kelebeğe hitâb ederek:
Kelebek, kelebek, güzel kelebek!
Zerrin kanadekde yakûttan benek!
Çiçekten çiçeğe uçar durursun,
İşin gücün yalnız güzeli sevmek.

***

Rengi, râyihâyı iyi anlarsın,
Yaprakda, goncada murâd ararsın
Çiçekde bulursun cilve-i hüsnü!
Hüsn ile perverde bir bahtiyârsın!

***

Hayatın zevkini duyarsın elbet!
Anlarmısın fakat nedir muhabbet?
Nedir hüsn ü baha? Nedir bu hayat,
Ki hüsn ve bahaya gösterir rağbet?

***

Neden hayat olur memata müncer?!
Hele sende böyle sür'atle geçer!
Bir mevsimden fazla yaşayamazsın
Yaşasan da yine ölüm mukadder!

***

İsterdim dünyada ölüm olmasın!
Hüs nü ân, muhabbet zeval bulmasın!
Aşık da, mâşuk da yaşasın daim
Kelebek ölmesin, çiçek solmasın!

Alim
Kelebeğe tercüman olarak:

Her işde tabiat benim saikim:
Sevk-i tabiatle hüsne âşıkım:
Hayat ü memâtı tefrik edemem
Alâm ü ezvâkı yalnız farikem!

***

Ben esrârı keşfe değilim kâdir,
Dimağım küçüktür, aklım kısadır,
Nazarîyat ile zihnimi yormam!
Vereyim mâlûmat işime dâir:

Şenlendirmek için kışda bahârı,
Çiçekten çiçeğe zerrîn gubârı,
Taşır aşılarım biri birine;
Sâyemde çoğalır tohmu, esmârı.

***

Filozof
Kelebek hakkında düşünerek:

Gerçi kelebek bir şi'r-i mücessem;
Hüsne karşı fakat şâir-i ebkem!
Sualine kolay veremez cevab!
Bâde-i hüsn ile olmuştur sersem!...

***

En doğru felsefe benim akîdem:
Mevtin mâverâsı değildir adem!
Yoktur hüsne, aşka, hayata zevâl;
Ezelden ebede mümted o **bir Dem!...**

***

Zamânı doğuran bir nefes, bir ân,
Mekâna sığmayan bir nokta-i can;
Ölçülmez, tartılmaz, tartılmaz hayât!
Asârıyle ıyân bir sırr-ı nihân!

***

Hayatın zâhiri hüsn-i cânândır,
Hayâtın bâtını hiss ü vicdândır,
Maddenin, kuvvetin esâsı hayât;
Hayâtın esası rûh-i revândır.

***

Maddeyi, kuvveti imhâ nâ kâbil!
Demek rûh-i revân olamaz zâil!
Kelebeğin bile rûhu bâkîdir
Ölüm fenâ bulmak yok olmak değil!

***

Döner kelebeğin cismi gubâra,
Gubâr ise hulûl eder ezhâra;
Gizlenir beyzada onun hayâtı,
İntizâr ederek fasl-ı bahâra!...

(1923)

BAHÇEMİN AĞAÇLARI

Kızım F e y z â v e r' e

Bahar renklerile donanmış gülşen!...
Kızım, şu bahçeye gel, biraz dinlen!
Hesapla hendese zihnini yormuş,
Biraz da şiir dinle ağaç dibinde!...

***

HURMA (Palma)

Kumluk vahaların olmuşum süsü;
Kudret helvasile beslerim çölü;
Uluvvün, vekârın timsaliyim ben:
Benim **galibiyet**, zafer öndülü!...

DEFNE (Laurus)

Muattar dallarım tazedir daim;
Güneş mâbudunun süs ağacıyım
Mükâfat olurum ilme, san'ata;
Şairin başında şeref tacıyım!...

ZEYTİN (Olivier)

Hızır'dan nişandır yeşil yaprağım;
Hakkın sevgisile yanar çırağım;
Umrana, refaha işâretim ben:
Sulha alâmettir dalım, budağım!...

ELMA (Pommier)

Rengim şafak gibi kızıl kırmızı,
Benim güzelliğin, tal'atin remzi;
Venüs'ün hüsnüne bir ödül oldun
Güzel meyvaların benim elezzi!...

BADEM (Amandier)

Çiçekli dallarım, bahar müjdesi;
Çağlaları yazın ilk hediyesi;
Benzer bir maralın gözüne meyvam,
Hayrandır şekline bağın nergisi!...

NARENÇ (Oranger)

Gelinlik tacının benim zineti;
Goncemde okunur kadın ismeti;
Müferrihtir meyvam, beyaz çiçeğim;
Şifa arar bende **sinir illeti!...**

SÖĞÜT (Saule)

Cevherim devadır: Dafi-i humma;
Mağlub olur ateş göz yaşlarıma;
Olurum ziyneti akar suların;
Gölgemde meltemler eser daima!...

KAVAK (Peuplier)

Mevzun kametime düşkündür servi;
Fakat yoktur hüznün yanımda yeri;
Gümüş yaprakların her an oynaktır;
Eksilmez başında **Saba yelleri!...**

ŞİMŞİR (Buis)

Bakma boyuma, cevherime bak:
Sanatkâr elinde olurum tarak,
Okşarım çok defa sırma saçları;
İçiririm şerbet kaşık olarak!...

NAR (Grenadier)

Bahçelerim benzer bir gülüstâne;
Çiçeğimin rengi aşka nişâne;
Şarabı aratmaz benim şurubum;
Yürek serinletir meyvamda dane!...

DUT (Murier)

Cud ve sehavettir şiarım benim:
Halkı hem doyurur, hem giydiririm;
Yemişim şekerdir, yaprağım ipek;
Bilinmez nedense her yerde kadrim!...

IHLAMUR (Tilleul)

Bilir kerestemin kadrini neccâr;
Sayemde mis kokar yaz günü parklar;
Çay gibi içilir menku'um benim benim;
Çiçeğimde elbet bir haysiyet var!...

ÖKALİPTUS (Eucalyptus)

Etsin gıpta bana çamla sanuber!
Sağlık yurdu olur yüceldiğim yer:
Şifa verir sadra nezih rayiham;
Kalmaz hastalıktan sayemde eser!...

GÜL (Rosier)

Dikenli dalımda bülbüller öter;
Her ozan vasfımda bir düzgü söyler;
Kıskanır rengimi fecr ile şafak;
Itrıma bayılır bütün çiçekler!...

(1936)

TIP DÜNYASINA

Sağlam vücutta sağlam beyin, sinir bulunur,
Sağlam beyinde sağlam akıl, fikir bulunur,
Sağlam fikir kurtarır yurdu hastalıklardan,
Her zehre karşı **T ı p t a** bir panzehir bulunur.

(1937)

O'NUN VEFATI TARİHİ

Söyledi tarihini
O'na tapan bir ozan:
Öldü ATATÜRK, o dahi
Mukîmi arş-ı Yezdân!

(1938)

***

Tenvir eylerdi fikri,
Doğru yolu gösterdi:
KEMAL efkâr rehberi
neyyiri arş-ı Rahmân!

(1938)*

***

Güzele âşık idi
Sevgilisiydi vatan.
Şimdi o yüce GAZİ
Karîbi hüsn-i Cânân

(1938)

* *Bunun yerine: **Kemâl, onur rehberi Neyyiri arş-ı Rahman** denilse, ebcet hesabı ile mısraların kıymeti 1900 olur, bu takdirde başa 38 ifade eden Büyük sıfatı ilâve olunursa, beyit 1938 olur. Görülüyor ki onun asırlara sığmayan büyüklüğü mısralara da sığmıyor!...*

O'NDAN ÖNCE VE SONRA

Kemâl gününden önce
*"Eller bizim değildi!"**.
Günler olmuştu gece
Yıllar bizim değildi!...

***

Yıldız karanlık saçar,
Medrese nûrdan kaçar,
Sönmüştü ışınaklar
Yallar bizim değildi!...

***

Tarih unutulmuştu,
Yazılar bozulmuştu,
Okuyanlar baykuştu,
"*Diller* bizim değildi!...

***

Bütün ordu dağılmış,
Düşman yurda yayılmış,
Evler barklar yıkılmış,
İller bizim değildi!...

***

Ne silah var ne yaral,
Gemiler bitkin battal
Yoktu denizde bir sal,
Göller bizim değildi!...

***

Kasada yoktu para,
Soyulurduk sarrafa,
Savururduk etrafa
Pullar bizim değildi!...

***

Yoksa petrol, kömür bol,
Dağlarda taş, demir bol,
Ne köprü yaptık, ne yol,
"Yollar bizim değildi"

* *"İçindeki mısralar M. Salahaddin'indir.*

Bir çok yerler bataklık,
Köyde türlü hastalık,
Yanaklarda sarılık,
Allar bizim değildi!...

***

Saltanattı o devir,
Sultan idi bir şerîr,
İçirirdi hep zehir
Ballar bizim değildi!...

***

G a z i önderden önce,
O şanlı erden önce,
Açılmazdı bir gonce,
"Güller bizim değildi!..."

***

Bir gün önderi bulduk!...
Oldu ulus egemen,
Oldu devlet cumhurluk,
Bütün ülke bir gülşen!...

***

Altı ok oldu uyak,
Dört yöne bir ışınak,
Ülküye aydın yolak;
Yenilmiştir Ehrimen!...

***

Bir gün O başbuğ oldu
Orduya Başkumandan!...
Sakarya'da boğuldu
Bozgun halinde düşman!...

***

Dumlupınar zaferi,
Eşsiz deha eseri!
Haykırınca:
İ l e r i!
Çiğnedi, **Sevr'i Lozan**!...

***

Kalmadı en ufak iz
Sömürgeden, mandadan!...
Özgen yaşar **Türkleriz**:
Ne kul kaldı, nu sultan!...

Her sahada, her işte
Eşittir erle zevce;
Atıldı çarşaf, peçe,
Seçildi saylav bayan!...

***

Bitmez sayıp dökmekle!
Her işi ayrı destan!
bulamazsın tarihte
Onun gibi kahraman!...

***

Yarattı **İliada**'lar
Şanlı **Anafartalar**
Önünde **armadalar**
Oldu bütün perişan!...

***

Yükselir fikri ülkü,
Coşturur kalbi inan!...
Severiz **A t a t ü r k**'ü:
Odur bizi kurtaran!

***

Gönüller ülkesidir,
Ülkeler imgesidir,
Saygılarla eğilir
Nâşı önünde cihan!...

(1938)

Zelzele dolayısile:

AFET KARŞISINDA
ŞAİR, ALİM ve GENÇLİK

Kızılaya ithaf

Ozan:

Erzincan'da bir kuş var
Dalda yuva arıyor
Kanadından kan sızar
Derde deva arıyor.
Gördü feci bir ölüm
Irak yerden gelen var
Üzerinde kefen: Kar
Yarap nedir bu zulüm?

Jeolog:

Şu dünya bir toparlak
Merkezi ateş buhar
Kabuksa yer yer çatlak
Mühlik Tektonik haller
Erzincan'da zelzele
Sorma kimde kabahat!
Arzın yapısı böyle,
Bir galat-ı tabiat.

Mimar:

Bir volkan sarstı yurdu,
Yıkıldı ev dam, duvar.
Arama kimdir suçlu,
Mimarlıkta kusur var.
İnşa tarzı berbattı,
Temel değildi sağlam
Çatı tipi sakattı,
Çökmeğe mahkûmdu dam.

Tarihçi:

Suçlu istibdat devri
Ondan mirastır bu hal,
Asırlarca köyleri
Etmiş tamamen ihmal
Jeoteknik tetkikler
Yapılmamış mazide
Kurulmuştur şehirler
Volkanik arazide.

Kızılay:

Sırası mıdır şimdi
Aramak suçlu, mücrim
Bırak mazi bahsini
Hazırı düşünelim
Su deprem âfet oldu
Birçok felâketzede
Vatandaşlık borcunu
Bir an evvel koş öde!
Birçok şehir, kasaba
Giresun, Ordu, Niksar
Tokat, Sivas, Erbaa.
Yaslı mustarip ağlar
Yüzlerce köy perişan,
Gitmiş binlerce insan
Hain âfete kurban
Sönmüş birçok hanüman
Saglar kar altında aç
Yaralı hasta, çıplak,
Birçoğu yoksul muhtaç,
Lâzım yardıma koşmak.

Gençlik:

Ortak derdine yurdun,
Koşarız yardımına,
Olsa da yollar uzun
Her yanda kar, fırtına
Türküz, yıldırmaz bizi
Ne boragan, ne tufan
Sarsamaz azmimizi
Ne zelzele, ne volkan.

Dizemen: (Nâzım)

Ölen öldü, dirilmez
Sağı kurtarmağa bak
Viran evler düzelmez
Yeni yurt kurmağa bak
Modern olsun, dayansın,
Sarsıntıya, yangına;
Yıkmasın, uçurmasın
Zelzele, sel, fırtına
Yaşasın ulu millet
Yüksek Kemal ülküsü
Yaşasın Cumhuriyet
Şanlı Reis İnönü.

15.1.1940

Kütüphane-i Füyûzat Aded : 1

HÜSEYİNZÂDE ALİ

KEFÂLET yahud VEFAKÂR DOSTLAR

F.SCHİLLER'den
Nazmen Tercümedir

İstanbul
"Kader" Matbaası
1923

KEFÂLET YÂHUD VEFÂKÂR DOSTLAR

(Schiller'den tercüme)

Damon nâmında genç bir vatanperver
Esvâbı altında gizleyip hançer,
Müstebid **Denis**'e takarrüb etti,
Fakat yakalandı. **Denis** hiddetle
Haykırdı dedi ki: saklama, söyle!
Bu hançer ne için? Kasdın ne idi?
Kasdım kurtarmaktı zâlimden nâsı!
Olsun dar ağacı bunun cezâsı!
Müstebide **Damon** dedi: Ey zâlim,
Ben ölümden kaçmam, ona hazırım,
Yaşamak için ben yalvarmam sana!
İdamımı ancak üç gün tehir et,
Bir lûtf olsun bana senden bu mühlet
Ki tezvic edeyim nişanlısına
Hemşiremi; dostum zâmin, kaçarsam
Kendisini edebilirsin idam!
Bu sözlere karşı melik müstehzi,
Mühin bir nazarla tebessüm etti;
Fakat sonra bir an düşünüp dedi:
Veriyorum sana üç günlük mühlet,
Lâkin hitamında etmezsen avdet,
(İşte söylüyorum, bil bunu kat'î!)
Olunur yerine idam o kefil;
Senin cezan ancak edilir tecil!...
Damon refikinin nezdine gitti,
Müstebidi, dedi, katle tasaddi
Cürmiyle edildim idama mahkûm!
Hemşireme yapabilmekçün düğün
Mühlet verdi bana yalnız üç gün;
Kefil olmak gerek bana bir dostum;
Bu vazifeyle ol teslim **Denis**'e...
Çok sürmez gelirim seni tahlise..
Muhibb-i sâdıkı **Damon**'un, hâmûş
Boynuna sarıldı, etti derâguş
Ve derakap teslim oldu zâlim.
Diğeri oradan ayrıldı heman,
Üçüncü gün daha şafak atmadan
Kardaşının itmâm etti velîme

Ayinini; fakat rûhunda azâb,
Sâdıku'l-va'd etti avdete şitâb.
O esnâda bilâ fâsıla yağan,
Yağmur şiddetlendi, koptu bir tûfan:
Sular tuğyan edip indi dağlardan;
Çaylar, seylâbeler kabarıp coştu...
Elinde bir asâ yetişti yolcu
Nehrinin kenarına... Fakat nâgehan
Çatırdadı köprü gök gürler gibi:
Dalgalar, girdaplar yıktı kemeri!...
Dolaştı sâhilde yolcu serseri;
Göz alabildiği kadar her yeri
Nazardan geçirdi dikkatle, nevmid,
Avazı çıktığı kadar seslendi
Kayıklara, fakat o kimin haddi

Açılsın sâhilden! Hani o yiğit?
Kürek çekip geçebilsin karşıya!
Çoşkun sel olurken azgın bir deryâ!
Nehrin kenarında **Damon** o zaman
Kapanıp yere el kaldırdı giryan
Duâya Tanrı'dan meded diledi:
Rahm et, dedi, yâ Rab bu azgın selin
Tehevvürünü et azaçık teskin!
Vakit dar, zevâle güneş meyletti!
Gün batmadan evvel varmazsam şehre
Can verecek dostum nâfile yere!...
Artıyor sellerde gittikçe şiddet,
Çarpıyor dalgaya dalga pür hiddet,
Geçiyor zamanlar saat be saat...
Damon'un rahatı oldu münselip,
Nâçar birden bire cesâretlenip
Atıldı emvâca, biraz sebâhat
Biliyordu çelik bâzularile
Yardı seli, çıktı karşı sâhile.
Şüphe yok ona acıdı Hudâ.
O da vazîfe-i şükrânı edâ
Ederek oradan alelacele
Uzaklaştı yolu bir ormanlıktı...
Nâgâh bir eşkiyâ çetesi çıktı
En muzlim bir yerden: haydutlar, katle
Müheyyâ, oldular hâil geçide,

Kalktılar topuzla anı tehdîde...
Zavallıda ne bet kaldı ne beniz;
Korkudan haykırdı: Ne isterisiniz!
İbârettir bütün varım canımdan,
O da hakkı şimdi bir müstebidin!
Dostuma yazıktır, merhamet edin!
Birinin gürzünü kaptı nâgehan,
Bir hamlede serdi üçünü yere;
Sağ kalanlar mecbur oldu firâra.
Güneş o dem alev neşrediyordu.
Yolun meşekkati **Damon**'u yordu.
Dizlerinde artık kalmadı derman...
-Lutf u inâyetin senin, yâ Rabbi,
Selden, eşkiyâdan kurtardı beni!
Şimdi bu mübârek vatanda pûyan,
Revâ mı, öleyim ben susuzluktan,
Sadık dostum gitsin boş yere kurban!...
Aman dinleyelim! Sîmin ve tannan,
Bir zemzeme!... Belki bi âb-ı revân!...
Durdu, kulak verdi ve hakîkaten
Kayalık bir yerde gördü bir kaynak!
Çağlıyordu suyu lâtif ve berrak...
Adetâ mest oldu meserretinden,
Eğildi söndürdü harâretini,
Dinlendirdi yorgun adalâtını...
O dem zümürrüdîn dallar, budaklar
Arasından bakan güneş revnakdâr
Kırlarda dev endâm uzun gölgeler
Tersim eyliyordu. Oradan güzer
Ediyordu iki yolcu beraber...
Damon kalkıp attı seri hatveler
Geçti yanlarından fakat işitti,
Şu sözleri: *"Onu asarlar şimdi..."*
Kalbini sızlattı bu müthiş haber,
Seyrine bir korku verdi bâl ü per;
Uçuyordu **Damon** elem sevkiyle...
Göründü uzaktan Siragüz şehri:
Parlayordu surun yüksek burçları
Akşamın erguvan kızıl şevkiyle...
Damon'un önüne çıktı **Filostrat**,
Muhlis bendesi, pür temâş ü hayret,
Tanıdı uzaktan efendisini;

Dedi: *"Kaç da kurtar kendi nefsini!*
Artık muhibbini kurtaramazsın!
Şimdi ediliyor meydanda berdâr!
Avdetine etti hayli intizâr,
Kesmedi ümidi sonuna değin:
Dâim müstebidin müstehziyâne
Sözlerine karşı durdu merdâne
İmânına aslâ gelmedi halel!"
Müşkilâtı yolun azmime engel
Oldu, geciktirdi bu kadar beni;
Kurtaramazsam ben şimdi o yâri
Kavuşturusun beni mevt ona bârî!
Dostun dosta görüp ihânetini,
Öğünmesin hunhâr! O, iki kurban
Kessin fakat bilsin: var hubb ü imân!
Gurub ediyordu ufukta hurşid...
Şehrin kapısına yetişip nevmîd
Damon gördü hazır bir darağacı,
Etrafında şaşkın bir izdiham var,
Dostunun boynuna ip takıyorlar...
O cemm-i gafiri pür şiddet yardı,
Haykırdı: *"İşte ben! Cellâtlar aman"*
O değil! Benim ben! Olacak kurban."
Kaldı beht ü hayret içinde huzzâr
Müteheyyic iki yâr-ı vefâdâr
Atılıp sarıldı yekdiğerine,
Ağladı sevinçten yahud elemden...
Yoktu orada göz yaşı dökmeyen
Hükümdâra haber verildi vak'a;
Uyandı kalbinde bir insaniyet;
Huzûruna etti onları davet,
İki dosta hayran baktı bir müddet.
Dedi ki: *"Ne büyük muvaffakiyet!*
Kalbimi benim siz teshîr ettiniz:
Bildim ki dünyâda var imiş vefâ,
Bildim ki sadâkat değilmiş rüyâ!...
Şimdi bir recam var: aranıza siz
Beni de alınız! olayım muhlis
Bezm-i vefâda bir hembezm-i sâlis!...

1923

GARBIN İKİ DESTÂNINDA TÜRK

ALİ-HÜSEYİNZÂDE

BAKU

Üçüncü Enternasyonal Matbaası

1926

Bakû Türkoloji Kurultayında bu risâleye nazâran Türk'den bahs edilirken mukaddime olmak üzere muhtasar ber vech-i âtî mevzûlara temas olunmuşdu:

Türkoloji nedir?

Müzelerin, albümlerin lüzûmu.

Beyne'l-milel edebiyâtdan Türk'e dair (Album Hristomatiya) (Müntehabât-ı edebiyye) vücûda getirilmesi lüzûmu. Bunu müverrrihlerden ya Türk'ün kendi millî edebiyâtından değil ecnebî edebiyatından toplamalıdır. Herkes kendini medh eder, gerçi **(Çâ Adayef)** gibi müstesnalar da var **Çâ Adayef**'ı bugünkü inkılâb terakkiyâtı parlak sûretde tekzîb ediyor.

Beyne'l-milel edebiyâtda Türk'ün sîmâsı : Firdevsî'de: Rusya edebiyâtı'nda: Puşkin'de, Tolstoy'da, Dostoyevski'de **Ölüler Evi**'nde Türk.

Avrupa edebiyât'da Byron'un **Don Juan**'ı; Puşkin, Byron'u yazdıklarını Rusya'yı görmeden yazdığı için muâheze ediyor. Byron Türkiye'yi görmüş idi.

Klâsik edebiyât'da İtalyada ve Amerikada'da Türk izi görünemiyor.

"Lusiadas" ve *"Kurtarılmış"* Kudüs kıyas sûretiyle mütâlâa.-..(İster Türk'e husûmetkâr, ister dost sûretiyle yazılmış olsun meşhur san'atkâr üdebânın âsârına nazaran Türk.

Krimski'*nin mesâisi:*

XV.,XVI.asırda Avrupa üdebâsı nazarında Türk sevimli bir tarzda tasvir olunur.

"İDEALİZATSİYA TYURKA"
İTALYAN ŞA'İRİ TASSO İLE PORTEKİZ ŞA'İRİ CAMOES'E NAZARAN
- TÜRK -

İstanbul'un fethi tarihi 1453

Amerika'nın keşfi 1492

Tasso'nun tarih-i tevellüd ve vefâtı 1544-1585

Gama'nın vefâtı 1524

Camoes'in tarih-i tevellüd ve vefâtı 1525-1580

Tasso'nun şehnâmesi 1575'de neşr edilmiştir.

Camoes'in vefâtında **Tasso**'nun 36 yaşında olduğu anlaşılıyor.

XI.asrın nihâyetinden XIII.asrın nihâyetlerine kadar (1096-1270) Şark ile Garp arasında hâdis olan ve adedi sekize varan **Salib Muharebeleri** o nev'i hadisâtdandır ki ekmiş olduğu muhâsame ve münâferet tohumlarının izlerini cihânın asrımızda bile cereyân etmiş ve etmekde bulunan birçok vakayi'inde görmemek mümkün değildir. Mezkûr muharabelerin en mühimi (1096-1099) senelerine müsâdif ve **Godfroi de Bouillon**'un Kudüs krallığı ile neticelenen ilk **Salib Muharebesidir** ki şumûl ve vüs'ati i'tibâriyle ahîren geçirmiş olduğumuz cihân harbini hatırlatacak derecededir. XIII.asrın nihâyetinde âlem-i İslâm ehl-i Salib'in ikâ etdiği gailelerden silkinip muvaffakiyyetle çıkmış ve o vakte kadar kuvvet u kudret, seviyye-i irfan ve medeniyyet i'tibâriyle Garb âlemiyle rekâbet edebilmiş iken bil'ahire vuku bulan yeni bir hâdise-i mühimme şarkın müddet-i medîde, hatta hemen bu güne kadar düçâr-ı za'f olmasına bâdî oldu: İstanbul'un fethinden 45 sene ve Amerika'nın keşfinden 6 sene sonra 1498 sene-i mîlâdiyesinde Portekiz kaptanı, deniz seyyâhı (navigateur) meşhur (Vasco de Gama) Ümid Burnu tarikıyle Hindistan'a bahren yol keşf etdi. Bu hâdiseye kadar Hindistan ve Aksa-yı Şark ile Avrupa-yı garbî arasında mübâdelât-ı ticâriyye ve muâmelât-ı iktisâdiyye şark-ı karîb ve âlem-i İslâm vâsıtasıyla cârî olmakda iken günün birinde mezkûr tarîkin keşfi Müslümânları, şark-ı karîb sakinlerini bu sahada birçok mühim menâbi'i servetden mahrûm etdi. Neticede zararların ve bu yüzden ileri gelen inhıtâtın esbâb-ı hakikîyyesi anlaşılmayarak, âdeta his olunmayarak Şark yavaş yavaş bir inkırâz-ı iktisadî uçurumuna doğru sürüklenip gitdi. Bir bakışa nazaran hayât-ı harsiye ve medeniyyenin hemen bilcümle tezâhürât-ı mâddîye ve mânevîyyesinde görünen tedennî-i tedrîci bu inkırâz-ı iktisâdînin netâyiciden başka bir şey değildir. Bir nazarîyeye göre bir hey'et-i içtimâiyye meçhûl

bir sebeble yükselir, terakkî ve teâli ederse, onun dini, dinî telâkkiyâtı, felsefesi, maârifi, sanâyii, sanâyi-i nefîsesi, edebiyâtı vesâiresi dahi yükselir ve aksi takdirde bütün bu nev'i müktesebâtı tedenni eder. Ya'ni ta'dâd ettiğim avâmil sebeb değil neticedir: **Cause** değil **effet**'dir.

Terakkî ve tedennînin meçhûl sebebini bu sahalarda değil iktisâd sahasında aramalıdır. Bu sahada târîh-i beşeriyyetde en mühim te'sîri icra etmiş olan hâdise **Vasco de Gama**'nın keşfiyâtıdır. Şarkın ticâretini, menâbi-i servetini elde etmek için ehl-i Salib Muharebeleri cepheden hücûm etdi; devr-i âlem ve Ümid Burnu seyâhatleri, keşfiyât-ı bahriyeleri ise arkadan hücûm idi: işte şark-ı karîb ve âlem-i İslâm ve ez cümle Türk'lük üzerinde bu kadar amîk te'sirât icrâ etmiş olan fevka'l-âde mühim iki hadise ki XVI.asırda yetişen, biri İtalyan diğeri Portekiz'li, iki büyük şâirin ilhâmâtına mevzû' teşkil ediyor: **Torguato Tasso**, kahramanı **Godefroi de Bouillon** ve **Renau** olan, *"Kurtarılmış Kudüs"* ünvanlı manzûm destânında birinci Salib Muharebisi'ni terennüm ediyor. **Camoes** ise **Vasco de Gama**'nın mücâhedât-ı bahriyyesini esas ittihâz ederek Portekiz târihini terennüm ediyor ve kendi milleti için *"Lusiadas"* sernâmeli muazzam bir şehnâme yaratıyor. Acaba bu iki şâir birbirini tanıyor mu idi? Bilmiyorum. Ancak **Camoes**'in tevellüdü 1525 ve vefatı 1589 ve **Tasso**'nun tevellüdü 1544 vefatı 1595 sene-i mîlâdiyye müsâdif oluşuna bakılırsa hem-asır oldukları anlaşılıyor.

Tasso 35 ya 36 yaşında iken **Camoes** vefat etmişdir. Her iki şâir kendi memleketlerinin medâr-ı iftihârı olan dâhîlerden madûddur. **Camoes**'in Lizbon'da önce medfûn bulunduğu **Santa Ana Kilisesi**'ndeki eski mezar taşında şu sözler yazılı idi: *"Burada şu'arây-ı zamanın sultanı yatıyor"*. **Tasso**'nun Roma'da **San Anuferyu Kilisesi**'ndeki âbidesi ise bugüne kadar her sene 13 Nisanda ihtifâl-i mahsûs ile bercem-i gafir tarafından ziyâret olunmaktadır.

Tasso'nun da **Camoes**'in de ömür ve hayâtı mahrûmiyyetler sefâletler ıztırâblar içinde geçmiştir: **Tasso**'nun ıztırâbâtı gayet müheyyic bir tarzda olarak **Goethe** ve **Byron** tarafından nazmen tasvir edilmiştir. **Camoes** ise ıztırâbâtını kendi anla-

tıyor ve tali'-i nâsazından ara sıra bizzat **Lusiadas**"da şikâyet-den kendini alamıyor. Bilhassa yedinci fasıl böyle acıklı ve uzun bir iştikâ' ile bitiyor.

...Ey Taj nehrinin perileri...benim hayâtıma atf-ı nigâh ediniz ve görünüz nasıl tâli-i nâsazımın senelerden beri bana tahmîl etdiği meşakkatlara, sıkıntılara rağmen Taj nehrini ve onun sahilnişini olan Portekizlileri terennüm ediyorum. Gök denizlerin mehâlikine, gâh gaddar Merih'in mezâlimine mârûz kalıyorum. Gâh fark u sefâlet, mahrûmiyyetler içinde âvâre ve ser-gerdân bulunuyorum...Ve ilh. Her iki şâirde gurûr-i şâirane ve gurûr-i millî müferrit derecededir. Fevkalâde vatanperver olan her ikisi de milliyetlerinin eski Roma'ya intisâblarıyla müftehirdir. Bu şâirlerin ikisi de şiddetli İslâm aleyhdârı olub hissiyât ve itikâdât-ı hıristiyâniyyelerinde ifrâtkâr bir taassub gösterirler. Ancak bu husûsda aralarında bizce şâyân-ı dikkat büyük bir fark vardır:

Camoes, tabir-i câiz ise, bir Hıristiyan putperesti olduğu halde, **Tasso** daha ziyâde tasavvufa *"mistisizme"* meyyâl bir Hıristiyan muvahhîdidir. Bu sebeptendir ki **Tasso** İslamiyeti bi'n-nisbe daha iyi anlıyor, hatta bazân takdîr ediyor ve Hazret-i Muhammed'den bahs ederken tahkîrâmîz bir lisan kullanmıyor, anlaşılıyor ki şâir İslâmdan, İslâm Peygamberi'nden ara sıra bahs ediyorsa, anlayarak bahs ediyor.

Halbuki **Camoes** İslâm'ın ne olduğunu, neden ibâret bulunduğunu ne anlamış ve ne de anlamak istemiştir. Buna lüzûm bile duymamışdır. Burada şâyân-ı dikkat bir cihet daha vardır: **Camoes** Portekiz'in Roma'nın ve umumiyetle Garb'ın tarihine oldukça vâkıf olduğu halde sevmediği, Arabın İslâmın târihinden, târih-i medeniyetinden hemen hemen bîhaberdir. Bu husûsdaki cehâleti bâriz bir sûretle göze çarpar. Draper'in, **Wasigton Irving**'in vesairenin o kadar seve seve bahs etdikleri koca Endülüs medeniyyetine dair bir gûne malûmâtı yoktur: Müslümanların ekserisi onun nazarında umûmiyetle va **Mor ya Sarasin**'dır. Başlıca iki isim bellemişdir: Biri **Muhammed** ki çok def'a nâmünâsib bir sıfat ilâve etmeden geçemez, diğeri *"Emirü'l-mümin"*'in kelimesinden tahrîf olunmuş **Mir Amûlin**'dir. Muharebe eden Endülüs, Arap hükümdarları, hep Mir Amulin'dir. Tıbkı Şehnâme'deki Turan'ın Efrasiyab'ı gibi! Asırlarca İran'ın karşısına hep Efrasiyab dikildiği gibi Portekiz tarihinde de bu memleketle muhârebe eden hep **Mîr Amûlin**'dir. Bu âdeta bir nakaratdır! Mamaafih **Camoes** ehl-i Salib ile muhârebelerde pek ziyâde şöhret kazanmış olan Sultan Salahaddin'i tanımıyor değil! Onun hücum etdiği İslâmiyet kendi hayâlhânesinde uydurduğu İslâmiyetdir. Bu hususta **Camoes** adeta o Pirene şibh-i cezîresinde türemiş olan Don Kişot'a benzer!... Bu şâirin İslâm peygamberi hakkındaki mütâlaâtını azıcık dindar olan bir Müslüman sinirlenmeden okuyamaz!...

* Mor (Maures)= Avrupalılarca Arap ve Berberi karışımı Mağrib ve Endelüs Müslümanlarına verilen isim (A.H.B).

"Lusiadas" muharriri Muhammed'in ismine "denî" *"mel'anetkâr"* gibi sıfatlar ilâve etmeden geçemez! Bu şâir o kadar İslâmokobdur ki hatta Afrika sevâhilinin kaba putperestlerini, Hindistan'ın mecûsilerini İslâmlara tercih eder...

Buna karşı **Camoes**'de Yunan ve Latin edebiyât ve esâretirine derin bir vukûf ve muhabbet vardır. Adeta denebilir ki *"Politeist"* dir, yani kesret-i ilah" perestişkârıdır. Vâkıa **Camoes**'in ilahların çoğuna i'tikâdı yoktur: *"Lusiadas"*'ın onuncu faslında pek sevdiği bu ilahlar hakkında şu yolda mütâlaâda bulunuyor: Jupiter (=Müşteri), Merkür (=Utarid), Febus (=Şems), Mars (=Merih), ve İlh. Hep zayıf insanlardan başka bir şey değil idiler, cesâret ve meziyyetleri sayesinde ilâh ünvanını kazandılar ve ilh: daha ileride, yine onuncu fasılda, deniz ilâhesi (Thetis) sihrengîz bir *"aşk ve muhabbet adasında"* **Gama**'yı cennet-âsâ bir tepeye çıkarıb orada bi-nefsihi muallakda duran arz u semâ timsalinin gayr-ı kâbil-i ta'yin bir maddeden mamûl şeffaf ve bizâtihi müteharrik kürelerini anlatırken bakınız ne diyor:

... *"Burada küçük mikyasda bütün mükevvenâtı sana göstereyim: İşte ibtidâsı, ağazı olmayan ezeli, bî-payân bir kudret-i ulviyye ve Amika'nın halk etmiş olduğu muazzam kâinât makinesi, bir unsur-i basît bir madde-i esîriyye! Bu kürenin sath-ı terâşîdesini muhît olan gök Tanrıdır. Ancak Tanrı'nın ne*

*olduğunu kimse müdrik değildir: Akl-ı beşer bu kadar uzaklara ermez**!

Ziyâ-yı şa'şaadârı nâzarları kamaşdıran, fikirlere veleh veren ve bütün diğer daireleri ihâta eden şu büyük daire (Ampîre) felek-i Atlasdır...

Hakîki ilahlar ancak orada sakindirler, zira bizlere gelince, Satürn, Yânüs, Jupityer, Junun hatta ben, kendim (yani bunları söyleyen Thetis) biz fânî insanların nabinây-ı dalâleti tarafından ihtirâ' edilmiş mevhûmâtdan başka bir şey değiliz! Bizim mevhûm vücûdumuzun ancak eş'âr için fâidesi olabilir. Muhayyilenizin isimlerimizi işbu yıldızlara izâfe etmesi, bize insanlar tarafından bahş edilebilen en büyük şerefdir! ve ilh,

Demek oluyor ki **Hesiodos**'un **Homeros**'un hatta belki de **Virgilius**'un iman etdiği esâtirî ilahların vücûduna **Camoes** mu'tekid ve kâil değildir. Fakat buna rağmen, dikkat buyurulsun yine hakîki ilahlar, başka ilahlar tasavvur etmeden vaz geçmiyor.

Bundan vaz geçemediği gibi yukarıdan aşağı bütün destânı, Hıristiyan azizesiyle yan yana bu o inanmadığı hurâfe ilahlarıyla doldurmakda bir zevk duyuyor. Bunu ne için yapıyor? Eş'ârına başka güzellikler te'mîn için mi?... Bu hususda muvaffak olmuş mu? Hayır! **Torguato Tasso** hiç de bu uydurma ilâhlara müracaat etmeden **Camoes**'e nisbeten şiirin çok daha yüksek mertebelerine teâli edebiliyor!...

Doğrusunu isterseniz **Camoes** Yunan ve Latin mitolojisinin, ta'bîrimi ma'zûr gorün, tiryakisidir! Andan derin ve nâmütenâhi bir zevk duyar, imânı yoksa da iman etmek ister!... Evet sözümü tekrarlıyorum, **Camoes** putperest bir Hıristiyan, daha doğrusu putperest bir katolik şâiridir, katolik, çünkü protestanları da sevmez, hiç sevmez!...

Vasco de Gama'nın gemileri Portekiz'in Garb sahillerinden açıldıktan sonra engin, denizin dalgaları üzerinde seyr etmekde iken bu hadiseden *"saltanat-ı âlemin makarrı olan makevkeb* **Olympos**'un ilâhları telaşa düşerek **Şark**'ın mukadderât-ı müstakbelesini müzâkere etmek için içtima' ediyorlar. Bunlar

* *Ferdevsi:.*

Jupiter'in emriyle **Utarid** tarafından davet olunup cümlesi âsmândan *"keh-keşân"* ın lem'a paş ve münevver yollarıyla meclise şitâbân oluyorlar; semaya, arzâ, bahr-i zehhâre yalnız hikmetiyle hâkim bir kudret-i fâika idi. Göğün idaresini bu ilahlara vermişdir. *"Jupiter'in emrine, ittibâen onlar bu vazifelerini muvakkaten terk ediyorlar"*. **Gama**'nın seferine dair beyan-ı mütâlaa etmek için terk ediyorlar...

Jupiter'in riyâset etdiği bu meclis de Hind yollarının ve şems-i tâli' ülkelerinin keşfi Portekizlilere müyesser olsun mu olmasın mı meselesi pek gürültülü münâkaşâta bâdî oldu ve neticede lâyemûtlar arasına tefrika düşürdü. İlâh-ı Cemâl (Venüs) Portekizlileri iltizâm etdiği halde ayş u nûş ilâhı **Baküs** şiddetli aleyhdâr kesilip şarklılara müzâherete karar verdi.

Camoes'in hüsn ü aşk ilâhesi'ni **(Venüs)** Portekiz hâmîsi olarak göstermesi din-i muhabbet add etdiği Hıristiyanlıkla belki kabil-i te'lîf olabilir.

Fakat işret ve şarap Hüdâ'sı **Baküs**'ü Müslümanlara hâmî sıfatıyle musallat etmesi pek gariptir.

Acaba şâir bunun için ne gibi bahâneler gösteriyor: *"Jupiterin bacağından çıkan* **Teb** ma'bûdu - Bakûs, makarr-ı âsmânisinden denizlere bakıp gördü ki Lusitanialıların seferi, ümmet-i Muhammed için meş'um oluyor. Derhal, Portekiz donanmasını kâmilen mahv ve nabûd etmek için mâhirane tedbirler düşünerek, zihnindeki teselsül-i efkâr ile kendi kendine şöyle bir hitâbede bulundu: *"Cengâver Hindliler üzerinde parlak zaferler ihrâzı Portekizlilire mukadder imiş, ab-ı Celil ilahının oğlu olan ben, bunca iktidar ve imtiyazlara malik bulunan ben, kaderin bîgânelere müsâidekâr bulunmasına ve şân u şeref husûsunda bunların benim nâm u şöhretimi gölgede bırakmasına tahammül edecek miyim? Bir zaman ilâhların arzusuyla Filip'in oğlu silah kuvvetiyle bu şanlı ülkenin fethine kudretyâb olmuş idi: Şimdi yakışır mı ki küçük bir millet olan Portekizliler Büyük İskender'le, koca Romalı ile (İmparator Terayan kasd olunuyor) beraber kazanmış olduğum şan ve şöhreti benden nez'etsin?"*

Demek oluyor ki **Camoes**'e göre **Bakûs** sırf kıskançlık sâikasıyla Portekizlilere düşman kesiliyor ve Şarklıları himâye ediyor.

Hıristiyanlıkla putperestliğin *"Lusiadas"* da ne kadar garip bir tarzda mezc edildiğini anlamak için **Bakûs**'ün islâmlara müzâheretini tasvir eden birkaç kıt'ayı misal olarak dinleyelim: **Afrika'nın şark sahilinde ahâlisi Arap ve Müslüman olan (Mombasa) şehrinde Portekizliler İslâm korkusuyla gemilerden sahile çıkmaya cesâret edemiyorlardı. Bakûs ise bunları mahv etmek için ahâlinin bir kısmını Hıristiyan göstererek karaya celbe çalışıyor: Bakûs, alel âde bir fânînin şekl ü kıyâfetine girip şehrin hanelerinden birine dahil oldu. Orada tasnî' etmiş olduğu muhteşem bir mihrâbın önünde kendine Hıristiyan süsü vererek ibâdete başladı.**

"Mihrab'da Hazret-i Meryem'in, o betûl-i mutahharanın üzerinde pervaz eden ve rûhü'l-kudsü temsil eden mübârek güvercin resmini yapmışdı. Diğer bir levhada oniki havârinin teşkîl etdiği hey'et görünüyordu..."

Mombasa'da Hıristiyanlığın mevcudiyetine kani' olmaları için Portekizlilerin iki murahhası bu haneye sevk olundu.

"O esnada Teyune-Bakûs'un mihrâb önünde muattar Pankaya'nın mahsûlâtından olarak yakdığı buhur güzel ve lâtif kokular neşr ediyordu."

Muhtelif devirlerin muhtelif i'tikadât-ı diniyyesini eş'ârında bu derece karıştırdığına artık **Camones**'in kendisi de hayretde! Diyor ki:

"Ne tuhaf bir tezâd! Sahte ve kâzib bir ilahın hakîki mabûda tapması şâyân-ı istigrâb değil mi!..."

İşte, bütün destân bu sûretle esâtirî ilahların lehdârâne ve aleyhdârâne, fakat herhalde biraz gülünç olan, şâirâne ve hayâlperverâne entrikaları ile doludur. **Gama**'nın donanması **Bakûs**'ün desâisinden Venüs'ün ve deniz perileri olan Nereid'lerin müdâhale ve imdâdı sayesinde kurtuluyor.

Destânın en mühim mevzu'ların biri Portekiz'in tarih-i millîsidir. Mombasa'da husûmet gösteren Müslümanların elinden yakayı kurtardıktan sonra **Gama** donanmasıyla Melind'e geliyor ve bu memleketin hükümdârı tarafından hüsn-i kabul görüyor. **Gama** Portekiz tarihini ve Afrika sevahilindeki sergüzeştini işte bu Melind hükümdârına hikâye ediyor. Çok def'a **Virgilius**'dan mülhem olan **Camoes** burada şüphesiz ki Aeneida'yı taklid ediyor. **Virgilius**'a göre, **Ene** uzun bir deniz seyahetinden sonra, şiirin en müheyyic en rûhnevâz lisânıyla Troya vukuâtını ve başından geçen mâcerâyı **Kartac** melikesi **Didon**'a anlatıyor. **Camoes**'e göre **Gama**'da aynı vechle bildiklerini, görüp geçirdiklerini Melind hükümdârına hikâye ediyor. Ancak **Eneid**'de vaz'iyyet tabiî göründüğü halde **Lusiadas**'da Portekizlilerin Endülüs Araplarına ve Afrika İslâmlarına karşı olan muhârebe ve muzafferiyetlerini bir Müslümâna mütefâhirâne bir sûretde hikâye etmek, hem de çok def'a Müslümanları ve Müslümanlığı tahkîr ederek hikâye etmek çok garip oluyor!...

Melind hükümdârına hitâben **Gama**, Avrupa'ya dair coğrafî bazı ma'lûmât verdikten ve *"sevgili ve mes'ûd"* vatanı olan **Lusitania**'yı bütün Avrupa'nın *"baş makamında"* gördüğü İspanya'nın Ta **tepe**'sine çıkardıktan sonra, Portekiz'i te'sîs eden Genç Henri ile onun oğlu Kral birinci Alfons'dan başlayarak, Afrika ve Hind seferini emr ve tehiyye eden Kral **Manuel**'e kadar Portekiz târihinin en mühim vakayi'ini hikâye ediyor. Bu hikâyeden şâyân-ı dikkat bir şey öğreniyoruz ki o da Portekiz'i tesîs eden zatın bir Macar (ya'ni bir Turanî) olduğudur.

Lusiadas'ın üçüncü ve sekizinci faslında buna dair ma'lûmât vardır. Sekizinci fasla nazaran: Hind'de **Kalikut** şehrinde Pol Gama Hindli nâzıra **Katual**'e Portekiz bayraklarında görünen resimleri ve tasvirleri ta'rif ederken **Henri** hakkında şu yolda izâhât veriyor:

...*"Bir de bayrağımıza atf-ı nazar buyurunuz: bu, bizim ilk krallarımızın şanlı babasıdır, her ne kadar ecnebiler onun Loran'da tevellüdünden bahs ediyorlarsa da bizce o bir Macar'dır. ve ilh..."* Demek oluyor ki, bu hususda başka bir fikir takip eden ecnebi müverrihler de varsa da Portekiz'in millî şâiri, krallık müessisin Macar olduğu kanâatindedir. Şâir diyor ki **Araplarla daima muhârebe eden İspanya Kralı VI.Alfons'un etrafına öteden beriden, cenk ve cidâl heveskârı birçok**

sergüzeştcûlar toplanıyordu.

"Bunlardan biri de meşhûr bir Macaristan Kralının ikinci oğlu Henri idi, Portekiz ülkesi işte bu zâta mukadder oldu"...

Henri Kastilya kralının kızı **Terez**'i tezevvüc ediyor ve bu suretle Portekiz arazısine mâlik oluyor. Bunun oğlu **Alfons** pederinin, o, *"şanlı ve cesur Macar"*'ın vefatından sonra kendisini verâsetden ıskata çalışan valdesiyle ve ona yardım eden İspanyollarla birçok vuruşub uğraşdıktan sonra nihâyet Araplarla müdhiş bir muhârebe esnasında vaki, *"mucize"* kabîlinden bir hârîkanın şâikasıyla askerleri tarafından kral seçilerek Portekiz'in istiklâlini ilân ediyor. Çok geçmeden bazı kasaba ve şehirlerle beraber bir de Lizbon'u Araplardan alıyor. Genç Henri'nin sülâlesi 1383 senesine kadar devam etmişdir.

*"Lusiadas"*ın şairâne parçaları **Gama**'nın hikâye etdiği bu tarih kısmındadır: Araplarla, İspanyollarla vaki' muhârebelerin tasviri çok def'a Firdevsiyanedir. Arada ibretbahş bir takım **epizodlar** eksik değil: *"dilim hatta etdi, vücûdum ceza görmelidir"* diyerek masûm çocuklarıyla beraber, kendini ve zevcesini Kastilya kralının mahkemesine fedakârane bir suretde teslim süretiyle kralını esâret tehlikesinden ve Portekiz'i İspanya'ya tab'iyyet zilletinden halâs eden **Egas Moniz**'in macerası şâirin telakkiyât-ı ahlakiyyesi itibariyle pek yüksekdir.

..."Ey Portekiz sadâkatı! Sen bu kadar yüksek bir fedâkârlığa katlanan bir teb'adan ne güzel tecellî etdin; acaba çehresini kendi eliyle parçalayıb sakatlayan o İran'lı, o Dara'nın sadık bendesi senden ziyâde bir fazîlyet mi göstermişdi ki hükümdârı fedakârlığına teessüf ederek diyor ki yirmi Babil'e hükümran olmakdansa Zupir'i sıhhat ve afiyetde görmeyi bin kere tercih ederdi!..."

Şiir itibariyle *"Lusiadas"*'ın en yüksek en çok beğenilen parçasını **İnes de Castro**'nun mesâibini terennüm eden kıt'alar teşkil eder:

"Ancak vefatından sonra kraliçe ilân edilmiş" olan **İnes de Castro**'nun macerâ-yı aşkıyla uğradığı feci' akibetin tasvir-i şâiranesi değil *"Lusiadas"*'ın belki bütün Portekiz edebiyatının en meşhur, en muvaffakiyetli bir manzûmesidir. Bu manzûme şöyle başlanıyor:

Yek-seher ile sensin eden ey aşk-ı cefâkâr
Fânî-i beşerin kalbini zincire giriftâr!
Masûm iken oldun o kızın mevtine bâ'is!
Ey aşk, bu kurbanına âlem bütün ağlar!

Dördüncü Alfons, **İnes**'in nüfûzunu çekemeyen maiyyyetinin desâis ve ısrarı üzerine oğlu **Piyer**'i başka biriyle izdivâca icbâr için bu dilber ve hüsnâ kadını, dünyaya iki çocuk getirmiş olmasına asla ehemmiyyet vermeyerek, gaddarâne bir sûretde katl etdiriyor...

..."Oğlunu kazanmak için, kral bunu yegâne çare add ediyordu. Bedbaht!... Bu masûmenin ilham edebilmiş olduğu ateşin muhabbeti onun kanıyla itfa edebileceğine zâhib oldu!... Acaba, Arab gayz u tehevvürünün bar-azimine mukavemet etmiş olan o afetin uhdesinden gelmiş bulunan kılıncını âciz ve müdâfaasız bir kadına karşı kullanmak için kral hangi bir cinnete uğramış oldu?"*

İnes çocukları için yaşamak isteyerek bir tarafa nefy edilmesini talep ediyordu:

..."Beni aç bırakılmış kaplanların arslanların muhitine nefy ediniz; belki insan yüreklerinin benden esirgedikleri merhâmeti orada bulurum. Orada yalnız hâtırâtla, uğruna fedâ olduğum zâtın aşkı hâtırâtıyla yaşayarak hiç olmazsa ıztırâbâtımı tahfîf için, geçmiş saâdetimin kıymetdâr yâdgârlarını terbiye ve ta'lîm ile müteselli olurum!"...

Fakat Portekiz'in kahraman kralı, vaktiyle **Troya**'da yangınlar arasında eline fırsat geçmiş iken güzel **Elen**'i katilden sarf-ı nazar eden **Ene** derecesine yükselemedi, bu kadına, bîgâne olan bu kadına kıydı!...

"Ey şems-i tâbân! O gün sen şuâlarını şu barbar sahneden başka bir tarafa tevcih etmeli idin!..."

Şâirin rivâyetine göre, **Mondego** perileri **İnes**'in hatırasını te'bıd için akıtmış oldukları göz yaşlarını billûri bir çeşmeye tahvîl etdiler. Bu çeşme **Kavimler** kasabası civarında *çeşme-i aşk"* nâmıyla el'ân seyyâhların ziyâretgâhıdır.

* *(Tarife) civarında İspanya kralı olan diğer bir Alfons ile birleşerek Araplara karşı yapılan muazzam bir muhârebeye işaretdir.*

Bu suretle Portekiz'in şâir krallarını birer birer zikr ve zamanındaki şâyân-ı dikkat vakayi'den ez cümle **Birinci Jan**'ın meşhur serdârı **Dom Nuno Alvares**'den, Kastilyalıların, Portekiz üzerindeki iddialarına karşı gayet vatanperverâne ve merdâne müheyyic bir nutk iradıyla Portekizlileri cenge teşci' eden ve neticede **Aljuborrota** muharebesini kazanan bu zâtın kahramanlıklarından* bahs etdikten sonra nihâyet kendi zamanında hükümdâr olan **Emanuel**'e nakl-i kelâm ediyor:

..."*Anlaşıldığına göre, hâdisât-ı azîmenin, bâisi bulunan bu müşkil ve zahmetli seferin icrasını felek-i hakim-i kâmil olan Emanuel'e nasîb ediyor. Yalnız tac u tahtın değil aynı zamanda ikinci Jan'ın tasavvurât-ı muazzamasının dahi vâârisi bulunan bu hükümdar zimâm-ı devleti ele alır almaz umman-ı bîpâyânın feth u teshîrini dahi deruhde etdi...*"

Emanuel'i bu teşebbüse sevk eden bir rüya oluyor; Alem-i ma'nâda gördüğü **Hind** ve **Ganj** nehirleri onu Hindistan seferine davet ediyorlar.

..."*Günün ziyâ-yı rûşeni çekilip mevki'ni, lema'âtıyla fânîleri ârâma davet eden parlak yıldızlara terk etmiş idi;... Taht-ı zerrinde uyuyan Emanuel...rüyada kendisinin kürre-i semaya temas edecek derecede bâlâlara yükseldiğini gördü... Bu i'tilâ mechûl alemleri seyre müsaid idi... Vâsi' nazarını uzaklara tevcîh edince günün doğduğu cihetde iki kadîm ve muhteşem dağın bâlâ-i zirvesindeki menba'lardan iki saf ve berrak suyun ceryânını müşâhede etdi.*

"*Nâgâh gördü ki bu sulardan çıkan iki adam geniş hatvelerle kendisine doğru geliyor. Haşin fakat muhterem simâlarından pek hissî oldukları anlaşılıyordu. Saçlarından, uzun ve karışık sakallarından katre katre sular dökülerek esmer olan bütün vücûdlarından akıyordu. Birisi diğerinden daha mehâbetli olup Portekiz kralına uzakdan şöylece hitab etdi: -Ey hükümdâr-ı muazzam! Cihanın büyük bir kıt'ası senin tacına nasib olacaktır. Buna binaen sıyt u şöhretimizle bütün afâkı tutan bizler, ki*

* *Nasıl ki Hunların kralı Atilla bir zamanlar Frankların ve Romalıların başına bir bela kesilmişdiyse öyle de (Dom Nuno) mağrur Kastilyalılar için hakîki bir belâ oldu (4.fasıl).*

nâsiyemiz şimdiye kadar hiç bir milletin ribkasına tamamiyle marûz kalmamışdır, ağır vergiler almak için cengâver askerlerini tarafımıza göndermenin zamanı hulûl etdiğini sana haber vermeğe geldik. Ben meşhûr Ganj nehriyim, hakîki mehd-i zuhûrum saha-i semâdır. Refîkim olan mülk de Hind nehridir ki menbâı nazargâhın bulunan şu dağın üzerindedir. Sana biz kanlı bir muhârebe bahâsıyla mal olacağız; fakat azm ü sebât ve cesâret ile na'il olacağın parlak muzafferiyyetler sayesinde ahirü'l-emr piş-i nazarında duran bütün şu akvâmı taht-ı hükmüne alacaksın". **Mukaddes nehir bu sözleri söyledikten sonra refiki ile beraber bir lahzada gözden gaib oldu...**

Ba'de, **Vasco de Gama**, kral **Emanuel**'in böyle muazzam bir vazifeyi kendisine nasıl tevdî etdiğini ve donanmanın Portekiz sevâhilinden engin denizlere açılmak için vatandan ne sûretle ayrıldığını ve **Milend'e** kadar geçen sergüzeştlerini hikâye ediyor: Vedâ esnasında ihtiyar bir adamın gemilere hitâben kemâl-i belâgatla irâd etmiş olduğu nutk şâyan-ı dikkatdir: Bu ihtiyar adam, vâhî bir şân ve şöhret hırsıyla, emperyalizm peşinde koşanların şiddetli aleyhdârlarından bulunduğu halde, yine Müslümanlara karşı duyduğu kin ve husûmeti ketm edemiyor.

Gama'nın Afrika sahillerindeki sergüzeştlerinde, Homeros'un *"Odysseia"*'sında **Virgilius**'un *"Aeneida"*'sındaki levhaları andıran parlak deniz tasvirleri vardır. **Adamastor** adlı *"tündbâd Devî"*'nin tasvirinde **Camoes** san'at-i şiirin en bülend, en muhteşem makâmatına kadar yükseliyor. Evvelce *"Fırtınalar Burnu"* veyahut *"Mezâhim Burnu"* tesmiye edilmekte iken bilâhire *"Ümit Burnu"*nâmı alan cesîm kayalıkların hizâsında, muzlim bir gece esnasında dehşetli boralarla beraber havada devendam ve mehîb bir hayalât peyda olup **Gama**'nın gemileri önüne dikiliyor. Ve korkunç sedâsıyla Portekizlileri tedhîş ve tehdîd ederek şu keşiflerinin cezasız kalmayacağını ve müstakbel batınların bu yüzden büyük musîbetlere, felaketlere uğrayacağını birer birer haber veriyor ve ez cümle Gama'dan on sene akdem ilk evvel **Ümid Burnu**'na vâsıl olmuş olan **Bartolomeu Dias**'ın bil'ahire yine burada gark olacağını bildiriyor: **Adamastor** haykırıyor, diyor ki **Ey pervâsızlar, ey şöhret-gir-i**

âfâk olan akvamın en cür'etkârı! Kanlı muharebelerin kahramanlıklarıyla huzûr ve rahatınız selb olunuyor. Bî-pervâ hudûd-i mukaddereyi geçiyorsunuz, uzakdan ya yakından gelen her hangi bir sefîneye karşı daimi bir teyakkuzla müebbeden bekçisi bulunduğum bîpâyân denizlerin üzerinde seyr ü sefere nasıl cesâretyâb oluyorsunuz?!... Madem ki tabiatın, unsur-i mayi'in esrarına vakıf olmaya çalışıyorsunuz, madem ki insanlardan hatta şan ve şöhret sayesinde ibka-yı nam edib lâyemût olmuş insanlardan bile ferd-i vâhidin şimdiye kadar keşfe muktedir olamadığı o esrâr-ı hafiyeyi ifşâ etmek istiyorsunuz, o halde engin denizlerde ve bil'âhire silah kuvvetiyle istîla edeceğiniz memleketlerde müfrit cür'etkârlık yüzünden göreceğiniz cezâların hikâyesini dinleyiniz!... Şimdiden malûmunuz olsun ki sizi taklîden buralara seyr u sefer yapmak cesâretinde bulunacak her hangi bir sefînenin karşısına bu husumetkâr sahillerde muhâlif rüzgarlar, girdbâdler, hevlengiz fırtınalar, boralar çıkacakdır. Buna kabil-i teshîr emvâc-ı mütehevvireyi yarmaya kalkışacak ilk donanmanın başına nâgehân öyle müdhiş bir belâ indireceğim ki müsîbetlerin, felâketlerin en büyüğüne uğrayacakdır!...Evet, istikbâl hakkındaki hissiyâtım sizin için böyle şeâmetengîzdir! Vücûdumu âleme ifşâ eden kâşifdeden yine burada müdhiş ve parlak bir intikâm alacağıma eminim* ! İnad ve ısrarınızın cezası bununla kalmayacakdır! Gayba dair istihrâcâtımda hata yoksa, donanmalarınızın her sene deniz kazalarının ve ehven-i mevt olan her nev' felâketlerin kurbanı olacakdır: İlk o gece hükm-i kaderle benim şu dalgalarım, şöhreti semalara kadar aks eden şanlı bir kahraman** ebedî bir medfen olacak ve Türk donanmasına galebe ile ele geçirdiği girân-bahâganâimi de beraber nâbûd edecekdir. Ve ilh".

* *Kral Emanuel tarafından, Brezilya kâşifi* ***Alvaros Cabral'ın*** *kumandası tahtında 1500 sene-i milâdiyesinde Hend'e sevk edilen ikinci donanmanın o civarda müdhiş fırtınaya tutulması,* ***Ümid Burnu'nu*** *evvelce 1486'da keşfeden* ***Bartolomeu Dias'ın*** *gark olmasına ba'is olmuşdur.*

** *Hind'in ilk valisi* ***Dom Fransuva Dalmida*** *1510 senesinde te'lef olmuştur.*

Bu sözleri söyleyen hayâlet Strabon'un, **Batlamyus**'un bilmediği, zikr etmediği **Ümid Burnu**'nun muhafızı, *"Fırtınalar Devi"* Adamastor ker ki, deniz ilâhesi **Thetis**'e aşkı yüzünden teheccür edib Afrika'nın müntehây-i cenûbunda, cesîm bir kayalığa münkalib olmuşdur.

Gama, müdhiş, ejder-misâl bir hayâletden ibâret olan **Adamastor**'un kim olduğunu, ne istediğini sorunca şöyle cevab alıyor:

..."Ben şurada ihtifâ eden, denizlerin dalgaların arasında uzanıb yatan koca bir dağ kitlesiyim, ismim sizce "Meşakk ve Müzâhim Burnu" dur. Ben, Batlemyus'un, Pompeyus'un, Strabon'un ((Plin) in ve bütün fanilerin mechûli idim... Vaktiyle ilâhlarla cenge tutuşmuş olan bir ejderim!...ki müdhiş bir felâkete uğrayıp buraya düşdüm!..."

"Bir gece yalnız ve uryan olduğu halde Thetis, ilâhe-i derya, uzakdan, güzel yasemin vücuduyla göründü; şu cisminin kendisinden hayât umduğu o dilberin üzerine kollarımı açarak, bir divâne gibi atıldım, zülfünden, yanağından sehhâr gözlerinden öpmeye başladım.

Ah, buğz ve kinimin şiddeti sergüzeştimi hikâye etmeğe mani oluyor: Sevgilimi deragûş etdiğimi zann ederken birden bire gördüm ki, hâr u hasla sık çalılıklarla mestûr taşlı bir dağ kitlesini kucaklamışım, peripeyker bir vücut sandığım kaskatı bir kaya ile yüz yüze gelerek onu göğsümde sıkıyordum, artık ben insanlıkdan çıkmışdım, sâmit ve gayr-ı müteharrîk bir kaya şeklinde başka bir kayalığa yapışdım kaldım. Uzlâtımın kuru bir toprağa, kemiklerimin sarp kayalara tahavvül etdiğini duydum, his etdim. Akıbet, azâ-yı devendamım şu suların boyunca yerlere serilerek azamet ve cesâmetiyle veleh-i efzâ olan bedenim ilahlar tarafından uzakların şu kara burnuna kalb edildi, ve âlam ve ekdârımı tezyîd için (Thetis) in hâkim olduğu sular beni daima ihâta edip duruyor."

Gama, bu tehlikeli denizden de selametle geçmeye muvaffak olduktan sonra, ahalisinin lisânını anlamadığı sevâhili ihmal ederek nihayet **Sofala** civarında Arapça tekellüm eden, Hindu Arabistanla bahren münasebetde bulunan ve kendileri gibi melâhata aşinâ ve bi'n-nisbe medenî olan akvama rast gelerek daha ileri hareket etmek için gayet nafi' malûmata

destres olunca duyduğu sevinç ve memnuniyeti anlatıyor.

Melind hükümdârının huzurunda **Gama** tarafından hikâye edilen sergüzeşt burada bitiyor. **Gama**, **Homeros** ve **Virigilus**'un tahayyülât-ı dahiyaneleriyle **Ulis** ve **Ene**'ye atf etdikleri maceraların hayâlât ve mevhûmâtdan ibâret bulunduğu halde kendi söylediklerinin mahz-ı hakîkat olduğunu da büyük bir iftiharla ilâve etmeyi unutmuyor.

Şâir **Camoes** burada istitrâden şiir ve edebiyâtın ehemmiyetinden bahs ediyor ve sûzişli bir lisanla Portekiz halkının şiir ve debiyâta adem-i rağbetinden şikâyet ediyor: diyor ki Yunan ve Lâtin ricâli ekseriya bedâyiperver zevât olup sahip-i seyf oldukları kadar da sahib-i kalem idiler. Portekiz ülkesinde ise bunun aksini görüyoruz...

..."*Bundan nâşidir ki bizim ne bir Homer'imiz ne de bir Virigil'imiz var: bu gidişle bizde imânlı ve yavuz Asil'lerde kalmayacakdır*" Görünüyor ki seciyeli insanlar, gayûr kahramanlar yetiştirmek hususunda edebiyâtın müessir bir kuvvet olduğuna **Camoes** kat'iyyetle kâni'dir.

Altıncı fasılda **Camoes Gama**'nın **Melind**'den Hindistan'a kadar seyahatini terennüm ediyor*. Garibdir, **Camoes Homeros**'u eşârına bir çok efsaneler karıştırdığından nâşî, tenkid ve mu'aheze etdiği halde, efsaneperdazlıkda kendisi Yunan şâirinden hiç de geri kalmıyor: **Bakus**'un deniz mabûdu **Neptün**'ü ziyaret ve ondan **Gama**'nın donanmasını imha için istimdâd etmesi bu kabîldendir. Mamaafih **Camoes** denizi ve denizin her türlü ahvâlini **Homer** kadar mahâretle tasvir eder. Bunun sebebi **Camoes**'in müddet-i medîde deniz sevâhilinde yaşamış ve uzun deniz seyahatleri yapmış olmasıdır. Hatta **Camoes, Gama**'nın keşf etdiği, geşt ü güzâr ettiği deniz yollarında bil'âhire seyahat etmiş idi: Hind-i Çini denizlerinde **Makong** nehri manâsına yakın sahillerde **Camoes**'in bir fırtınaya tutulup gemisi gark olduğu zaman, bir elinde yalnız **Lusiadas**'ı olduğu halde yüzerek kendisini ve eserini kurtardığı meşhurdur.

Camoes yedinci ve onuncu fasılda bu vak'ayı hatırlayıb zirk ediyor.

* *Şarap ilâhı* ***Bakûs*** *denizlerin hakimi* ***Neptün'ü*** *ziyâret ediyor.* ***Venüs Gama'nın*** *donanmasına imdada şitâbân oluyor.*

Evet, **Camoes**'in deniz tavsiyeleri pek güzeldir, **(Ayvazovski)** lere ilham verecek derecededir:

..."*Hind'in şu uzak denizlerinde*" karanlık bir gece esnasında, müdhiş ve şererbâr bir fırtınaya tutulan **Vasco de Gama**"'nın dua ve niyazı Portekizli gemicinin ezberlemesine lâyıkdır.

Vasco de Gama, hedef-i teşebbüsüne tam vasıl olacağı sırada mahv u nâbûd olabileceğini düşündü, inzârı önünde deniz, gâh esfeli's-safilinin amâkına kadar açılıp iniyor. Gâh emvâc-ı hevlnâki ile semalara kadar çıkıp yükseliyordu. Hiç bir şeyin, hiç bir tedbirin çâre-saz olamayacağı böyle bir mevkide, hayatının tehlikede olduğunu görünce korkusundan şaşalayan **Vasco de Gama** "*bî-pâyân kudret-i ezeliyyesiyle her şeye hatta mühâlata kadir olan Cenâb-ı Hakdan*" şu yolda tazarruâtda bulundu.

"*Ey hafız-ı lâhûtî! Ey arş-ı alâda mukarribinli melaik olan hakim-i mutlak, ey semâvatın, bahr u berrin mâlik'ül mülkü, sen Bahr-ı Ahmer'in emvâcı içinde Beni İsrail'i halas etdin! Sen Havâriyyun'dan Pavlos'u kum yığınlarına ve tehdîdkâr dalgalara karşı sıyânet etdin! Sen ikinci Ebu'l-beşeri, evlâdı ile beraber Tufan'dan kurtardın ve tuğyan-ı miyâh ile gayr-ı meskûn kalan dünyayı yeni baştan mahlûkat ile doldurup ihyâ etdin:*

Karîbed ve Seylân'ın kayalarından girdâblarından hiç de geri kalmayan muhâtaraları, denizlerin tehlikeli kum yığınlarını, kayalıklarını, korkunç Acroceraun dağlarını atladığım halde Yârabbi niçin âlâm ve ıztırâbâtımızın tam hitâma ereceği bir sırada bizi tevfîk-i ilâhiyenden mahrûm ediyorsun? Ale'l-husûs ki teşebbüs etdiğim bu iş sana karşı, haşa bir isyan olmayıb, bilakis, yolunda bir mücâhededen ibâretdir!...

"*Mağribîler diyarında Mauritanie Afrika mızrakları karşısında mukaddes dinimizin yolunda cesurâne harb ederek ölenler ne kadar bahtiyar imişler! Onlar şanlı mücâhidlerini ahfâdın hâfızasına nakş etdiler. Canlarını feda etmekle hayatlarına hayat katmış oldular:*

Kazandıkları nâm ve şöhret sayesinde ölümün acısını duymadılar!...

"*Gama böyle duâ ederken, rüzgâr azgın boğalar gibi gü-*

*mürdeyerek saldırıyor, geminin zayıf, cansız halatlarını canhıraş ıslıklarla iletiyor ve fırtınanın şiddeti gittikçe artıyor. Şimşekler hemen bilâfâsıla tevâli ederek çakıp duruyor ve yıldırımlar müdhiş tarâkalarla sanki küre-i semayı mihverinden oynatarak yerlere çarpıyor ve bütün anâsırı yekdiğerine karşı tehevvüre getiriyordu."**

Gama'yı ehl-i tevhîde yarışır bir dua akabinde bu kadar müdhiş bir fırtınadan kurtarmak için**Tasso** ya **Milton** olsa idi mutlak gökten bir melek indirirdi: halbuki **Camoes** bakınız işin içinden nasıl çıkıyor: İmdada bütün maiyyet-i hüsn-ü aşkıyle **Zühre**'yi **(Venüs) koşduruyor!**

Hüsn-ü Cemâl ilâhesi sayesinde Portekiz gemicileri âkıbet fırtınadan kurtularak, bir sabah vakti uzakdan karayı seçtiler. **Melind**'li kılavuz sevincinden haykırdı: -Yanılmıyorsam bu kara *"Calicut"*** arazisi olacak! Bunca zamandan beri arayıb özlediğiniz Hind memleketi şüphesiz burasıdır.

"Lusiadas'ın altıncı babı, şâirin şan ve şerefe dair güzel ve âli fikirleriyle hitam buluyor. O **Camoes'e** göre insanlar şan ve şerefe,zevk ve sefa ile, hayat-ı sefîhâne ile değil, ancak mefkûre uğrunda katlandıkları meşâkk ve mezâhim sayesinde nâ'il olabilirler.

Yedinci fasılda, **Camoes, Gama**'nın **Calicut**'deki sergüzeştini terennüm ediyor. Anlaşıldığına göre o zaman **Calicut** gayet ma'mûr bir belde imiş.

Şâir diyor ki:

"Bütün buradaki şehirler meyanında güzel ve zengin Calicut bîlâşübhe, birinciliği haizdir. İmparatorluğun merkez-i hükümeti burasıdır.

Hükümdarın ünvanı Samurin'dir. *"Gama'nın şehre gönderdiği elçi Mun Sa'id nâmında bir Tunuslu'ya Tesadüf ediyor. Mun Sa'id, ya vatan-ı aslîsinin Portekiz ülkesine karîbeti hesabıyla, ya Portekizlilerle vaktiyle muharebelerde bulunmuş*

* *Firdevsi:... Bülend-i âsmân ber-zemîn ber-zenen!"*
Hâmid :.... "Çarpıb küreler kırılsın insin!".

** *Bahr-ı Ummân'ın şarkında Hindistan'ın **Malabar** kıtası (şimdiki Madras hükümeti sahilinde "Calicut" denilen denizleriyle meşhur bir şehirdir ki Gama'nın Hind'de ilk uğradığı iskeledir. O zamanlar **Malabar** hükümetinin makarr-ı idâresi idi, **Bengala**'nın merkezi olan **Calcuta** ile karışdırmamalıdır.*

olmak dolayısıyla, bunları tanıyor ve İspanyolca'ya âşinâ bulunduğundan bunlara müfîd bir suretde rehberliğe ve tercümanlığa başlıyor"... "Diyar-ı gurbetde yekdiğere mülâki olan iki komşunun meserretine hangi sevinç kıyas olunabilir?!"

Karaya çıkan gemiciler **Mun Sa'id**'i dinlemek ve ondan memlekete da'ir ma'lûmât almak için büyük bir şevk ve kalabalıkla etrafına toplandılar*.

Mun Sa'id şöyle anlatıyordu:

"Vasıl olduğunuz bu yer Hind'dir. Şa'şaadâr altınların, gîranbâhâ taşların, ferahfezâ itriyyâtın, münebbih baharatın mebzûlen bulunduğu muhtelif ülkeler buradadır. Sahiline yanaşdığınız bu memleket Malabar'dır. Burada eski futalara tapınıyorlar ve putperestlik bütün bu memleketlerde münteşirdir. Memleketi muhtelif krallar idare ediyor. Ancak rivâyete nazaran bir zamanlar bütün memleket bir hükümdâra tabi idi ve bütün memleketde hükümran olan kralların sonuncusu Sarama-Perimal idi.

"Vakta ki Arabistan'dan gelen gemiciler din-i Muhammedî'yi bu memleketde neşre başladılar, va'z ve nasihat tesiriyle îmanlarını i'tikadlarını Perimâl'e kabul etdirdiler ve hatta belâgat-ı beyanları, hekimâne fikirleri sayesinde bu hükümdârı o kadar gayretlendirdiler ki âkıbet o, din yolunda evliyaya yakışır bir sûretde olmaya karar verdi."

Çok geçmeden **Sarama-Perimal** hac seferi için gemiler hazırlatıyor ve bu gemileri tuhfe olarak **Ruzebi**'ye kadar götüreceği kıymetdâr etmia ile dolduruyor. Fakat azîmetinden akdem artada münâsib bir vâris bulunmadığı için sahib-i kudret olan devletini akraba ve cuyuşânı arasında taksîm ediyor, tebaa ve bendgânında layık gördüklerini mal ve mülk ile zengin ve köle halinde bulunanları da hür ve azad eyliyor...

Sarama, artık bütün emlâk ve arazi üzerindeki hakkından ferâgat ve bunları başkalarına ihsân ve teberru etmiş bulunuyordu. Nagâh o sırada hükümdârın pek ziyâde mazhâr-ı teveccüh ve muhabbeti olan bir delikanlı huzûr-i hümâyûnuna çıkıyor. Buna da, ta o devirde bile meşhûr ve zengin bir belde olan **Calicut** şehri ihsan olunuyor. Fazla olarak **Perimal** bu

* *Portekizlilerin rivâyetine göre bu adam bi'l-ahire Portekiz'e gidip orada tanassur etmiştir.*

gence **Calicut** ile berâber bir de bütün diğer kralların fevkinde hükümfermâlıkla mümtaz imparator ünvan-ı celîl'ini bahş ediyor. Bundan sonra **Perimal** ömrünü zühd u takvâ ile itmâm için bilâ-te'hîr hac yolunu tutuyor.

İşte genç hükümdâr ile ahlâfına verilen Samurin nam-ı celîli buradan neş'et ediyor. **Samurin, Malabar** kıtasının en şanlı ünvanıdır. El'an bu memleketde hükümrân olan zât bu sülaleden geliyor...

(Mun Sa'id) bu gibi vakayi'i tarihyeyi hikâye etdikten sonra memleketde münteşir mezâhib-i bâtılaya, âhvâl-ı içtimâiyye'-ye*, tarz-ı maîşete vesâireye da'ir ma'lûmat veriyor.

Portekizlilere hizmet eden, fakat biraz serseriye benzeyen ve belki de (Fâidem nerede ise vatanım orasıdır) diyenlerden bulunan bu **Mun Sa'id Moncaide** nâmı şahsın hikâyesiden **Vasco de Gama**'nın mülâkî olduğu **Malabar** hükümdârı **Samurin**'in dahi bir Müslüman olması zahâbı hâsıl oluyor!... Halbuki büyük bir hayretle bunun aksini öğreniyoruz: **Samurin**, bir Mecûsî, bir putperesdir! Analışıyor ki o vakte kadar İslâm Hindistan'da sür'atle intişâr etmekde iken **Vasco de Gama**'nın keşfiyât-ı bahrîyesi İslâmın Hind'deki terakkiyâtını ve ale'l-umum şark harsının inkişâfâtını atâlete uğratıyor. İslâm Hind'de tamamiyle intişâr etmeye vakit bulmadan, **Vasco de Gama**'nın Hind yollarını keşf etmesi Avrupalılar için, ne kadar menâfi-i azime te'min etdiyse, Asyalılar için ve bilhassa İslâm âlemi için, netâyici itibariyle o kadar muzır ve meş'ûm oldu: O vakte kadar yükselmekde olan Asya'nın ma'arifi, edebiyâtı, sanayiî, sanayi-i nefisesi bu hâdiseden sonra yavaş yavaş inhitâta, tedennîye yüz tutuyor.

Ne garip! **Camoes'e** nazaran hacca giden **Sarama-Perimal** gibi bir sufî, mûmin müselmânın, kendi yerinde bırakdığı **Samurin** ve bunun ahfâdı ve **Samurinlerin** vükelâsından bulunan **Katual (Catnal)** putperestdirler. Binâenaleyh **samurin**'in huzuruna çıkan **Gama**'nın **Katual**'in delâletiyle acayib ve garib putlarla, heykellerle, donatılmış bir Brahman mabedinden

* *Mun Sa'id sınıf ve tabakat-ı ictimaiyyeden de bahs ediyor. Ehl-i seyf olan zadegân sınıfına* ***Naires*** *ve gayrısına* ***Poleas*** *deniyormuş; ve anlatıyor ki bir hemin mezhebinde bu sınıfa mensûb olanların diğer sınıflara mensûb olanlarla temas ve münâsebâtı memnûdur ve ilh....*

murûruna te'acüb etmemelidir. Ma'bedden sonra **Gama**, hükümdârın sarayını ihâta eden mutantan bir bahçenin kapıları önüne geliyor. Bu kapılar san'at ve nefâset itibâriyle şâyân-ı dikkatdir: Hind'in kadîm tarihi bu kapılarda büyük bir mahâretle hakk ve tasvir olunmuştur. *"Luusiadas"*'a bakılırsa oymacılığın fenn-i nakrın, ressamlığın o devirde, Hind'de fevkalâde terakki etmiş olduğuna inanmak lâzım gelir:

Bahçenin kapılarında mâhir san'atkâr (Dedal) a layık kabartma resimler var idi. Buradaki necîb simalar Hin'in en eski tarihine a'id idi. Uzak mazinin vakayiî kabartma olarak o kadar ustâdâne, o kadar tabiî ve canlı bir sûretde tasvir olunmuş idi ki tarihe bihakkın vâkıf bulunanların enzârı önünde hakiki bir âlem adeta yeniden yaşıyor gibi oluyordu"...

Fakat Hind san'atkârlarının hünerine galiba birazda **Camoes**'in kendi kuvve-i hayaliyyesi karışıyor: Çünkü tablolar Portekizlilerin istilakâr emellerini okşuyor: Bu levhalar hep Hind'in ecânib tarafından vâki istilalarını musavver imiş; **Bakûs**'ün, **Semiramis**'in sonra da Makedonyalı **Büyük İskender**'in istilâları bi't-tab levhalarda Portekizlilerin istilâları henüz eksik! Onu da **(Katual)** in Hind hamiyyet-i vataniyyesi ile gayr-i kabil-i telif sözleri telâfi ve itmam ediyor. **(Katual)**, Portekiz kaptanına diyor ki:

"Yakındır o zaman ki başka zaferler şu gördüklerinizi gölgede bırakacakdır! Ecnebîler bu memleketi istilâ edecekler ve o vakit burada yeni vakayi-i târihiyye tasvir edilmiş olacakdır. İstakbâl hakkında tefe'ül eden bizim müneccimlerin verdikleri haberler bu yoldadır." Ve ilh.

Nihayet **Gama**, saraya dahil oluyor ve **Brahman** ricalinden biri tarafından *"tahtnişîn dârât"* olan **Samurin**'e takdim olunuyor ve tabiî Portekizlilerin istilacuyâne emellerini ketme çalışarak bugüne kadar bütün Avrupalıların şarkda kullandıkları bir ağızla îrâd-ı nutk ediyor.

Nutkunda **Gama**, kralının Hind hükümdârıyla dostâne itiraflar ile bir ticaret muâhedesi akdî niyetinde olduğunu anlatıyor ve diyor ki:

"Kralım, memleketiniz bir harp tehdîdi altında kaldığı takdirde ilk fırsatta askerlerini, silâhlarını ve donanmasını emrinize tevdîe amadedir. Bundan sonra sizi bir "gardaş" olarak telâkki edecektir.

Bu şerâite razı mısınız? Sizden bu hususda kat'î bir cevap almak vazifesini kralım bana ihâle etmişdir."

Hükümdâr, vükelâsıyla müşâvereden sonra cevap vereceğini va'd ediyor, Mihmânnüvâzâne iltifatlarda bulunarak bir müddet **Gama**'yı kendi sarayında barındırıyor. Bu esnada **Katual** Portekizliler hakkında tahkîkâtda bulunuyor ve ez cümle **Mun Sa'id**'in ma'lûmâtına mürâca'at ediyor. **Mun Sa'id** ise bunları medh ediyor. Bu adamın Hıristiyanlığa da'ir olan ifâdâtı şâyân-ı dikkatdir. Bu ifâdâtdan anlaşılıyor ki **Camoes** sevmediği Müslümanların Hazret-i İsâ hakkındaki i'tikâdâtını bilmiyor değil, **Mun Sa'id** bir müşrik olan **Katual**'e diyor ki:

Portekizliler, vatanımdan uzak olmayan İspanya taraflarında güneşin her akşam batıp, daldığı denizlerin sahilinde yaşıyorlar. Bunlar Madrit'in bekâreti şa'ibedâr olmadan, kâ''inâtın hâkim-i mutlakı olan Hakk'ın nefhasıyla doğmuş bir peygamberin şeri'atına tabi' bulunuyorlar"...

Katual Mun Sa'id'den aldığı malûmâtla kanâ'at etmeyerek bunları rayü'l-ayn müşâhede etmek için gemileri ziyârete gidiyor. Burada **Katual**'i **Vasco de Gama**'nın birâderi **Pol de Gama** kabul ediyor ve donanmayı gezdiriyor; Portekiz bayrakları şâyân-ı temâşâdır: Bu bayraklarda *"Eş'âr-ı Samite"* Portekiz tarihinin kahramanlarını ve bunların mücâhedâtını tasvîr ediyormuş. Bu suretle sekizinci fasılda **Camoes** Portekiz tarihinin en mühim ve en şâyân-ı dikkat vakayi'ini **Pol de Gama**'ya hikâye etdirerek bir daha, başka bir tarzda terennüme fırsatyâb oluyor. Fakat hikâyât-ı târihiyye daha başlangıçta şâirin, ruhundaki şiddet-i heyecândan birden bire inkitâ'a uğrayarak şâirin az çok i'tidâl ile söylenen *"Epik"* destânî tarzı sazını **Homeros**'un **Virigilius**'un şaheserlerindeki klâsik usul hilâfına Lirizm in en müheyyic ilhâmâtına terk ediyor*: Şâir kendisinin kimsesizliğinden, derbederliğinden, sefâlet ve mahrûmiyetlerinden şikâyet ediyor; sonra terennüm edilmeye layık olmak için ricâl-i tarihiyyede ne gibi evsaf bulunmak lazım geldiğini anlatmaya çalışıyor. **Katual**'in nazar-ı dikkatini celb eden ilk bayrakda muhterem bir ihtiyarın siması görünüyordu. Bu Portekiz ülkesine ismini izâfe eden **(Luzus)** dur. İşte destânın *"inkita-ı teheyyüci"* ye uğraması bu münasebetledir:

* *Yolırin (?) tarçı sonraları* **(Byron)** *ihyâ etmişdir.*

..."*Luzus, elinde bir dal tutuyordu...Ah! ne kadar a'mâ ve budalayım ben!... Bu ne cüretkârlıkdır bende!... Ey Taj ve Mondegu nehirlerinin perileri sizin mazhar-ı muavenetiniz olmadan bu uzun, hatırnâk yollarda yürümek teşebbüsüne nasıl cesâretyâb oluyurum?!... Ey periler cenâh-ı himayenize sığınmak isterim, engin, ıssız, denizlerin üzerinde âvâreyim, rüzgârlar ise o kadar tehdîdkâr ve muhâlifdir ki imdadıma yetişmeseniz, korkarım, çok sürmeden bu narin yapılı sefînemin gark u nâbûd olduğu görülecekdir!*" Ve ilh.

..."*Ey periler, giriftâr olduğum bunca musîbetler kâfî gelmedi. Terennüm etdiğim insanlar bile bi'z-zât şiirlerime garib bir mükâfât ile mukâbele etdiler, başımı defne dallarıyla tetvîc etmeleri icâb ederken*** *ümid etdiğim refâhiyyet ve huzur yerine beni işitilmemiş ıztırâba mahkûm ederek ezâ ve cefâlarıyla akıbet, mahrumiyyet ve sefaletin bu derekelerine indirdiler*"; ve ilh

..."*Ey periler, yalnız sizden istimdâd ediyorum, artık medh ve şitâyişe layık olanlar için dehâ-yı ilhâmatınızı nafile israf etmeyeceğime yemin etdim.*

Hayır: asla! Büyüklerden kimseye müdâhâne etmeyeceğim! Bunların mükâfatları ancak küfran-ı ni'metdir"!

..."*Sevgili periler, emin olunuz ki kavânin-i rabbaniyye ve insaniyyeye karşı isyan ederek halkın hayrına, memleketin ikbâl ve devletine kendi menâfi'-i şahsiyyelerini tercîh edenler terennümât-ı şâirânemden kat'iyyen hisseyâb şeref ve şöhret olmayacaklardır! Na'ibkarâne icraâtlarıyla fesad ahlaklarına geniş bir sahi tatbîk bulabilmek için münasib-i âliye'ye göz diken harîs-i câhların ikbâlperestlerin hiç bir zaman senâ havanı olmayacağım.*

"*Kezâ nufûz ve iktidarlarını nefsleri uğrunda rezilâne su'istimal edenlerin, gürûh-ı cühelânın gözüne girmek için günde bir meslek değiştirerek Pervete gibi kalıptan kalıba, şekilden şekile girenlerin vasfında bulunmayacağım, asla, asla'!*"

"*Ey periler, zan etmeyiniz ki memleketin zimâm-ı idaresini elinde tutan zâtın tecrübesizliğine güvenen, ırz ve namus perdesi altında zavallı halkın varını yoğunu gasp ve garet edenlere mehdiyeler yazacağım.*

** *Firdevsî : Eğer şâh-ra - şâh Rûdî peder, Besrar nihâdî merâtâc zer! Ve ilh.*

Zalim ve müstebidd hükümdâr irâdesinin kat'iyyen tagayyür-i nâpezîr bulundurulmasına tarafdar olanları, böyle şeyleri musîb ve tabi'i add edenleri, ve alın teriyle çalışan halkın, fıkaranın emek ve mesâ'îsine karşı mazhar-ı mükâfât olması iktizâ ederken; bunu bî-lüzûm, bî-ma'nâ add edenleri, asla tebcîl edemem. Her def'a yeni yeni bahaneler îcâd ederek, kendilerinin katlanamadıkları ağır ve zahmetli iş erbâbının kâr ve kesbî üzerinden harîsâne muhtekirâne ve tama'kârâne vergi ve resm tarh etmeyi mahz-ı hikmet bilenleri elbette medh etmeyeceğim.

"Ben ancak kıymetdâr vücûdlarını Hak'kın yolunda ve memleketin uğrunda bir hizmete vakf edenleri terennüm edeceğim. Ben, yalnız, ifnâ-yı vücûd ederken, âsâr-ı ulviyye celîleleriyle kazandıkları sıyt û şöhret, nîknamı sayesinde hayat-ı ebediyye'ye mazhar olanların sîtâyişvâni olacağım".

İşte bu lirik parçadan sonra **Camoes, Katual**'a gösterilen Portekiz bayraklarındaki tasvirlerin ta'rif ve tavsîfi münasebetiyle Portekiz tarihinin en esaslı hutûtunu ve en bariz simâlarını anlatmaya çalışıyor ve şüphesiz, Hind abidelerindeki nakışlar nasıl hakikatden ziyade şâirin kendi hâyâlhânesinin mahsulü ise öyle de bu bayraklardaki resimler onun kendi mefkûresinin, *"ideâl"*inin icâbâtından başka bir şey değil! **Camoes** kendi millî bayraklarında hangi kahramanların simalarını görmek istiyorsa, onların tavirlerini bulunduruyor, onları terennüm ediyor!

Pol de Gama Katual'e diyor ki:

"Siz bu bayraklarda ressamlarımızın, tasvirinden çekinmeyecekleri daha pek çok tablolar görebilirdiniz, ancak bunun için ne fırçalar o kadar kuvvetli ne de rekler o kadar canlı ve parlakdır! Daha doğrusu san'atkârlarımız layık oldukları hürmet ve itibara, iltifât ve nevâzişe mazhar olamıyorlar; emeklerinin mükâfatını göremiyorlar, halbuki sanâyi-i nefîse, gösterilen rağbet ve teşvîk sayesinde yaşar ve terakkî eder. Bu hususda kabahat şanlı ecdâdın fezâyil-i mezâyâsından uzaklaşan mütereddî ahfâda âiddir. O ahfâd ki bugün sefâhat batakliğına dalarak hevâ ve heveslerinden başka bir şey tanımıyor ve ilh.!"

Gariptir ki **Pol de Gama** Hind **Katual**'ine mefâhir-i milliyyesini teşhîr ederken, aynı zamanda hemasrı olan hemşehrilerinin kusur ve kabahatlarından da böyle muahezkârâne bir sûretde bahisden çekinmiyor. **"Lusiadas"** da sık sık rast geldiğimiz bu gibi kıt'alar gösteriyor ki, **Camoes** ne kadar ecdâdın prestişkârı ise o kadar da hemasrı olan **Button**'un maâyibini şiddetle tenkîd ve takbîhden geri durmayan bir şâirdir.

Katual'in donanmadan avdetinden sonra, Hindlilerin, Portekizlilerin hakkında edindikleri ma'lumât nisbetinde, vesveseleri artıyor.

Vaz'iyyet hakkında bir fikir hâsıl edebilmek için bir de falcılara mürâcaat ediyorlar:

"Teefe'ül sayesinde anlamak istiyorlardı ki uzak İspanya'dan ta bu sahillere kadar gelen şu ecnebilerin niyet ve tasavvurları neden ibaretdir".

Şeytan (Sic) bu def'a onlara hakikati bildirdi, ihbâr etdi ki şu yeni gelen ecnebiler, Hindlilerin daimi bir boyunduruk altına girmelerine, esâret-i bedîyeye giriftâr olmalarına ba'is olacaklar. Bunlar reculi (Les Hommes) *"İmhâ edib memleketi tah-ı hükümlerine alcaklar!..."* Tefe'ül kifâyet etmiyor, istihâre ve ta'bir edilen rüylar dahi Hindlere hakikati irâe ile, Portekizlilerin su'iniyetini ifşâ ediyor. Şâyân-ı dikkatdir ki hakikat-i hâle esasen kesb ü vukûf edenler, Mecûsîler değil, Müslümanlar oluyor. Ortalığı telaşa verenler bunlarmış. Hind Müslümanlarının telaşını **Camoes** kendine mahsus garip bir tarz-ı mutaasıbâne ile şöyle anlatıyor:

"Portekizlilerden henüz hırs ve intikamını alamamış olan ayş u nûş ilahı Bakûs Muhammed'in şekline girerek ulemâ-yı İslâmiyenin en mutaasıblarından nasrâniyyetin hasmı olan bir zâta rûya (da nümayan olur) der ki: Ey Benim dinimin sâlikleri, düşmanın şerrinden hazer ediniz! Size bir felâket hazırlamak için emvâc-ı ummânın mâverâsından gelen şu düşman kavme emniyet etmeyiniz. Henüz tehlike kâbil-i ictinâbdır".

Bu sözlerin üzerine İslâm alimi* uyanıp **hirasan** yatağından fırlar. Fakat bunun adi bir rûya olduğuna hükm ederek tekrar rahat

* *Aslında Maure'dir: Camoes çok def'a bu ismi bütün İslâmlara teşmil eder.*

uyumaya başlar... **Bakûs** tekrar âlimin rûyasına girer ve der ki:

"Ecdâdına, takip ettiğin yolun ahkâmını bildiren ve bunca ihvânını vaftizden halâs eden şâri'-i azamı tanıyamadın mı? Nasıl olur? Ben bîdâr olduğum halde sen uyuyorsun? Unutma ki sahillerinize çıkan şu mellahlar insanların ma'şer-i avamı, câhilgûruhu için vaz' ve tesîs etdiğim ayine-i azim zararlar irâs ede bilirler.

Düşmanın kuvveti henüz ehemmiyetden ari iken vasa'ît-i mukavemeti ihmâl etmeyib karşı koymalısınız! Yeni tulu' eden güneşe nasb-ı nazar etmek kolaydır; fakat semânın evc-i balasına kadar yükselen muharrik-i şualar neşr eden şems-i tâbana bakmak cür'etkârlığında bulunanların âkıbeti körlükdür, amâdır! Düşmanın topraklarınıza ayak basmasına şimdiden mani'olmazsanız, sizin de basardan mahrum olacağınıza şüphe kalmasın".

Bakûs bu sözleri söyledikten sonra ga'ib olur. Hoca uyanır bütün vücûdunu bir lerze istilâ etmiş olduğu halde yatağından fırlar, hizmetkârlara ışık getirtir. Sabah olur olmaz dindâşlarını başına toplayıp gördüğü rüyayı anlatır. Bunlar arîz u amîk müzâkereden sonra hükümdârın vezirlerini bir takım hediyelerle elde etmeğe karar verirler. Fi'l-hakika Müslümanlar bu yolda çalışarak, nihayet memleketin rüesasından başlıcalarını kendi taraflarına celbe ve bunlara limanlarına gelmiş olan ecnebilerin müfsîd ve istilacu bir halk olduğunu anlatmaya muvaffak olurlar. Bunlar tarafından ikâz olunan **Katual**'ler hükümdârın Portekizlilere vereceği cevâbı tehîr ettirirler. Müslümanların telaşı esassız değil idi; Portekizlilerin öyle yüksek, insanî fikirlerle değil, belki keşf olunan memleketleri istila niyeti ile gelmiş oldukları muhakkak idi. Hindistan Müslümanlarında bu yoldaki kana'atlerin ne kadar musîb olduğunu **"Lusiadas"**'daki şu kıt'a ispat eder.

"... **Vasco de Gama pekalâ biliyordu ki kral (Emanuel)i keşfiyâtından haberdâr eder etmez bu hükümdâr bütün memleketi berren ve bahren kendi kanunlarının kendi hükmünün boyunduruğu altına almak için, derhal Hindistan'a silah asker ve donanma sevk edecektir...**".

Müslümanların şüphe ve sû-i zanları neticesinde **Gama** Samurin ile bir muâhede akdine muvaffak olmadan memleketine avdete mecbûr oluyor.

Dokuzuncu fasıl bu avdet esnasında vaki bir takım âşıkhâne ve hâyâlperverâne maceralardan bahs ediyor.

"Lusiadas"'ın sonuncu olan onuncu faslında **"aşk adasında"** bir Siréne şarkılar söyleyerek Portekizlilerin Hindistan'daki müstakbel mâcerâlarını, kahramanlıkların anlatıyor.

Burada *"Siren"* **Vasco de Gama**'ya, oğullarından birinin **Dom Christovam de Gama**'nın Türklerle vâki' bir muhârebede telef olacağını haber veriyor. Bu gibi haberleri de dinledikten sonra nihayet Portekizliler **Lizbon**'a vasıl oluyorlar.

Lusiadas burada şâirin güzel ve *"Lirik* bir manzûmesiyle bitiyor!...

"Ey peri-yi ilhâmât! yetişir artık, yetişir! sazının tellerinin gevşediğini, sesimin zayıfladığını hisediyorum."

Zannederim ki yukarıda hulâsa etdiğim *"Lusiadas*'ın mevzu'u kâfi derece bu **Epope** hakkında bir fikir edinmek için ma'lumât verir. Şimdi burada **Kamuenes**'in **(Luis de Camoes)** Türk ve Türklük hakkındaki nazarından bir nebze bahs edeceğim:

Ey Avrupalılar, ey Almanlar, ey Fransızlar, ey İngilizler, ey İtalyanlar, Türkler'le mücâhede dururken birbirinizle ahmakça ne boğuşuyorsunuz, ne muhârebe ediyorsunuz?...

Bu şair Türkleri ne sever, ne de tanır! İslâma ne kadar muhâsım ise Türklere karşı da o kadar muhâsımdır: Bir papaz gibi Avrupalıları Türklere karşı yeni bir Ehl-i Sâlib muhârebesine teşvik eder: Bakınız eserinin yedinci faslında neler söylüyor:

Sonra, İspanya kralı Şarl Kent'e (Charles-Quint d'Espangne) karşı Kânunî Sultan Saleyman'la ittifak eden I. Fransuva'ya (François Jer, ne 1491) hitâben diyorki:

(Jérusalem)'i müdâfaa için *"pek Hıristiyan"* (Tres - Chrétien) ünvanını takındığını halde bunu tekzib ve kendini terzîl ederek o mukaddes şehre ihânet etdin...!

Ey Avrupalılar, ey Hıristiyanlar, madem ki sizde din gayreti

kalmamıştır, bari altın ve servet hırsıyla Anadolu'nun, Asîrya'-nın ve sairenin servetini çapul ve yağma için birbirinizle birleşüb, Türklere hücûm ediniz...

... Topçuluğun en yeni, en bî aman ihtiraâtı sâyesinde elde edilen en müdhiş, en mühellik vesâtiyle İstanbul'un ve bütün Türkiye'nin başına bir belâ kesildiniz! Ve sizin ma'mûr ve zengin Avrupa'nızın medeniyeti ortasında tekessür eden Türk ırkını Kaspî dağlarının (sic) ve soğuk Skitya (Scytie)'nin en ücra, en vahşî âmâkına kadar def' ediniz...

Bu zâlim (cruel), bu hissiz ve merhâmetsiz (inhumain) halka acımayınız! ve ilh.

Camoes, Muhammedî denî, mel'anetkâr ve İslâmı *"güruh-i cühelâ"* dini sıfatile tavsîf etdiği gibi Türk ismi geçdikçe buna zalim, gaddar, vahşî, barbar sıfatlarını ilâve etmeden geçmez.

Camoes onuncu faslın bir yerinde bir def'a Türkleri (Rumiens) (Yani Rumî) ismiyle yâd ediyor.

Camoes'in, Türklere karşı olan bu husûmetinin esbâbını anlamak kolaydır:

Bir def'a Türkler müslümandırlar, onları sevmemek için bu kâfi! Şair Uralo - Altaik (Ouralo-altaique) zümreye mensûb olan Hristiyan Macarları sever: Bunları kendi memleketindeki devletin bânîsi addeder, bu nazariyyeyi bi't-tercih kabûl eder. Kendi memleketinin kahramanlarını bir **Hun** olan **Atillâ'ya** teşbîh etmeyi hoş görür! Meselâ: der ki nasıl **Atillâ** Frankların, Romalıların (Romain) başına belâ kesildiyse, öyle de Portekiz kahramanı Kastilyalıların başına belâ kesildi!... Türklere karşı şairdeki husûmetin diğer sebebi Portekizlilerin, kendi devrinde Türklerle birkaç def'a cenk etmiş olmasıdır. Hatta şair, yukarıda zikr edildiği vechle **Lusiyad'ın** (Os Lusiadas) kahramanı ve Portekiz'in en büyük recüli olan Vasco de Gama'nın bir oğlunun* bu muhârebelerde telef olmuş olduğunu unutamıyor**.

Fakat mezkûr husûmetin üçüncü ve en mühim sebebi,

* *Dom Christovam de Gama.*

** *Hind'in ilk valisi (dom Fransua Dalmaida) Türklerden aldığı ganayimle beraber Ümid Burnu'nda gark oluyorlar. Bunu Adamastur kable'l-vuku haber veriyor.*

Türklerin, Portekizlilerin Şark ile Hind ile, Hindçini ile olabilecek münâsebât-ı ticâriye iktisâdiyelerine karşı bir engel, bir sed teşkil etmiş olmalarıdır. Hatta Vasco de Gama Ümid Burnu'nu geçtikten sonra bile, Portekizliler Türk korkusundan halâs olamıyorlar ve karşılarına Türklerin çıkabileceklerinden, hiç olmazsa entirika yapacaklarından endişe ediyorlar.

Görünüyor ki Camoes'in eserini bir Türk ve herhangi bir Müslüman sinirlenmeden okuyub mülalaâ edemez! Halbuki **Halas edilmiş Kudüs** muharriri **Torquato Tasso** böyle değildir; Fi'l-hakika merhum Türk hikâyenüvisi Ömer Seyfeddîn bir gün bana dedi ki: **ben her daim bu eseri masamın üzerinde bulunduruyorum ve daima seve seve okuyorum.**

Tasso İslâmı anladığı ve takdîr ettiği gibi Türk'ü de tanınmış ve takdir etmişdir; çok def'a onu Arapla, ya Yunanlı ile kıyas eder ve bunlara çok faik ve pek yüksek bulur: Türk kahramanlarından meselâ Semerkandlı **Altamore**'den (Aldemir, Altamore) yahûd İznik Selçuk hükümdârı **Süleyman**'dan bahsederken, bu İtalyan şairinin herhangi bir Türk şairinden hiç farkı olmaz.

Aldemir'in Kudüs'ün müdafaâsına gitmek için Semerkand'da güzel ve dilber sevcesiyle ve çocuğuyla vedâlaşması pek müheyyîc pek müessîr bir suretde tasvîr edilmişdir. Şair pek epik, pek bîtarafdır. Bu gibi mevzûlara girişirken kendini bir Türkün vaziyetine kor ve onun ruhûnu anlamak ister. İznik taraflarında hükûmet sürmüs **Süleyman** bir güzel manzûmenin kahramanıdır.

"Jüpiter'le mübâreze içün dağları, kayaları bir biri üzerine yığarak ebr-i şererbâre kadar tırmanmaya kalkışan esâtirî ejderler kadar müdhiş" Süleyman bir muhârebede yaralandığından Mısır askerine iltihak için yol aramaya çalışıyor. Nihâyet yorgunluğa, yaraların ızdırâbına tab-âver mukâvemet olamayarak baygın düşüp uyuyor. Burada bir derviş gerdûnesiyle imdâda yetişiyor. **Süleyman**'ı uykudan uyandırıyor, yaralarını balsamî bir merhemle sarıyor ve sonra Mısır askerine iltihak fikrinden sarf-ı nazar etdiriyor! Ve gerdûnesine bindirip gizli yollarla Kudüs'de Sultan sarayında vâki şûra-yı saltanata götürüyor. Derviş'in Süleyman'ı ikâz için söylediği sözler şâyân-ı dikkatdir:

Süleyman, Süleyman. Huzûr ve rahâtı başka günlere, daha mes'ûd zamanlara bırak! Şimdi aziz vatanın sevgili teb'an ecnebi boyunduruğu altında inleyip duruyor. Uyku zamanı değildir. ve ilh.

Süleyman mütehayyîr, kâh kendilerini âdeta bir mucize gibi nazarlardan saklayan sislere, kâh semend-i bâd-peymâ gibi, gerdûneyi sür'atle sürükleyen atlara atf-ı nigâh ile dervişe şöyle hitap ediyor:

Ey tanımadığım pîr-i dil-âgâh,
Ey mürşid-i kâmil, ârif-i billâh,
Bütün söylediğin ayn-ı kerâmet,
Esrârını açmış sana tabiat,

Bir râz-ı aşina-yı kalb-i beşersin
Oldunsa âtiyi keşfe muktedir,
Söylermisin bana encamı nedir?
Asya'yı sarsan bu vakayiin?

Verebilirmisin bana bir haber
Nedir şu felekden bize mukadder?
Yokmudur bu mülke ümmid-i necat
Bitmeyecekmidir bu ızdırabât?

Lûtfen bana evvel ismini söyle,
Sonra anlat nasıl bir mârifetle
Bunca harikâlar gösterebildin?
Ver biraz izâhat olayım emîn

Afvedersin, zihnim pek perişandır:
Edemem her şeyi kolay tefehhüm
Muhterem ihtiyar etti tebessüm
Dedi: -Ey mücâhid, adım Osman'dır

Fakat arz edeyim ki ancak kısmen
İcraya kâdirim arzûnuzu ben
Sihirbaz zan eder beni ehl-i Şam
Hakîkate vâkıf değildir avâm!

***

Mümkünmüdür bilmek müstakbelâtı
Levh-i ezeldeki mukadderâtı!...
Kudret-i beşerden hâricdir bunlar:
Yok bizde âtiyi keşfe iktidâr!

Mehâlikle dolu güzergâhımız
Karşı durmak için lâzım metânet
Hâlik bize vermiş akl u ferâset;
Tedbirlerde kusur değildir caîz!

Tali' ekseriya dedbire bakar,
Olur kahraman ya hakîme yâr;
Yiğitleri sever muvaffakîyet;
Çok def'a saâdet mahsul-i gayret!...

***

Sana arslan kalbi vermişdir Tanrı:
Kâfîdir kudretin kahra küffârı,
Tahlise-i kaleyi muhasaradan
Karşında duramaz eminim düşman!...

Nasâra devleti tâ esâsından
Darbenle sarsılır inhidâm eder.
Kılıca, ateşe göğüs ger,
Korkma sen, cesur ol, zahmete katlan,

Ümidini kesme şanlı zâferden!...
Biraz seni mumnûn etmek için ben
Muzlim bulutlarda ne gibi şeyler
Sezebildiğini vereyim haber:

***

Daha bitimeden devrini Hurşîd
Zaman edecek bir kahraman tevlîd
Ki gazâlarıyla şeref verecek
Asya'ya, hatta Nil-i mübârek

Sâye-i seyfinde olacak mes'ud
Teveccüh edecek maşrıka tali;
Bilâd u emsârı güzel sanâyi
Tezyin edecektir, velhâsıl mev'ud

Bizlere binlerce asâr-ı umrân
İşte, bu doğacak olan kahramân
Bir yıldırım gibi küffârı tamam
Kahr ile edecek ahz-ı intikâm

Ve son bir gayretle temeline dek
Mülk-i zulmü zir ü zeber edecek.
Bakiyetü'l-süyûf olan kefere
Nihâyet iltica edecek bahre

Ve melce olacak olanlara ancak
Dalgalı denizin mâverâsında
Kayadan ibâret ıssız bir ada.
Bu yiğit kanından senin doğacak!

Burada bitirdi sözü ihtiyâr.
Süleyman dedi ki: -O ne bahtiyâr
Kahramandır! O ne şanlı gazâdır!
Ey derviş, bu müjden gıbta- efzâdır!...

***

Müsaîd ya na-saz olsa da tali
Olmayacağım ben keyfe tabi
Daima doğru bir yola azm eyle
Göğüs gereceğim kerem ü serdine!

Belki fırlar gökde ay medârından.
Bütün, yollardan çıkarak encüm
Belki bir biriyle eder tesâdüm,
Fakat Hak yolundan dönmez Süleyman!...

Dervişe Süleyman böyle söylerken
Kızarmışdı yüzü hâmiyyetinden
Olmuşdu gözünden şerâre-feşân
Ruhunda kaynayan gayret-i vatan!...

***

Dervişin gayretiyle güya Selâhaddîn Eyubî'nin vukûat ve mücâhedâtını haber vermek isteyen büyük İtalyan şairi aynı zamanda, âdeta bir peygamber gibi, zamanımızda, gözlerimizin önünde cereyân etmiş ve etmekde bulunan vakayiî haber vermiş oluyor. Şâyân-ı dikkâtdir ki nihâyet bir adada (yani Britanya adasında) barınabilecek **Cunbul**'unda Afrika ve Asya'daki emperyalizmesine hatime çekileceğini söylemeyi de unutmuyor. Torquato Tasso'nun **Kurtarılmış Kudüs**'den nazmen tercüme etmiş olduğum bu parça, İtalyan şairinin dehâyı sanatkârânesi hakkında kâfi derecede bir fikir verdiğinden, artık bu hususda fazla bir şey söylemeyi zâ'id görüyorum.

6 Mart-1926 Baku

FAUST

Faust Faciasından İthaf ve Mukaddemeler

Müellifi
GOETHE

Mütercimi
Hüseyin Zâde Ali

İstanbul
Hamit Matbaası
1932

FAUST*

Enzâr-ı şebâbımda bedidâr olan ey zıll
Ey zıll-ı tulûat, oluyorsun yine peydâ.
Bir cilve-i mevhûme-i âmâl-i bedia
Eyler mi yine kalbimi bir şevk ile ihyâ?

***

Ey Dud-ı sehâbe bürünen fevc-i hayâlât,
Tab'aver-i hamlen olamaz bu dil-i şeydâ!
Bir nefha-i lâhût eder ruhumu tehziz,
Eyler dilimi neş'e-i ilhâm ile lebrîz.

***

Karşımda tecessüm eder eyyâm-ı neşâtım,
Sevdiklerim enzâra gelir misl-i hayâlet;
Tekrarlanır kıssa-i lebbeste-i cânân
Dilde uyanır âteş-i sevda ve muhabbet;

***

Bir vâdi-i âlâmda puyân u perişân,
Şu ömrün elinden ederim dâd u şikâyet;
Gelmez fakat imdâdıma bir yâr-ı vefâdâr,
Gaibte olup sadme-i idbâra giriftâr.

***

Bu nâleleri kimse işitmez rüfakâdan,
Kim çare bulup eylesin alâmını teskin!
Ah, oldu perâkende o cemiyyet-i ahbap!
Heyhât ki avdet edemez ol dem-i şirin!

***

Bir meclis-i bigâneye ben nağmezen oldum,
Gamkîn olurum eyleseler de beni tahsîn;
Sevdiklerimi zâlim ölüm eyledi kurban,
Bâkîlerini derbeder etti yed-i hicran.

***

Bir hayli zamandan beri nisyandan kalanlar
Bir silsile şeklinde gelir hatıra tekrâr;
Ah, olmasaydım güftesi yok ney gibi nalân,
Bir söz bulamam etmek için derdimi izhâr;

***

Tab'aver iken kalbim olur mahzen-i rikkat,
İfrât-ı teesürle eder giryeye icbâr;
Hâzırdaki mevcut bir efsane-i mâzi,
Mâzideki gaip ise mevcud-i hakiki.

İTHAF manzumesinin bu tercümesi ilk evvel Bakü'de çıkan Füyuzat mecmuasının 1.XI.1094 tarihli birinci numarasında intişâr etmiştir.

TİYATRO SAHNESİNDE MUKADDEME*

MÜDİR, DRAM ŞAİRİ VE MEDDAH

MÜDİR

Çok defalar benim dertlerime, sıkıntılarıma her ikiniz de iştirak etmiş idiniz; şimdi anlatınız bakayım, bizim buradaki teşebbüslerimiz hakkında ne fikir ve mülâhazada bulunuyorsunuz, ne gibi bir ümit besliyorsunuz? Ben halkımızı hoşnut etmek, onun zevkine hizmette bulunmak isterim, çünkü, görüyorum zinde ve ruhlu olan bu cemaat hem yaşamayı biliyor, hem yaşatmayı. Sahnemizin bütün levâzımı ikmâl olunmuştur: direklere, döşeme tahtalarına varıncaya kadar her şey yerli yerinde. Oyunu bekliyen herkesin yüzünde bir düğün, bir bayram neş'esi var: yerlerine vaktinden evvel oturan şu seyirci kalabalına bir göz gezdiriniz: bakınız ne kadar hayretle, kaşlarını kaldırarak, gözlerini açmış bekleşiyorlar; şüphesiz bizden icazkâr harikalar memul ediyorlar. Ben halkımızın ahvâl-i ruhiyesine vâkıfım, onun dehşetli denecek derecede cok okumuş olduğuna şüphe yoktur. Acaba, ne yapmalıyız ki takdim edeceğimiz şeylerin hepsi hem taze ve yepyeni görünsün, hem de büyük bir alâka uyandırarak hoşa gitsin? Doğrusunu isterseniz, halkın fevç fevç, bizim bu temaşa evine tehacümünden pek hazzediyorum; insanların, âdeta bir akın halinde, hayhuy ile, ezile büzüle, inliyerek, daracık kapıdan sokulmaya; daha akşam olmadan, saat dörtten evvel, birbirlerini itekaka kasaya

* *Mukaddemeyi evvelce Azerî lehçesi ile Bakû'de Füyuzat mecmuasında neşretmiştim. **Goethe** bu mukaddemeyi yazarken kadîm Hint şairi **Kalidasa**'nın **Sakontala** unvanlı manzum dramında mülhem olmuştur: Bu meşhur eserde dahi böyle bir mukaddeme vardır.*

doğru ilerlemeye çalıştıklarını; sonra âdeta kıtlık günlerinde ekmekçi fırını önünde nanpare için kavga eder gibi, gişeden bir bilet kapabilmek için, döğüşüp vuruştuklarını gördükçe, ne kadar memnun olduğunu, bilseniz!

Bütün bu haller şairin kerametidir: bu kadar muhtelif insanları teshir edecek mucize ancak şairden sadir olabilir; aziz üstat, bunu bugün sen gösterirsin!

ŞAİR

Aman, şu mütelevvin, alacalı kalabalıktan bana bahsetme! İlham ateşinin sönmesi için yalnız bir nazar atfetmek kâfidir. Bizi irademiz hilâfına, girdab-ı keşmekeşe sürikleyen o seyl-i huruşandan uzak kalmalıyız. Hayır, bana asûde, semavî bir inzivagâhın yolunu göster; şair için hakikî bir sefanın, saf bir neş'enin şükûfezarı ancak orada bulunur; kalbimizi füyuzata garkeden aşk ve muhabbet yed-i Lâhut ile yalnız orada, o halvetsarayda, bedialar, harikalar yaratır.

Heyhat! ruhumuzun derinliklerinden nübean eden raşedâr dudaklarımızda müphem bir zemzeme olan, gâh eksik, gâh parlak bir muvaffakiyetle ifade olunan sanihat, çılgın bir an'ın sarsar-ı şiddeti önünde mahv ü nabût olup gidiyor. Çok defa da, üzerinden uzun seneler geçtikten sonradır ki o sanihat bütün şa'şaa-i letafetile tecelli ediyor. Zahirî parlaklıklar serî-ü'z-zeval olmak için doğarlar; ahfad için, gelecek nesiller için kaybolmıyan şey hakikî güzellikten ibarettir.

MEDDAH

Aman rica ederim bana şu *"ahlaf"* tan bahsetmeyiniz!

Canım farzediniz ki ben de ahlâftan dem vurmaya başladım, o halde muasırlarımızı, bu günkü gençliği kim eğlendirecek? Halbuki bunlar da eğlenmek isterler, ve istemekte hakları da vardır. Zannımca aramızda şen, lâtifegû birisinin bulunması her halde bir şeydir; böylesinin her zaman değeri vardır. Efkârını hoş ve cazip bir tarzda ifadeye muktedir olan

adam, halkın mütelevvin mizaçlı olmasına ehemmiyet verip sinirlenmez; o ister ki samiin meclisi kalabalık olsun, zira sözün kalabalık nisbetinde müessir olduğundan emindir. Binaenaleyh, cesur olunuz ve bir üstad olduğunuzu lâyikile gösteriniz; kuvve-i hayaliyenize, ve onun hemdemi, hemâhengi olan bütün tezahurat-ı ruhiyenize tam bir serbesti veriniz; zekâ, idrak, hassasiyet, şevk ü garam hep meydan-ı hünere çıkmalıdır; bir de, bütün bu şeylere biraz mizah, biraz avampesandâne delilikler katmayı unutmayınız!...

MÜDİR

Bilhassa, vak'a ve macera bolluğuna ehemmiyet veriniz! Seyir ve temaşa hevesile gelen halkın gözünü doyurmak ister; bir çok nazarrüba şeylerden uydurulmuş bir eser ortaya çıkardınız mı; halk ta ağzını açıp hayran hayran büyük bir zevk ile seyretti mi, emin olunuz ki işiniz yoluna girmiş ve siz de alemin mahbub-ı kulûbü olmuşsunuz. Kalabalık bir seyirci kütlesinin teveccühünü ancak oyun kalabalığı ile kazanmak mümkündür; ne olursa olsun, herkes, zaten, kendi zevkine göre bir şey arayıp buluyor; umuma mahsus *"bir çok şeyler"* getiren adam, ayrı ayrı her fert için de *"bir şey"* getirmiş oluyor; ve herkes azçok eğlenmiş olduğundan, temaşadan memnun kalarak gidiyor. Ortaya bir eser çıkarıyorsunuz; bunu halka, yekpare değil, paçalara ayrılmış bir halde takdim etmelisiniz! Tıpkı yemek salçası gibi; bu şekilde muvaffakıyet yüzde yüzdür! Nasıl kolaycacık uyduruverdinse, öylece ortaya korsun. Bir esere, heyet-i mecmuasile, muntazam, ahenkdar bir *"kül"* halinde halka takdim etmek neye yarar! Halk onu ister istemez didik didik parçalayacaktır.

ŞAİR

Azizim, eğer san'at böyle bir şey ise, bunun ne kadar çirkin olduğunu hissetmiyor musunuz? Bunu hakiki san'atakâra nasıl yakıştırıyorsunuz? Anlaşılan bir takım muharrif efendilerin karaladıkları müzahrefat makbulünüze geçiyor.

MÜDİR

Bu serzenişten gücenecek değilim; bir işte hakkile çalışmak niyetinde olan adam, o iş için en münasip aleti tedarik etmelidir. Düşününüz ki yapılacak iş yumuşak bir odun yarmaktan ibaret. Canım, etrafınıza şöyle bir baksanıza; eserinizi kimler için yazıyor sunuz? Bu adamların kimisini buraya can sıkıntısı çekip getiriyor; kimisi de bol yemekli bir ziyafette karnını tıkabasa doyurduktan sonra geliyor; fakat en fenası şu ki, bir çokları da gazeteleri baştan başa mütalea etmeden semtimize uğramıyor. Halk, hangi hevesle maskeli balolara koşuyor ise, bize de o hevesle şitap edip geliyor; herkesi kanatlandırıp buraya sevkeden kuvvet, tecessüs ve eğlence merakından başka bir şey değil; hele hanımlara gelince, onlar piyesi görmek değil, kendilerini süs ve tuvaletlerini göstermek, hem de bu rolü meccanen oynamak için teşrif ediyorlar. Kim bilir, şairane yüksekliklere çıkıp neler tahayyül ediyorsunuz? ve şu lebâlep dolmuş olan tiyatro salonuna iftihar ve memnuniyetle bakarak neler düşünüyorsunuz? Azizim, sizi alkışlayan hamilerinizi biraz da yakından tedkik ediniz! Bunların bir kısmı soğuk, bir kısmı da kaba adamlardır; birinin emeli, tiyatro temsilinden sonra kumarhanelerde bir iskanbil partisi; diğerininki, bir mahbubenin ağuşunda çılgın bir gece. Doğrusu, şairlerimizin aklına şaşarım; zavallı divaneler, bu türlü seyircileri eğlendirmek için sevimli ilham perilerini niçin o kadar yoruyorsunuz? Tekrar ediyorum: pek te ince düşünmeğe lüzum yok; bol bol yazmağa bakınız, ortaya çok, mümkün mertebe çok eser çıkarınız. Bu suretle maksuda muhakkak erişirsiniz. Halkı başdöndürücü cazip şeylerle oyalamağa çalışmalı, yoksa insanları hoşnut etmek müşkül... Fakat, o ne! Çehreniz tagayyür ediyor; rahatsız mısınız? Vecdaver bir hal mı? Yoksa bir elemden mi muztaripsiniz?

ŞAİR

Efendi, git, kendine başka bir köle ara! Sen istiyorsun ki, şair, hatırın için, en ulvî, en insanî hakkından, tabiatın ona

bir mevhibesi olan haktan, zelilâne el çeksin! Şair, bütün kalpleri ne ile tehyiç ediyor? Her nevi unsuru hangi kuvvetle teshir edip hükmü altında bulunduruyor? Bu kudret şairin sine-i ilhamından taşan, ve onun kalbinde yeni bir cihan yaratan elhan ahengi değil mi? Tabiat, bir adem-i mübalât ile, şüunatın mamütenahi riştesini, dehrin migzeli sermedisi etrafına sarmakta iken, ve bütün mahlûkat, aheng-i imtizaçtan mahrum bir kalabalık halinde birbirine karışarak velvelendaz-ı tenafür olmakta iken; hayat dalgalarının şu yeknasak, daimî cereyanını, ayrı bir mecraya sevkedip, kelâmın vezn ü ahengile canlandıran kimdir? Fertleri umumun hizmetine vakf-ı vücut etmeğe ve hemaheng-i vifak olarak muhteşem, kavi bir cemiyet hayatı yaşamaya davet eden kimdir? Şevk u garam âlemini tufanlara boğan, kalbi şefakların şualarıyla ısıtan kimdir? Didârın rehgüzarına baharın bütün güzel çiçeklerini saçan; her nevi hüner ve meziyyetin erbabının başına naçiz yeşil yapraklardan şerefefza taçlar ören kimdir? Velhasıl, sorarım size, kimdir ilâhî kudretlerin tevhidi ile *"âlem-i Lâhût"* e nigâhbanlık eder? Şair değil mi? O şair ki ruhunda insanlığın manevî kuvveti tecelli eder.

MEDDAH

O halde ne duruyorsunuz, *"kuvvet-i maneviye"* dediğiniz o güzel hünerlerinizi hemen gösteriniz, bir aşk macerasına atılır gibi şairane mesainize başlayıveriniz ve o yolda hareket ediniz! Muaşaka vak'aları malûm, basit bir iş... İki vücut birbirine bağlanıyor; yavaş yavaş aralarındaki germî-i ülfet artıyor ve gittikçe saadete yaklaşıyorlar... Nagâh bir taraftan gayr-i memul bir taarruz baş gösteriyor, ve ne'ş-i saadet yes ü eleme münkalip oluyor; derken bir de bakıyorsun ki koca bir aşka destanî bir roman hazır. İşte siz de bize bu yolda bir komedi veriniz! Mevzularınızı doğrudan doğruya beşerin o heyecan dolu hayatından alınız ve insanları hakiki yaşlarile gösteriniz! Herkes bir ömür sürüp yaşıyor; fakat halkın bu yaşayışını bilen azdır; canlı hayat levhaları herkesi alâkadar eder.. O kaynaktan ne alsanız cazip olur. Rengin, mütenevvi tasvirlerde

biraz ışık bir çok delâletlere karşı bir şerare-i hakikat; işte böyle istihzar olunur, bütün âlemi takviye ve ihya eden o nefis şerbet! Böyle olursa, piyesinizin önünde gençliğin en güzide kısmı toplanır, sünuhatınızı can kulağı ile dinler; her kalb-i rakik eserinizde kendisine göre bir *"gıda-i sevdaamız"* bulur; ruh muhtelip yollardan tehyiç olunur ve herkes kendi gönlündeki duyguların, iştiyakların temsil edildiğini görmüş olur. Şu halk gülmeğe meyyaldir; fakat bir facia karşısında ağlamaktan da zevk alır; hissiyatın, efkârın itilâsını takdir eder; fakat şa'şaa-i zevahirden de hoşlanır. Bence kâmil insanlar için ne yapsan nafile. Onlara bir şey beğendiremezsiniz; lâkin nevreslerin, hayat ve san'at müptedisi olan gençlerin minnettarlığından daima emin olabilirsiniz.

ŞAİR

O halde bana da gençliğimi ver; benim de henüz müptedi bir nevheves bulunmuş olduğum o demleri iade et; o demleri ki tab-i şairanemin tükenmez kaynaklarından sürüdunağmeler lâyenkati fışkırıp revan oluyordu; o demleri ki istikbale matuf nazarlarımda âlem rengin bir puşide-i sehap ile mestur idi; ve ben nevdemide goncalardan harikalar bekliyordum; o demleri ki bütün sahraları cuşa garkeden bin türlü çiçeklerden demetler yapıyordum. O zaman benim bir şeyim yoktu, lâkin yine gani idim.. Hakikatin şevkile yaşıyordum, ve hülyalarda bir zevk buluyordum. Nerde o taşkın meyl ü hevesler! İade et bana, derin dilgüdâz hamlelerle dolu olan o saadeti; o gayz ü kinin şiddetini, o aşk u iptilânın kudretini; ah, iade et bana şebâbımı, o coşkun şebabımı!..

MEDDAH

Aziz dostum şebabım sana ne lüzumu var? Kavga meydanında bulunmuyorsun, kâvi bir düşmanın hücumu, savletine maruz kalmıyorsun; dünya güzeli dilber kızlar üzerine atılıp boynuna sarılmıyorlar; sür'at müsabakalarının mükafatını, ikili şerefini kazanmak hevesile, yorucu koşu meydanlarında at

oynatmıyorsun;bir takım baş döndürücü danslardan sonra iyş ü nuş âlemenin gece sefahatlerine dalmıyorsun!.. Bunlar olmadıktan sonra ne diye gençleşmeye ihtiyaç gösteriyorsun?! Fikrimce alışılmış bir sazın tellerini canlı şevketza nağmelerle tehziz ederek dilnişîn bir takım delâlet sisleri arasında muayyen bir gayeye doğru yürüyüp ilerlemek; işte, ey ihtiyar efendiler; sizin vazifeniz. Bunun içindir ki size olan hürmetimiz eksilmiyor. Diyorlar ki ihtiyarlık insanı yeniden çocuk haline getiriyor; hayır, ihtiyarlık gelip yetişiyor da; insan hâlâ hakiî bir çocuk!

MÜDİR

Müzakareyi pek uzattınız, yetişir artık; söz lâzım değil, iş görmelidir, iş! Birbirinize karşı cemileperdazlıkla vakit geçireceğinize biraz da faydalı şeylere çalışsanız daha iyi olmaz mı? *"Neş'e-i ilham"* dan dem vurmak neye yarar? Bize ne lâzım, pekâla biliyorsunuz. İstediğimiz şey, ruh besleyici kuvvetli bir şurup; işte bunu bir an evvel ortaya çıkarınız; bugün yapılmıyan bir şeyin, yarın yapılacağı ne malûm? Binaenaleyh, boşuna bir gün bile zayi etmeğe gelmez. İmkân dairesinde olan bir işin yapılmasına karar verildi mi, derhal o işe kemal-i gayretle sarılmalı ve artık yakasını elden bırakmamalı; çünkü azm ü sebatsız bir iş olmaz. Malûmunuz olsa gerektir ki bizim* temaşamızda herkes elinden geleni tecrübe ediyor. Her halde şuna dikkat edelim ki bugün, ne dekorlarda, ne de makinelerde bir eksiğimiz olmasın! Feleğin mah-ı tabanını da, mihr-i münirini de işimizde kullanalım; icabında semanın yıldızlarını avuç avuç ortaya saçalım; su mu, ateş mi, yalçın kayalar mı, hayvan veya çeşit çeşit kuşlar mı? Ne lâzımsa hepsi var; hiç bir şeyde noksanımız yok! Haydi gayret! Bütün silsile-i mahlûkatı, bizim şu daracık temaşahanemizin duvarları arasına sığdıralım ve semadan başlayıp yeryüzünden ceheneme kadar bütün kâinatı hesaplı bir sür'atle dolaşalım.

* *Yani Alman'ların.*

SEMADA MUKADDEME*

RABB-İ ÂLEM, SUFUF-İ EFLÂKİYAN
sonra MEFİSTOFEL

Üç Melek-i mukarrep ileri gelir.

İSRAFİL

Şems takdir-i ezzelle mustakar
Bir fezâda eyliyor seyre devam;
Hemdemi ahengidir seyyâreler;
Cümle ra'dendâzı gülbangi nizâm**

Ruha bezl-i şevk eden bir manzara!
Gerçi râz-ı hikmet-i idrâksuz;
Akl erişmez sun'u âlempervere
Hüsn ü subh-i hilkatin baki henüz.

CEBRAİL

Az ise bir cilvezâr-ı ihtişâm;
Sür'at-i devriyyesi hayretfezâ
İnşirah-i nur ile vehm-i zalâm
Velyeder yekdiğeri subh u mesa.

Kefnisar-ı cuştur pehna-i bahr,
Kûhsarı sahil-i heybetnümun.
Sermedi bir seyr-i ecram-ı sipehr
Kûhi de deryayı da hamil bütün.

* *Bu mukaddeme, evvelce Bakû'da çıkan Füyuzat'ın 29-IV-1907 tarihli 16 ncı ve müteakip ve sonra da İstanbul'da çıkan "İçtihat" mecmuasının 1 haziran 327 24'üncü sayısında intişar etmiştir.*

** *GOETHE, burada hükema-i kadimeden Pythagoras'ın nazariyesine tâbi oluyor. Bu nazariyeye göre seyyaratın seyr ü hareketinden asvat-i musikiye hasıl oluyor. Kudemaya ancak yedi seyyare mâlûm olduğundan Pythagoras asvat-i mezküreyi musikinin yedi perdesine tatbik ediyordu.*

MİKÂİL

Rih-i sarsarlar tehevvürle vezan,
Berr ü bahri inletir bir tündbat;
Rüzgârın çenberinde hâkdan
Arzeder hengâme-i kevn ü fesat

Bir lehîb işte yeri mahvediyor,
Bîamandır ra'd u berk-i saika;
Nur-i lütfi lâkin ettikçe zuhur
Hamdeder cümle melâik Hâlika.

ÜÇ MELEK BİR AĞIZDAN:

Ruha bezl-i şevkeden bir manzara;
Gerçi raz-ı hikmet-i idraksuz.
Akl erişmez, Rabbimiz, bu kudrete;
Hüsn ü subh-i hilkatin bâkî henüz.

MEFİSTOFEL

Madâm bütün âlemin ahvaline agâh
Olmakçin eyâ Nûr, olsun bize nâzîl.
Bu halk ile ben de bulurum pişine bir râh;
(Sabıkta Senin olmuş idim lütfuna nâil;)

Affet, olamam ben suhan ârâ-i belâgat,
İsterse sözüm olmasın âlemce pesende;
Ben etsem eğer şa'şaa-i lâfza riâyet,
Zatın da güler, olmasa ger tarik hande.

Hiç bahsedemem âlem-i hurşid ü kamerden,
Bizar olurum arzda âlâm-i beşerden,
Terketmedi tavrın o küçük sahib-i âlem,
Ceddi gibi hâlâ da tuhaftır beniâdem,

Bedbaht o kadar olmaz idi bir zaman insan
Etseydin eğer nur-ı semayi ona pinhan;
Akl ismini vermiş beşer ol nura dilinde,
Hayvanlığı lâkin güzel alettir elinde;

Teşbihimi mazur gör, insan bu gidişle
Benzer nazârında bir uzun butlu cerâde,
Ki sıçrayıp otlukta eder uçmağa gayret,
Avâz-ı kelâlile verir ruha eziyet;
Bir be's olmazdı yeri olsaydı ger otlak..
Her mezbeleye âdetidir burnunu sokmak!

RABB-İ ÂLEM

Bir başka merâmın varısa kıl onu izhâr!
Ahval-i beşerden bu şikâyet bana takey?
Hoşnut edecek yok mu seni arzda bir şey?

MEFİSTOFEL

Yerde görürüm her şeyi nefrine sezâvâr!
İnsan o kadar çekmede dünyada sefâlet
Kim yok hevesim vermeğe biçâreye zahmet.

RABB-İ ÂLEM

Gördün mü *"FAUST"* u?

MEFİSTOFEL

Bilirim, talib-i hikmet!

RABB-İ ÂLEM

Eyler bana hizmet!

MEFİSTOFEL

Bir özge siyak üzre eder hizmet o bende:
Pest-i cihânla edemez ruhu tegaddî;
Bir cinnet onu sevkeder eb'at-ı bülende.
Divâne bu halinden olur kendi de şâki;

İster ki güzergâhına gökten yağa encüm
Yerden feverân eyliye ezvak-ı maâli;
Lâkin ne yakında, ne uzakta bulur ârâm,
Hırmanlar ile çarpışır, inler dil-i nakâm.

MEFİSTOFEL

Âciz bir ışık! Etmez onun hükmü temadi;
Yoktur buna şüphem; ele fırsat geçer elbet!
Ver izn bana etmeğe ilân-ı meserret,
Bahsi kazanıp olsam, eğer nail-i maksût.
Abdın uyacak amm-ı şehirim koca (Mâr) a
Yerde sürünüp aldanacak zevk-i gubâra.

RABB-I ÂLEM

Olmaz yine dergâhı huzurum sana mesdut;
Nefret o kadar eylemedim sen gibilerden:
İnkâr-ı hakîkat eden ervah-ı fesâdın
Muthiklerini ehven-i şer addederim ben.

Asûdenişin olmayadır meyl-i ibâdın
El'aline ârız beşerin zâf u atalet;
Ettim bu sebepten ona şeytanı musallat:
Teşvik ile etsin amelü sâya şitâbân.
Siz, arşa mukarrep olan ey sevgili zümre.
Müstağrak olun şa'şaa-i zinde-i hüsne!
Bidari-i sermetle vücude gelen ekvan
Olsun size bir lâne-i pür aşk-ı muallâ;
Zıllı mütereddit görünen sahn-ı şühûdu
Fikren kılınız levha payende-i mâna!...

(Asüman kapanır; kerubiyan muhtelif cihetlere uçuşurlar)

MEFİSTOFEL

Bazan da ziyaret hoş olur Zât-ı Kadimi;
Hiç istemem etmek Ona izhar-ı adâvet.
Bunca azâmet, hayrete şayeste değil mi!
Şeytana bile gösteriyor rıfk-u nezaket!..

(Sahn-ı asümanda mukaddemenin hitamı.)

RABB-İ ÂLEM

Mâdam dalâlette iken de bana münkât,
Bir gün edecek, feyz-i tecellim onu irşat.
"Dihkan-ı hadika" varak-ı sebzden anlar
Nevreste nihali verecektir nasıl esmar.

MEFİSTOFEL

Bu kul da olur emrine âsi ve günahkâr,
Versen ana izn olmağa vicdânına rehber;
Hem bahsederim ki olur âhır bana tâbi!

RABB-İ ÂLEM

Dünyada bulundukça o ferzâne muammer
İğvaya çalışsan onu olmam sana mâni
Maksûduna pür şevk şitâbân olan insan
Çok defa olur rah-ı dalâlette de pûyan.

MEFİSTOFEL

Bu lütfa teşekkür ederim, çünkü esâsen
Emvat ile uğraşmaya râgıp değilim ben,
Meyleylerim ancak ruhu gülrengi hayata;
Birûh cesetten ararım rah firare:
Eğlenmek için gürbeye lâzım diri fare!

RABB -İ ÂLEM

Verdim sana ben izn, musallat ol o zata!
Kabil ise tebdile çalış fıtrat-ı aslın,
Yol bulsan eğer olmak için nefsine hâkim
İdlâl ile kıl meslek-i narasta hâdim.
Bu hikmeti ikrar edip âhır utanırsın!
Zulmette de vicdan olur insanlara hadi,
Keşfettir ashabına minhâc-ı sedâdi.

MAKALELERİ

ÖMER HAYYAM

Şarkın en büyüklerinden olduğu halde haiz bulunduğu büyüklüğün derecesinde Şark'da tanınmamıştır. **Feyzi Efendi**'nin neşr ettiği **Hayyam'**da terceme-i hâli kısmı Şarklılar'ın **Ömer Hayyâm** hakkındaki fikirlerini muhtevî olduğundan Garblılar'ın da bu dahiye ne nazâr-ı ihtiramla bakdıklarını göstermek için şu makâle-i âniyenin **Ramazan Bağçesi** içinde bulundurulması münasib görüldü.

Bu makele **Almanya**'nın **Abdülhak Hâmid**'i berhâyat şuârasının Serefrâzı **Bodenştad**'ın bir makâle-i mahsusasından muhtebesdir.

Bodenştad müntesibîn-i edebîmiz tarafından tanımaya elyakdır. Kalemini te'lifden ziyâde tercümeye hasretmiştir. Kendisi elsine-i şarkiye ile Fransız, İngiliz, Rus lisanların âşinâ olduğundan bu lisanlardan birçok eş'ar ve âsâr terceme etmiş ve Kafkasya'ya esnâ-yı seyâhatinde görüştüğü **Mirza Şâfi** nâm şair şerikinin gayr-ı matbu eş'arını Almanya'ya götürüb bi't - terceme tab ettirmişdir. Bu eser şimdiye kadar yirmi otuz kere tab olunmuşdur. Bundan sonra **Taklid Mirza Şâfi** nâmıyla neşr ettiği eş'âr mecmuasında fevkâlâde mazhâr-ı rağbet-i umumiye olmuşdur.

HAYYAM

(Bodenştad)

Karilerimden ancak binde birinin **Ömer Hayyam** hakkında mâlûmât-ı kâfiye sahibi bulunabileceğini zan etmekle kendimi

haklı gördüğüm gibi, **Ömer Hayyam'ı** bir kere hakkıyla tanıdıktan sonra unutacakların da binde bir bulunacağı itikâdında bulunmaktda da kendimi musib görürüm. Hiç şüphe yokdur ki **Hayyam**'ın kendi vatanında lâyık olduğu kıymet ve hürmete mazhar olmamış bazı eş'ari nâzmen bîhakk-i lisân-ı Almani'ye terceme ve nâzımının ismi söylenmeyerek karaîne arz olunsa bunları **Gote**'nin **(Gothe)** yeni bulunmuş eş'ârı olmak üzere kabul ederler. İhtiyar bir Şarklı şairin eseri olduğu kimsenin aklına bile gelmez. Halbuki bu Şarklıbundan sekiz yüz sene evvel yaşadığı halde dünyaya öyle bir âlî nazârla bakmış, tabiatı o kadar derin anlamış ki ulûm-i tabiîyyenin asrımızdaki son terâkki ve felsefesinden husûle gelen nâzariyyât ve faraziyyâtı derpiş-i nâzar tedkik ve istidrak etmiş.

İşte bundan dolayı lâtin şairleri meyânında **Lükreci (Lukretius)** gibi **Hayyam**'da İran şairleri arasında yegâne ve câlîb-i nazar-ı dikkatdir.

Tarih-i fünûn **Ömer Hayyam**'ı zamanının en büyük hey'etşinâslarıarasında zikr etmektedir. Fransa'da bugün bile **Hayyam**'ın **ilm-i cebire** ait yazmış olduğu kitapları terceme ederek hey'ete ait levhalarıyla tab'ına lüzûm hissettiler. Fakat biz onun şairliğinden bahsediyoruz.

Acaba sebeb nedir ki **Ömer Hayyam** büyük bir şair olduğu halde en güzel eserlerinde bile **Hayyam**'ı taklid eden ahlâfından aramızda daha az tanınmıştır.

Yine sebep nedir ki Ömer **Hayyam**'ın sahihatına emin olunacak bir mecmua-i âsârını asıl vatanı olan İran'da bile bulmak müşküldür.

Bunların hepsi âsâr-ı Hayyam'ın garib bir husûsiyetidir. Bu günde bile garib bir edâda bulunmasından neşet ediyor. Kendisini himâye eden **Melikşah**'ın sarayında **Ömer Hayyam** ilim makamında idi. Muharebelerde muktedir ve ulûm ve sinaîyi hamî olan müşarünileyh yeni ve mükemmel bir takvimle nâmının ibkâsını arzu ettiğinden **Hayyam** yedi nefer alim arkadaşla takvimi meydana çıkardı. Rivâyet ediyorlar ki **Hayyam** serbesti-i tâb'ını muhafaza etmekde olduğu halde şâhın fevkâlâde

mazhâr-ı hüsn-i teveccüh ve muhâbbeti olmuş.

Melikşah'ın etrafında bulunub ammâl ve evsâfını, kasîdeleri ile semâlara çıkaran şairlere **Hayyam** hiç benzemez idi. **Hayyam**'ın âlihe-i şiiriyyesi en sadık rehnümâsı idi. **Hayyam** esrâr-ıkalbiye ve dimâiyesini pek güzel ahengdâr ve fevkâlâde mahâret kesb ettidiği lisanıyla bu ilâheye ifşa ederdi. Lisanının parlaklığından eş'ârı hatta şimdiye kadar numûne oluna geldi. **Hayyam** tab'an şair olduğu halde şairiyyeti kendisine bir san'at ittihaz etmemiş idi.

Mecmua-i eş'arının hacmine nazâran Hayyam az yazmışşdır. Fakat bu azlıkda pek çok söz söyleyebilmiş. Metrûkât-ı şiiriyesi umûm Şark eş'ar ve edebiyatının hülâsası makamında olub âlem-i insaniyeti daima meşgûl ve bîaram eden en âlî mes'elelere pek derinden dokunub halletmeye kalkışmışdır. İşte **Hayyam** başka şairler gibi yazmaya bir esas aramaz idi; ancak bir hiss-i şairâne kendisini cezbedâr ettiği vakit yazardı. Fakat ekseriya mübâhâsede efkârını irticâlen inşâd ederdi.

Bilbedâhe söylenmiş rubaiyât ahbâbı tarafından zabt olunurdu. Ekser bâde bilâhere kendisini mutazarrır kılmak ve hicvettiği riyâkâr ruhanîleri aleyhine ikâme ve agırrâ içün ağyârı tarafından hıfz ve kayd olunurdu. Her ne kadar söylediklerinin çoğu bu suretle neşr olunub kendisine mazarrat getiriyor idiyse de korkusuz **Hayyam** ulvî kelâm hiç bir suretle ifâdesinde ihtiyâta mecbur edilemezdi.

Hayyam birçok şüpheli dostlarına eş'ârını kopye etmeye müsaade edüb riyâkâr sûfîlerden başına gelecek mesaibî asla düşünmezdi.

Hayyam her türlü müdahane ve tezelzülden nefret ederdi. Meşrebini parlak ve şiddetli eş'ârında ifâde edüb âleme karşı hırs-ı rütbeyi, debdebeyi, eşyânın ziynet-i hariciyesini hicv ederdi. Şâyân-ı taaccüb ve dikkat şurasıdır ki bu şair **Melikşâh**'a hiç kâside yazmadığı halde ziyâdesiyle şöhretine sebeb oldu, bu şairin ismi geçdikçe herkes **Melikşâh**'ı bir hiss-i ihtirâmkârâne ile yâd eder.

Halbuki müşarünileyhi kasideleriyle göklere çıkaran şairler manzûmeleriyle berâber unutulmuş ve ibkâ-yi nâm-ı müşarünileyh hidmet etmemiştir.

Fünûn-i müsbete erbâbından **Hayyam** kendi zamanında şairler sırasına bile geçmemiş, vefâtından sonra âsârı toplanub Şark usulü üzere asıl manâsına ve tarih-i inşâdiyesine bakılmayarak yalnız kâfiyelerin hurûfâtına göre bir mecmuaya konulmuşdur. Şairin yazdığı hicviyât ve rubaiyâtın pek azı kendi ismini hıfz etmiş ve yüzlerce başkaları darb-ı mesel olarak ahlâfına yağma olmuşdur.

Ahlâfı tarafından **Hayyam**'ın şiiri okundukça isminin söylenmemesi **Hayyam**'a tarafgirlik ve meftuniyetin tehlikeli bir şey ad olunmasına mebnî olmuştur.

Melikşâh bile **Hayyam**'ı müteassibîn-i hâmidenin tasallûtundan himaye etmek için dûçâr-ı müşkilât olmakda imiş.

İşte bu hâmidin **Hayyam**'ın vefatından sonra yıkıcı kafiye yıldırımlarını tesirsiz bırakmaya çalışmış ve bunların ahlâfı şâirin âsârını toplayıb mahv etmeye bugüne kadar devam etmekde bulunmuşdur. **Hayyam**'ın mecmua-i eş'arının nâdiren ve nâkıs olarak bulunmasına sebeb budur. Ma'haza dürlü dürlü mecmualar birbirinin nevâkasını ikmâl edebilir. Almanya ve Fransa'da bulunan bazı hatt-ı destîler 157-516'ya kadar rübaîyi havîdir.

Âsâr-ı Hayyam en evvel 1836 sene-i milâdiyesinde Hindistan'da Kalküta şehrinde tab olunmuşdur.

Benim elimde olan Nikola'nın Paris'de 1867 de bastırdığı rübaîyatıdır. İbtida 50 rubaînin tercemesini **Viyana Şark Akademiyası** nâzırı, Şarkşinâs **Barb**'ın teşvikiyle Viyan'da .... gazetesinde tab etdirdim, çok alkışlandı. Bundan sonra **Hayyam**'ı tekmil nazmen terceme etdim. Diyebilirim ki **Şekspir**'in sanatlarından ma'ada ecnebî lisânlarından ettiğim tercemelerin hiç biri bana bu kadar lezzet vermedi; terceme etdikçe hevesim ziyâdeleşir idi.

Mâzinin havârıkından olan bu dehanın mânevîyatına vâkıf olub zamanımıza muvâfık bir suretde söyletebildim. Fakat tercemede de her yerde şekil ve vezin hıfz edilememişdir. Çünkü Alman lisânı fârisî lisânı kadar bir fikri elfâz-ı kalile ile ifâde etmeğe müsaid değil. Bunun için serbest-i şairânem ile rubainin asıl manâsını hıfz edüb **Hayyam**'ın farisî lisânında etdiği te'siri Almancada da edebilmesi cihetine atf-ı nâzar-ı dikkat ettim.

Türk ve Acem eş'ârı ve edebiyâtından bir çok kitablar terceme eden ve bunlara dair müteaddid kitablar yazan **Hammer** ilk defa olarak **Hayyam**'ın ehemmiyetini meydana koyub **Şark Volter'i** deye yâd etmiş. Almanlar'ın en büyük şairlerinden **Şahnâme** gibi hakikaten bedayî ve havârık-ı edebiyeden ma'düd eserleri mükemmel surette terceme etmiş olan meşhûr **Rokkert**, **Hayyam**'ın pek cezbedâr ve sevimli bir şair olduğunu yazıb numûne için iki rubaisini terceme etmişdir.

Fisgerald, Hey'et-i Şinâs Şair-i İrânî Ömer Hayyam'ın Rubaiyatı ünvanıyla yazmış olduğu kitabında şayân-ı dikkat bir hüner-i şairâne ile **Hayyam**'ın 1001 rubaisini İngiliz lisanına terceme etmiş ve bu tercemeye İngiltere ve Amerika'da pek çok perestişkâr bulunduğundan bir kaç defâlar muhtelif suretlerde tab olunmuştur. **Fisgerald Ömer Hayyam**'ın şairliğini ve insaniyetini pek yüksek tutmuş fakat **Epikür*** mesleğinde zan etmişdir.

Nikola ise bunun aksini iddia ile **Hayyam**'ın mistik yani sufîyun mesleğinde bulunduğunu iddia edip tarif etdiği şarâb vesairenin bir manâ-yı diğerde söylendiğini iddia ve isbat etmeye kalkışmışdır.

İsmini bilmediğim bir şarkşinas İ.E.C. harfleriyle mumza risâlesinde **Fisgerald**'ı bir tenkidinde daha ziyade sıhhate karîb bir fikir meydana koymuş. Bu şarkşinas hissiyât-ı dindârane ile memlû olduğunu iddia ediyor.

Bu hissiyât-ı dindârâne hatta kendi aleyhinde bulunan riyâkâr ruhanileri aklının keskin kılıcıyla cerhâdar ettiği rubaiyatında bile görülüyor diyor.

Fisgerald, Hayyam'ın **Septik** yanî raybiyyûndan olduğunu iddia ediyorsa da bu bir dereceye kadar doğru olabilir. İhtimal ki şair

* *Epikürizm denilen meslebin hükmü, hayatı mümkün olduğu derecede ezvak ve lezaiz geçirmeyi tavsiye eyler.*

hayatında âleme bir nazar-ı reyb ile bakdığı bir devir geçirmişdir.

Septiklik devri, şairin gençlik veya ihtiyârlık zamanına tesadüf ediyor; eğer şairin âsârının tarih-i tahrir ve inşadları malûmolaydı bu mesele meydân-ı vuzûha çıkardı. Fakat kafiyeye nazâran tertib edildiğinden rubaiyat karmakarışık mecmuaya doldurulmuşdur.

Bu müşkile bir başka çare düşünmek lâzım gelir ki o da asıl manalarını birbirine tatbik ile ona göre cedîden tertib etmekdir. Bu suretle şairin en çok hangi meslekde yazdığı meydana çıkacağından mes'ele bir dereceye kadar halledilmiş olur. İşte bu sebebdendir ki tercümelerini ben manasına nazaran tertib etdim; bu suretle, **Hayyam**'ın mecmua-i âsârının kariine edeceği tesir **Fizgerald**'in istediği gibi karmakarışık toplanan mecmuanın tesirinden pek ziyâde farklıdır.

Fisgerald, **Hayyam**'ın humorini yani insanların kusurlarını istihza ile herkesin nazâr-ı nefretini celb etmek maharetini tenkidde pek haklıdeğil.

İşte **Hayyam**'ın humorini şu rubaisini misal olarak irad ederiz: İraniyan-ı kadîmde mevcud olan kürre-i arzın öküz ve öküzün balık ve balığın münşa-i hayat bir denizde bulunması hurafesini bu rubaiyle tezyif-i şedîde nasıl duçâr etdiği görülüyor.

Gavist der âsûman nâmeş pervîn
Yek gâve diger der zîr zemin
Çeşm-i herdet goşa çün ekl-i yeğin
Zîr ü zeber du gav mestî harbin

Tercemesi: Pervin ismiyle gökde bir öküz (burc) vardır. Bir öküz de zîr-i zeminde gizlidir!.. Ehl-i hakikât gibi akıl gözünü aç! Bu iki öküzün arasında mestî-i harrî temâşâ et!..

İhtiyâr Acem asrımızın feylesofları gibi alemin hafayasını anladığınıve mesâilinin cümlesini hal etdiğini mağrurâne iddia etmiyor. **Hayyam** Almanların en büyük hakîmlerinden olan **Gigil** gibi kendisini ruh ilminin kendi kendini hissetmek içün dahil olduğu bir ibrik zan etmemişdir!.. Fakat **Sokrat, Kant, Göte** gibi mütevâziâne (illet-i gaiyye) hakkında bir şey bilmediğini

ve bilemiyeceğini itirâf ediyor. Netekim şu tercüme etdiğimiz rubaisinde fikrini dediğimiz yolda beyan ediyor:

Nazar-ı dikkatim eşyanın zâhirinde iken zan ediyorum ki hayat meselelerinden pek azını hal edemedim. Fakat bildiğimi ve bildiklerimin neticelerini iyice muhâkeme etdikten sonra görüyorum ki muzlim-i hayat hakkındaki malûmatım söylenmeğe bile lâyık değil.

Hayyam'ın çok kerre kullandığı âlem-i zâhiri sözünün meâli **Kant**'ın görünüş alemini **Şöpenhaver**'ın hayâlât-ı müellime âlemini ziyâdesiyle andırıyor*.

Asâr-ı Ömer Hayyam'da bir çok muzlim ve âlemlerin mübahâsât-ı amikesine sebep olan ibârerelerin bulunması kopya edenlerin sehvinden ve şairle bizim aramızda sekizyüz senenin bulunmasından ve esbâb-ı saireden neşet etmiştir.

İşte buraları tenkid ve şerh içün büyük bir meydan bırakmış ki bu meydanda ibrâz-ı hüner etmek âlî ve mukaddes bir vazifedir. Erbâb-ı iktidardan asâr-ı Hayyam'ın şerh ve teftişle kim iştigal ederse hem kendisini hem âlem-i edebiyâtı müstefid edeceği şübhe götürmez mevaddandır.

Almancadan mütercimi
H. Zâde (1308)

MEKTUB-İ MAHSUS

Muhterem gazetenizin bilmiyorum hangi nüshalarının bir iki bendinde Türklüğün neden ibâret olduğna tamaiyle vukuf gösterilmemiş ve Tatarlara, alelhusus Türklüğün medâr-ı iftiharı bulunan **Cengizler, Timurlar** gibi harp dâhîlerine hakâret-âmiz bazı sözler dercedilmiştir. Bu da **Osmanlı Türklerini** müdafaa niyetinden ileri gelerek kaş yapayım derken göz çıkarmak kâbilinden bir şey olmuş oluyordu.

Bugün ulema-yı Etrâk-şinasân hatta Rus müsteşrikinin ço-

* *Buradan esna-yı tercümede birçok maddeler bırakılmışdır.*

ğu Çin'in beri cihetlerinde **Tatar** namıyla bir kavim tanımıyorlar: **Türk** var, **Moğol** var, fakat **Tatar** yoktur. **Kırımlılar, Kazanlılar, Oranburglar** vesaire hep Türk oğlu Türktürler. Kendilerine ne kavimden oldukları Türkçe sual olunmasa Türküz diye cevap verirler. Bunlara akvâm-ısâire tarafından bir yanlışlık olarak Tatar denmiştir.

...........(Gazete makaleden birkaç cümleyi çıkarmış).

Suret-i mahsûsada şu üç meslekten (Üç tarz-ı siyasetten) hiç birini tervic edemeyiceğinizi, yegâne maksadınızı Osmanlı Türklerini ikâz ve şehrah-ıterakki ve temeddüne sevk etmek olduğunu bildiriyorsunuz ki umûm **Türkler** için tarîk-i selâmet de budur... Müslümanlar ve bilhassa Türkler, her nerede olursa olsun, ister Osmanlıda, ister **Türkistan**'da, ister **Baykal Gölü**'nün etrafında ya **Karakum** civarında olsun yekdiğerlerini tanıyacak, sevecek, Sünnilik, Şiilik ve daha bilmem nelik anlamlarıyla taasub-i mezhebiyi azaltıp **Kuran-ı Kerim**'i anlatmağa gayret edecek, esas-ı din **Kurân** olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?... Çünkügerek dince esasen gerek kavmiyetçe birdirler, müttehitler. Sun'i olarak ayrıca **"Pan-Türkizm"**, *"Pan-İslamizm"* namlarıyla meslek icâdına ne lüzum vardır? Asıl mesele ne suretle çalışmak, neye çalışmak ve öğrenmektir. Bir millet için her şeyden akdem arzu edilecek şey kuvvettir. Zamanımızda milletlerin selâmetine, saadetine yegâne vasıta budur. Bir milletin kesb-i kuvvet etmesi nüfusun kesretine, efrâdın sıhhat ve afiyyetine ve anâsır-ı mütecânisesi arasında irtibât-ı manevinin tezâyüdüne vâbestedir. Tekessür-i nüfus sıhhat-i cismaniye ve ruhaniye, irtibat-ı mânevi servetsiz, muhabbetsiz, hüsn-i ahlâksız olamaz. Binaenaleyh evvel emirde cahil olmamağa çâre aramalıdır. Servet kazanmanın yollarını öğretmelidir. Fesad-ı ahlâkın önü alınmalıdır. Ve ale'l-husus muhabbet-i mütekabilenin tezayüdüne çalışılmalıdır.

Ancak şunu güzelce anlamalıdır ki bu milletin ya ümmetin terakk-i maddi ve manevîsi mütekâbildir; yani teavvün esasına müsteniddir. Etrâkin bir kısmında vukua gelen te-

rakki öbür kısmına akseder, tesir eder. Meselâ lisân-ıOsmanî'nin tekâmülü Kırımlıların, Kazanlıların ya Şiravanlıların dahi dilini ıslaha hizmet eder; **Türkistan Çin**'i bir **Fransa** kadar lâ-akal bir **Flemenk** bir **Belçika** kadar müterakki bir memleket olsa idi, bunun **Osmanlı Türklerine** de bir faidesi olmayacak mıydı?... Alem-i İslâm, ya memâlik-i etrak gayr-ı münbit bir çöl, bir beyaban halini aldığıtakdirde emin olunuz ki, Osmanlı medeniyyeti dahi ne kadar çalışsa yine bu beyabanın ortasında bir vahadan başka bir şey olamaz! Bir memleketin bağlarına filoksara arız olmuş iken orta yerde bir iki bağın şu illetten tamamiyle masun kalabilmesi çok müşkildir. İslâm, Türk her tarafta terakki etse, kuvvet bulsa **memâlik-i Osmaniyye**'de o âlemin içinde bir vaha değil bir behişt-ender-behişt olur. Binaenaleyh mesele, ittihad yahud tevhid meselesi değil, mesele yek-diğerimizi tanımak, sevmek tarîk-i temeddüne yek-diğerimize muavenet etmek meselesidir.

Kafkas Türklerinin **Molyer**'i (Moliére) bulunan mudhikenüvis-i şehîr **Mirzâ Fethali Ahundof**'a adının başında mirza var, yahud ahrında *"of"* var diye Acem, Acemleşmiş, yahud Ruslaşmış nazarıyla bakıp tanımamak, takrir etmemek, Türk olduğunu, Türkçe yazdığını, Türklere hizmette bulunduğunu bilmemek... **Muallim Feyzi** gibi fâzıl ve kâmil bir Türkü, bu Azerbaycan Türkünü İran'da tevellüd etmiş olduğu için ya İranîleri sevdiği için Acem telkib etmek... Diğer taraftan da İran'ın kaanîlerine varıncaya kadar mekteb şakirdânına şiirlerini ezberletmek; fakat **Mirza Ali Şir Nevaî**'den iki satır olsun düz okuyabilmek... İşte ta'yib olunacak haller...

(Yazının sonunda **Vambery**'den bahsederek)

"Alim-i müşarü'n--ileyhin mektubunu okurken yâdıma vaktiyle Türklüğe dair yazmış olduğum kıtalar geldi. Bunları mektubuma ilâve ederek zât-ı âlinize gönderiyorum. İstanbul'da tab ve neşri mümkün olmamıştı. Kusurlarına bakmayıp gazetenize dercini lâyık görürseniz, bendenizi minnettar edersiniz".

Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken meşeî T u r a n
Bir dindeyiz biz, hepimiz hâkperestân
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an
Cengizleri titretdi şu afak-ı seràser
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser
Fatihlerine geçti bütün kisver-i kayser. ....

A. Turanî
TÜRK Gazetesi, sayı 56
24 Teşrin-i Sâni 1904.

Tıbbiye öğrencisi iken 1890-93 yılları arasında yazılan fakat gazete tarafından yayınlanmayan bu şiirin hatırında kalan yukarıdaki mısralarını Ali Bey 1915 yılında Yusuf Akçura'ya okumuştur.

AZERBAYCAN'DA DÜŞÜNDÜKLERİM

Anadolu Türkü ve Azerbaycan Türkü - Gence'de şehremaneti binası-Bakü'süz Azerbaycan olamaz, olsa da yaşayamaz - Tarihin kutlu bir ceryanı - Tüccar imdadına yetişmese idi Azerbaycanlık mahv olurdu - Erciyes'den Kaf dağı'na - Tarihin öyle anları vardır ki dağı dağa kavuşturur.

***

*(Bir müddetten beri Azerbaycan'da bulunup ahiren şehrimize davet etmiş olan **Doktor Hüseyinzâde Ali Bey** tarafından gazetemiz için yazılmıştır.)*

***

Hilâl-i Ahmeriye'nin bayrağı bizimkinin ayni olan fakat al renkli millî bayrağında beyaz hilâl karşısında beş şualı yerine sekiz şualı bir yıldız bulunan bir memleketden, **Kafkasya Azerbaycan**'ından, **Azerbaycan Cumhuriyeti**'nden daha doğrusu **Kafkasya Türk Devleti**'inden bir nebze bahsetmek isterim. Daha iki hafta olmadı ki bu genç devletin muvakkat payitahtı olan **Gence** şehrini terk etdim. **Muvakkat pâyitaht** diyorum, çünki Azerbaycan'ın tabiî payitahtı petrol menbaı olan Baku'dur. Tiflis'siz Gürcistan ne ise, Baku'süz de **Azerbaycan** odur. **Baku**'yu Azerbaycan'a çok gören kim olursa olsun **Azerbaycan** halkının en menfur düşmanıdır...! Gence'ye gelince, bu şehir ancak merkezî bir mevki'de olmakla haiz-i ehemmiyet olup, ileride **Azerbaycan**'ın maarif merkezi olabilir. **Gence**'nin kırmızı tuğladan en güzel binası olan **Şehremaneti dairesi** dahi böyledir: Muhitin yeşil zemini üzerinde sıvasız kırmızı bir cephe...! Aman ne rikkat âver manzaradır o: Binanın merkez kapısı üstündeki taraçada her akşam temiz beyaz entariler giyinmiş yirmi otuz yaralı Osmanlı ve Azerbaycanlı Türk neferi oturarak hava alıyor. Caddeden gelip geçen ahaliyi seyrediyor, karşıdaki bahçede çalınan Osmanlı askerî musikisini dinliyor... Ve başları üzerinde, binanın en mürtefi bir noktasında büyük muhteşem bir **Hilâl-i Ahmer bayrağı** temevvüc ediyor...! Rikkatli bir manzara diyorum, çünki Hilâl-i Ahmer Hastahanesine tahvil edilmiş bu şehremaneti binasında Osmanlı Türk neferi ile AzerbaycanlıTürk askeri yaralı olarak yanyana yatıyorlar, birbirleriyle dertleşiyor, konuşuyor ve cüz'i şive ihtilâfına rağmen bir-birini mükemmelen anlıyorlar...! Evet anlıyorlar, çünki Azerbaycan avam halkı ile Anadolu köylüsünün lisanı hemen hemen yekdiğerinin aynıdır! Birbirini anlamıyorlarsa Rus mekteplerinden yetişip lisanları Ruslaşmış olan Azerbaycan Urefası ile İstanbul'un mahâfil-i aliyesine mahsus mustalah bir lisan kullanan zevattır.

Tarihin bazı tabiî ceryanları olur ki onları hiç bir kuvvet durduramaz, ferd ne kadar âlim olursa olsun şaşırır, yanılır, yanlış yollara sapabilir. Fakat tarih asla şaşırmaz ve olacak tabiatiyle olur!.

Anadolu Türk'ün Azerbaycan Türküne kavuşması da bu kâbil hâdîsatdandır.

Cihan Harbinin çıkardığı bütün müşkilâta rağmen iki Türk kardaş birleşiyor. Ve bundan her iki taraf için de azim istifadeler vardır, çünki Azerbaycan ve Anadolu yekdiğerinin mütemmimidir. Anadolu Türkü mevki-i coğrafisinin, tarihinin icâbatı olarak dünyanın en değerli askeri oldu. Fakat aynı zamanda da nâçâr ticareti, sanayii, iktisadı ihmâl etti. Diğer taraftan Azerbaycanlı Türk hadd-i zâtında askerî ve cengâver bir kavim iken Rus istilâsını müteakip Rus hükûmetine asker vermekte hamiyyeten ısrar ettiğinden mürûr-i zamanla hasâîl-i askeriyesini hayliden hayliye kaybedip iyi tüccar ve muktesid oldu. Onun servet kazanmak hususunda kesb ettiği evsaf hayretfezâdır. Halbuki seriyye-i askeriyeye mâlik olmayan bir millet istiklâlini muhafazadan aciz kalacağı gibi bundan böyle de ticâretsiz, sanayisiz ve iktisatsız yaşayamaz. Bu sebeptendir ki Azerbaycan'a kavuşmakla her iki Türk birbirine karışacağından Türk milleti muasırlaşmış olacaktır. **Bugün mezaya ve hasâil-i askeriyesi sayesinde Anadolu, Azerbaycan'ı en menfur bir esaretten halâs ediyor ve bu mukaddes beldede kanını akıtıyor, fakat yarın da Azerbaycan menâbi-i iktisadiye ve terakkiyât-ı ticariyesi sayesinde Anadolu'yu sefalet-i iktisadiyeden halâs edebilir.**

Bugün bütün cihanı sarsmakta olan ve yekdiğeriyle tesâdüm ederek ortalığı hercümerc eyleyen üç mühim ceryanın yani imperyalizm, nasyonalizm ve sosyalizm ceryanlarının en feci saha-i faaliyeti **Kafkasya** ve bilhassa **Azerbaycan** oldu, orası bir cehenneme döndü. Oradaki Türk kardaşlarımız bütün bu muhtelif yakıcı, yıkıcı, ezici ceryanların altında sersemledi, ne yapacağını şaşırdı, muhakemesini kaybetti. Osmanlı Türkü imdadına yetişmese idi mahvolup gidecekti. Fakat onun mahv olması ile Anadolu da tehlikeye düşecekti. **Azerbaycan'ı kurtaran Anadolu kendi kendini de kurtarıyor, buna şüphe etmeyiniz!.** Derler ki dağ dağa kavuşmaz ise insan insana kavuşur! Hayır, **tarihin öyle anları vardır ki dağ da dağa kavuşur, bugün Erciyes Dağı Kaf Dağı'na kavuşuyor ve kavuştukça yükseliyor..!**

Hilâl-i Ahmer Gazetesi
15 Şevval 1336/24 Temmuz 1918.

TIP FAKÜLTESİNİN HAYDARPAŞA TEPELERİNDEN İSTANBUL'A NAKLİ ELZEMDİR

Muhterem meb'ûs dostlarımdan birinin yazı masası üzerinde, *"Tıp fakültesinin İstanbul'a naklini isteyenlerin menvi-i zamîri ve ilh"* ünvanlı bir risâle gördüm ve dikkatle okudum. *"İstanbul umum hastahaneleri etibba ve mütehassını"* tarafından kaleme alınan bu risâle meb'ûs efendilere fakültenin İstanbul'a nakli aleyhine propaganda için gönderilmiştir. Fakültenin İstanbul'a naklini arzu edenlerin biri de benim. İstanbul umum hastahaneleri etibba ve mütehassını temin ederim ki bu hususda hiçbir menvi-i zamîrim, hafî maksadım, (Arriére--pensée)'m yokdur. Yakından temas ettiğim hergün görüşdüğüm muhterem meslekdaşlarıma gelince bunların da bir menvi-i zamîri olduğunu hissetmedim. Hatta fakültenin hey'et-i tedrisiyesine menvi-i zamîri isnâd eden etibbanın dahi mezkûr risâleyi bu menvi-i zamîr saikâsıyla yazdıklarını zannetmiyorum. Ortada ve vahdanî bir cihad müsademesi var:

Bir tarafda ilm-i tıbbın tedrisatıyla, terakkiyâtıyla, memlekete hâzık tabibler yetiştirmekle yakından alâkadar ve tecrübekâr hey'et-i tedrisiyenin ve koca bir dârülfünunun ictihadı, diğer tarafda bu gibi mesâile uzakdan seyirci kalan ve terakkiyât-ı tıbbiyeyi yalnız mevkût-ı mecmua ve kitablarla takibeden ve artık tedris ve terbiye-i tıbbiye müşkilatıyla alâkadar olmayan hastahaneler etibba ve mütehassısının ictihâdı! Bilmiyorum, bu tabibler ictihâdlarında ne derece mütefakkidler, fakat üç zât müstesnâ olarak heyet-i müdüriyesini ictihâdlarında tamamiyle mütefakkidir.

Darülfünûnun fizikomatematik (bugün şimikomatematik) fakültesinde ikmâl-i tahsil ettikten sonra tahsil-i tabâbet için 1889 senesinde İstanbul'a geldim. O zaman İstanbul'da iki tıb mektebi vardı: Biri tıbbiye-i askeriye, diğeri tıbbiye-i mülkiye. Tıbbıye-i mülkiye, milliyet perver, müderrisler tarafından, ulûm-ı tıbbiye tedrîsâtının Fransızca yerine Türkçe kâbil olacağını isbat için

hüsn-i niyetle Ahır Kapı'da yeni te'sis edilmişdi. Bu mektebi vesâiti itibariyle berbâd bir halde buldum. Bu sebebden çok müşkilâta rağmen, daha iyi görünen tıbbiye-i askeriyeye kayd olundum. Bu mektebin binası Sarayburnu'nda elyevm parka tahvil edilmiş olunan Bahçelik'de kain idi. Fakat bu mektebe dâhil olduktan sonra bunun ötekinden daha iyi olmadığını anladım. Zâten tıbbiye-i askeriye ve mülkiyenin müderrisleri ve hey'et-i idareleri de bunu müdrik olduğundan yeni bir mektebin vücûda gelmesi içün teşebbüsat-ı lâzımede bulunmuşlardı. Bu hususda bir karar ittihat edilmiş olduğu halde bunun kuvveden fiile çıkması bin türlü mülâhazat ile tehire uğratılıyordu. Bu te'hirden nâşı mektebin ahvâl-i müessifesi aleyhinde, İstanbul şîvesindeki ve nazmımdaki acemiliğe rağmen bir hicviye yazdım.

Gel ey Eşref bu mektebde sen et icray-ı tedkikat
Hesapsız onda mümkündür sana yazmak rubaiyyat

ile başlayan ve nakaratı, *"Beteng âmed dimağem dâd en în hâlât"* * hicviye, **Doktor Rıza Tahsin Bey** tarafından yazılmış ve **Mir'at-i Mekteb-i Tıbbiye** ünvanıyla tab ve neşr edilmiş bulunan bu eserin ikinci cildinin nihayetinde mündericdir. Mekteb böyle berbât bir halde bulunduğu halde ne içün yeni binânın yapılması tehire uğruyordu. Bir türlü anlaşılmıyordu. Hicviyenin kıt'alarından biri bu hususa aiddir:

Terakki eylemek her şeyde elzem âl-i Osman'a:
Yeni mekteb yapılsun var irade-i emr-i şâhâne!
El'ân yok ortada bir şey sebeb-i tehir âyâne?
Beteng ez şühten âmed dimâğem dâd ez în hâlâd!

Sarayburnu'ndaki eski mekteb binâsının bir harâbe olduğundan sarf-ı nazarla, bunun içindeki vesâit-i tedrisiyenin ne derece noksan olduğuna dair bir misâl arz edeyim: Koca mektebde nebâtat, ensâc, bakteriyoloji gibi muhtelif tedrisatta kullanılmak üzere bir tek mikroskob var idi. Hocalardan biri mikroskobu dershânesine götürdüğü takdirde diğerleri bu vâsıtadan mahrum kalıyordu. O sıralarda mekteb nâzırı..... müşiri merhum **Zeki Paşa** idi. Mektebin mezkûr kısmına aid olan kıt'a bu zâta hitâben yazılmışdır:

* *Bu mısraın aslı: "Beteng ez sohten âmed dâd ez în"*

Bize mikroskob elzemdir nasıl ki topçuya bir top!
Bana derler ki doktorluk eder mi görmeyen mikrob?
Bizim mektebde bilmezler, görünmez belki mikroskob!
Beteng ez sûhten âmed dimağem dâd ez în hâlât!

Bu hicviye elden ele dolaştıktan sonra merhum doktor **Mehmed Reşid**'in* üzerinde yakalandı ve Yıldız Sarayı'na kadar aks etti. Bu yüzden bir çok istintaklara, curnallere mâruz kaldık, hatta hapis dahi edildim. Yeni binanın yapılmasını te'cil hususunda bu ucûbenin bir tesiri olduğunu hiç zannetmiyorum. Fakat başka bir fakültenin **Haydar paşa**'da yapılması hususunda müessir olduğu muhakkakdır. Hafiyeler Mekteb-i tıbbiyenin isyan ve suikasd ocağı olduğuna dair **Sultan Hamid Hazretleri**'ne curnaller yağdırarak bu hükümdarda zaten mevcud olan evhâmı teşhîde hizmet ediyorlardı. *"Ser hafiye"* ünvanını hâiz, fakat hafiyelikden ve hafiyelerden müteneffir ve badel vefat şair-i âzam **Abdülhak Hâmid Bey** tarafından yazılmış takdirkâr bir nekroloğa mazhar olan merhum **Ahmed Celâleddin Paşa**, bir gün bu curnallerden birini bana gösterdi ve bunlardan iştika ederek dedi ki: Biz memleketde ma'arifin yükselmesini, mekteblerin çoğalmasını istiyoruz, halbuki bu nev'i curnaller hünkârda mekteb aleyhinde gayz ve nefret uyandırarak bunların seddine bâis olabilir! Sırf iftiradan ibaret olan bu hezeyanları nasıl takdim edebilirim. Mezkûr curnallerde deniyor ki tıbbıye talebesi bir suikasd tertibiyle Ramazan-ı mübareğin 15'inde **Sultan Hâmid**'e bomba atmaya hazırlanıyorlar! İşte bu gibi jurnaller idi ki mekteb-i Tıbbiye'nin İstanbul'dan, yani şehrin en kalabalık merkezinden Selimiye Kışlası civarında Haydarpaşa sırtlarına nakline bâis oldu ve buna karşı da kimse korkusundan ses çıkaramadı.

Dikkat buyurulsun: Yıldız Sarayı ve istibdâd hükûmeti, mektebin merkezde kalmasından endîşât idi. Bu hükûmet, (İstanbul Umum hastahaneleri etibba ve mütehassısından) çok ziyâde bir isâbetle, hakiki merkezin nerede olduğunu ve

* *Bilâhare muhtelif vâliliklerde bulunmuş ve Ferid Paşa hükümet-i sakimesinin takibat ve fecayiine marûz kalarak intihara mecbur edilmiş olan zâtdır.*

nerelerin merkezden uzak olduğunu tayin etmiş idi. O, bunu anlamak için şehrin kuru topoğrafyasına müraca'at etmemiş ve Kız kulesi'ni hatırından bile geçirmemişti. Merkez demek şehrin en kalabalık, en işlek ve kesafet-i nüfusu en çok olan yeri demektir: Müessesât-ı idâreye ve siyâsiyenin, müessesat-ı iktisadiye ve ticariyenin, müessesât-ı diniyye ilmiyye ve sıhhiyenin başlıca bulunduğu mahal demektir. İstanbul'a merkez demek, tâ Kartal'dan, Pendik'ten, Adalar'dan Beykoz'a, Büyükdere'ye kadar, tâ Çamlıca tepelerinden Makrı köyüne, Ayastefanos'a kadar mesâfat-ı bâidede sâkin ahalinin her nev'i işleri için başlıca ve sehveline müracaâtgâhı olabilen semt demekdir! Merkez muhtelif işleri için ve ezcümle hastalıklarına bir çare, bir şifa aramak için Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif taraflarından İstanbul'a sefer eden halkın muvakkaten barınacak, oturacak, yiyip içecek bir yer bulacakları mahaldir. Herkes biliyor ki bütün oteller, hanlar, misafirhaneler İstanbul'da ve Beyoğlu'ndadır. Üsküdar ve Kadıköy ise bunlardan mahrumdur! İstanbul'da, bizzat İstanbul'un merkez olmasından nâşi idi ki tıbbiye Sarayburnu'nda bulunduğu zaman bu mektebin seririyatı ve seririyat-ı mütenevvielerinin müracaat eden hastagânın adedi Haydarpaşa'daki tıbbiyeye müracaat edenlerin adedinden kat kat ziyade idi.

Bir misal olmak üzere üstâd muhterem Celâl Muhtar Bey'le birlikte tedrisatta bulunduğum şubeyi zikr edebilirim. Sarayburnu'ndaki seririyat-ı cildiye ve efrenciyede daima 30-40 hasta yatıyordu. Ayni şûbeye mensub polikliniğe ise o kadar çok hasta müracaat ediyordu ki bazen Alman hocalarımızdan **Fon During**, üstü başı temiz, biraz zengince görünen hastaları muayene ve tedaviden istinkâf ederek koğmaya mecbur oluyordu.

El'an bile Cağaloğlu'nda fakültenin bir şûbesi bulunan muayenehâneye müraccat eden hastagânın adedi Haydarpaşa'daki fakültenin kendisine müraccat edenlerden ziyâdedir. İşte fakülte İstanbul'da iken hasta bolluğu idi ki vesâit-i

tedrisiyenin yukarıda zikr edilen bütün teknik kifâyetsizliğin rağmen bu noksanı telâfi ederek mezkur mektebden **Ömer Paşa, Asaf Derviş Paşa, Esad Paşa, Akil Muhtar Bey** vesâire gibi bir çok âlim etibba ve müderrisînin yetişmesini mümkün kıldı, memlekete ve memleketin ordusuna bir çok nâzik ve fedakâr tabibler verdi. Bunun aksi olarak Haydarpaşa'daki hasta kıtlığıdır ki vesaiten oldukça mükemmel bulunmasına rağmen tedrisat-ı tıbbiyeden matlûb derecede bir netice elde edilemiyor!...

İstibdâd devrinde tıbbiyeye indirilen ihânetkâr bir darbenin tesirât-ı elîmesinden devr-i meşrûtiyet bu müesseseyi, müderrislerin bütün iştikalarına matbuat sütunlarındaki bütün feryadlarına rağmen halâs edemedi! Fakat hükûmet-i cumhuriyet istibdâdın bütün izlerini silmeğe azmetmiş iken, tıb medresesini deniz aşırı bir dağ başında bırakmak doğru olamaz! Almanya'nın en büyük mütefekkirlerinden meşhur şair **Göte**, *"Vilhem Mayıstır"*-**(Wilhelm Meister)** ünvanlı romanında, birçok mesâil-i içtimaiyyenin halli ile uğraşırken ezcümle tiyatronun ve mektebin ne yolda olması lâzım geldiğine dair beyân-ı efkâr ediyor. Göte, gençiliği, yeni nesli şehrin gulgulesinden ve dağdağasından, ifsâd edici muhitinden kurtarmağa çalışarak mekteblerin şehirden uzak, asûde ve bâkir biryerde tesisini tavsiye ediyor.

Stokholm'de bulunduğum zaman, âlime ilm ve feyzin mükâfatları tevzi eden **Nobel**lerin, kendi vatanları olan İsveç'de **Göte**'nin mefkûresini kuvveden saha-i fiile çıkarmış olduklarını gördüm. Nobeller, Stokholm'ün haricinde, güllerin arasında, ormanların ortasında **Veteneskab Stateden*** nâmıyla koca bir **İlim şehri** vücuda getirmişler, bir çok mekâtibi, müessesât-ı ilmiyeyi burada bina ettikleri muhteşem binalara toplamışlar, hatta akademiyi bile Stokholm'den buraya naklettirmişlerdir. Fakat ne..... ne de Nobellerin tıb fakültelerini büyük şehirlerin merkezinden uzaklaştırmak aklından geçmemiştir. İsveç'in tıb fakültesi Darülfünûnla beraber

* *"Veteneskab Staden?" İsveçte "İlim Perileri" demektir.*

Upsala şehrinde ve bu şehrin en kalabalık mahallesinde kalmakda berdevamdır. Gerek Rusya'da gerek Avrupa'da dârü'l-fünûna mâlik şehri gezdimse daima tıb fakültesini şəhir içinde kolay müracaatgâh olabilen bir mahalle gördüm. Zâten bunun başka türlü olması kâbil-i tasavvur değildir.

Sırf terbiyevî mahiyeti haiz ve maarif-i mücerredeye muhtass olan mektebler şehirlerden uzak bulundurulabilir, fakat bir tecrübe mektebinin deniz kenarında, bir orman ve ziraat mektebinin ormanların, bağçelerin, tarlaların ortasında bulunması ne kadar lâzım ise, mâhiyeti itibariyle başlıca hastalıklarla, hastalarla, hastahanelerle alâkadar olan tıb medresesinin hastaların bilhassa fakir hastaların en çok görülebileceği ve hastahanelerin en kesîr bulunduğu merkezde bulunması o kadar elzemdir. İstanbul'da hastahanelerin en çok bulunduğu mahal Aksaray'ın biraz ilerisidir. Tıb medresesinin hocaları da mekteb hocalarına benzemezler. Bunlar doktor olmak hasebiyle, kendi hususî hayatlarında dahi daima ahali ile temasda bulunmaya mecburdurlar. Bir edebiyat hocası, mektebi nerede ise, o civarda bir hâneyi ikâmetgâh ittihat edebilir, fakat bir tabib hocası şehrin kalabalık yerinden ayrılamaz. Bu hem onun hem ahalinin menfaati iktizasıdır; bu sebebden nâşidir ki fakülte Haydarpaşa'ya nakledildikten sonra müderrislerin, muallimlerin ekserîsi muhtelif alâkalarla merbut bulundukları İstanbul'da kaldı. Ve bu daima böyle olacak ve başta türlü olmasının imkânı da yokdur. Bu yüzden ilmen, meşgûl ve tetebbuat-ı ilmiyenin mütezarrur olacağı tabii ve âşikârdır. Tıb hocasının, tıb âliminin kıymetli vaktinin büyük bir kısmı yollarda geçiyor. Bir tabib müderrisi vazifesi başına giderken takib edelim. Bu zât hanesinden çıkmadan evvel, vapuru kaçırmamak telâşesiyle rahat mütalâa ve tetebbuatta bulunamaz. Sonra Haydarpaşa'daki fakülteye, lodos, sis vesâir maniler olmadığı takdirde bile ancak iki saatde varabilecek ve avdet içün yine o kadar zaman sarfedecek ve nihâyet yorgun düşecek, yani aşağı yukarı üç dört kıymetli saatini boşuna gaib edecek. Bu hocalar, hastalarını muayene ettikten, derslerini verdikten ve bu derslere hazırlandıktan sonra bir de tetebbu'at-ı ilmiyede bulunmak, bir eser vücuda getirmek, bir kitab yazmak mecburiyetindedirler! Buna nasıl vakit ve zaman bulacaklar? Ben meslekdaşlarımın bu şerâit içinde dahi ilim ve fen sahasında az çok çalışabildiklerine hayranım, fakir, zâif, bîtab hastalara gelince, bu kadar uzun, yorucu, masraflı yolu katedemezler ve bunları böyle bir ıztırar'da bulundurmak da revâ değil!

Bizi Haydarpaşa'adaki mekteb binasının ihtişamıyla avutmak isteyenler vardır. İtalyalı bir mimar tarafından yapılmış olan bu bina âbidevî bir taş yığınından başka birşey değil ve içerisi ve taksimât-ı dahiliyesi hiç de dışarıdan görünen manzarasıyla mütenâsib değil. Bu koca bina dâhilinde, tıb tedrisâtı için en mühim unsur olan hastalar ancak çatı altında barındırılabiliyor. Vâkıa bu binânın arka tarafında birkaç muntazam seririyat ve ameliyâthâne vardır. Bunlar Üsküdar ve Kadıköy semtleri için pekâlâ belediye hastahaneleri olarak kalabilir ve tıb fakültesinin merkezi, büyük kısmı da herhangi bir liseye verilebilir. Şehrin merkezinden uzak bulundurulması icâb eden bir tek hastalık vardır ki o da cüzzam denilen miskin hastalığıdır. Vaktiyle bu düşünülmüş ve Karacaahmed Mezarlığı'nın, fakültenin elyevm bulunduğu yere yakın mahalinde bir miskinhâne tesis edilmişdi! Hayfa ki **Zankbako Paşa** devrinden sonra bu miskinhâne öyle bir hâle gelmişdir ki memleketin zavallı miskinleri içün barınacak bir melce kalmamışdır. Eğer şehrin merkezi aksamından uzak bu Haydarpaşa sırtlarında bir müessese-i tıbbiyenin ihyâsına lüzum varsa, o da buralarda bu biçâreler içün modern, asrî bir hastahâne, bir dârü'l-cüzzam vücuda getirmekden ibâret olmak iktiza eder.

Tıb medresesinin İstanbul'a kâmilen nakline mukaddeme olmak üzere bu sene son iki sınıf tedrisâtına İstanbul hastahanelerinde devam olundu. Bu tedrisât hüsn-i netice verdiği halde bazı asılsız gülünç dedikodulara meydan verdi. Ezcümle Şehremanetinin meclis-i umumisinden, hastahaneler meselesi

müzakere olunurken bir zât (**zannederim Velid Bey**) dedi ki: *"Hastaların göğsü tecrübe tahtası mıdır?"* Şehremaneti tarafından **Haseki Hastahanesi**'ne gelen heyet-i müfettişiye, bu hastahanenin sertabibi müderris **Asaf Derviş Paşa**'nın söylediği müteheyyicâne sözler buna güzel bir cevâb teşkil eder: **Asaf Paşa** dedi ki: *"Bunca senelerden beri Haydarpaşa'da fakülte seririyatlarında bir tarafdan talebeye ders veriliyor, diğer tarafdan hastalar yatırılıb tedâvi olunuyor. Niçün o zaman meclis azâsı sesini çıkarıb müdahale etmedi. Bu hastalar hayvan mı, yoksa yamyam mı idi ki göğüslerinin tecrübe tahtası olmasına müsaade edildi?"*

Canım, bu ne tuhaf insaniyet! Velid Bey gibi zenginlerin kibarların nevrastenin göğsünü bir tabib tedavi edebilmek için, o tabib evvel emirde talebe sıfatıyla fakir hastaların göğsünü tecrübe tahtası ittihat edecek, onu hırpalayacak, incitecek, ona işkence yapacak, belki de öldürecek! Öylemi? Bu ne tuhaf zihniyet! Bu ne kadar bâtıl fikir! İnsaniyet şefkati inhisar tahtına mı alındı? Tıb müderrisi insaniyetinden bî nasîb mi? Talebesi insaniyetden bî nasib mi olarak yetiştiriliyor? Emin olunuz ki ne zengin tedavi içün fukaranın göğsü, ne de fakir tedavi için zenginin göğsünü tecrübe tahtası ittihaz edilmiyor. Tıb talebesine yalnız insaniyet öğretiliyor, çünkü tahsil-i tababet, insaniyete hizmet etmeği öğretmek demektir. Bir tabib hastanın hastalığını teşfiye eder ya ızdırabâtını tahaffif eder. Fakat bunlar mümkün olmadığı takdirde dâima teselli vermek ve insâniyetkârâne muamele eylemekle mükelleftir. Tabibin vazifesi bundan ibarettir ve talebe de ancak bunu öğrenir!

Şimdi bakalım tıb müderrisinin vaz ettiği İstanbul hastahanelerinde talebe bunu nasıl öğreniyor: Vaz-ı yedden akdem, müderris olmayan etibba burada hastalarını muayene ederek lâzım gelen çareleri gösterirler ve hastaların bakımını hastabakıcı kadın veya erkeklere ve gece nöbetini bir-iki meslekdaşa bırakır, giderler. Bu etibbayı vaktiyle yetiştirilmiş olan mütefennin tıb müderrisleri de aynı vechile hareket ederler. Ancak bu müderrislerin bir de, kariben doktor diploması olacak kadar hazırlanmış, münevver talebesi var. Farz ediniz ki bunlar on kişiden ve hastahanenin müderrise aid şûbesinde yatan hastalar da kırk kişiden ibârettir. Müderris bu on talebeden her birine dört hastanın bakımını tevdi eder, talebe, bakımını deruhde ettiği bu dört hastayı taht-ı müşahâdeye alır, müşâhedâtını kayd eder, hastalığı teşhise çalışır: Bunun için kitablarını karıştırır, arkadaşlarıyla müşâvere eder. Velhâsıl hocasına karşı bu hususda mahcûb olmamaya gayret eder. Ertesi günü müderris gelir. Hasta başında bu müstakbel doktorlar konsülta yapar, hatası varsa tashih ve en doğru teşhisi vaz eder ve hastada bir fevkâledelık görünce bu hususda fennin terakkiyât-ı hâzinesi dâiresinde bir ders verir, fikirleri bütün bütün tenvir eder. Şimdi ricâ ederim: **Tecrübe tahtası** bunun neresinde? Burada hastanın bakımı, adi hasta bakıcılardan başka bir de bunlardan çok münevver gençlere tevdi' olunur ve en fakir hastayı da zenginlerin hastalığıyla uğraşan en hâzik tabib meccânen tedavi etmiş, hem de mütefennin çalışkan talebesinin kontrolü altında tedavi etmiş oluyor. Bunun neresi insaniyete mugayyirdir?

Tabib medresesi Dârülfünûn'un ilk fakültesidir. Bu fakülte teessüs ettiği zaman henüz Türkiye'de dârülfünûn yok idi. Talebe manasına gelen üniversite yani darülfünûnun resm-i küşâdı ancak Sultan Hamid Hükümeti'nin 25. senesinde Sultan Mahmud türbesi civarında icra edildi. Demek oluyor ki o zaman Sarayburnu'nda olan tıp fakültesi, hemşireleri olan diğer fakültelerle yakın idi; ve böyle de kalmak icab ederdi, çünkü darülfünûn lâtince isminden de anlaşıldığı vechile bir küldür. Ve tecezzi kabul etmez; Fransa'dan başka dünyanın her tarafında bütün fakülteler bir arada toplu olarak bulunur. Niçün? Bunda ne muhassenat vardır? Sebebini arz edeyim: Arzu olunur ki bir Şûbe -i fünunda ihtisas sahibi olarak yetişen zevât, diğer şûbelere tamamiyle bigâne kalmasınlar ve hususa az çok kulak dolgunluğu peyda etsinler, ulûm ve fünûn yekdiğeriyle girift ve alâkâdardır. İhtisas maarif-i umumiyeden bî behre zemîn üzerinde, dar zihinlerde mahdûd

fikirlerde matlûb derecede semere vermez. Münevver geniş fikirli bir adamın bu fen ve san'at şûbesindeki ihtisası her halde mahdud fikirli, ma'arif-i umumiye ile gayr-ı münevver bir adamın ihtisasına ekseriya fâikdir. Darvinler, Pastörler, Helmholtzlar geniş fikirli, her ilme az çok âşina mütehassısların parlak misâlleridir: Helmholtz hem müzik, hem hikmet, hem teşrih ve hem tababetle alâkadar olmuş olduğu içindir ki emrâz-ı ayniye ihtisası sahasında en mükemmel, en hayretfeza ihtira'at ve keşfiyâne nail oldu. Mahdud fikirli mütehassıslar herşeyi kendi ihtisaslarının dar zâviye-i rü'yetinden görürler ve ekseri yanlış hüküm verirler. Memleketin tekessür-i nüfûs, refah ve talisi neye vâbeste olduğu mahdûd fikirli bir mütehassısa sorunuz. O behemahal söze bunun kendisinin ihtisas peyda ettiği şûbenin terakkısi sayesinde olabileceğini söyler. Geçenlerde gazete muharrirleri tıp fakültesi müderrislerinden emraz-ı etfâl mütehassısı **Kadri Râşid Paşa**'dan memleketin tekemûr-i nüfusuna çâre olmak üzere ne düşündüğünü sormuşlardı. Tabib-i müşarünileyh memleketin Şûbe-i iktisâdiyesi yükselmedikçe tezâid-i nüfusun kâbil olmayacağını anlattı. Başka dar zihniyetle ihtisasın gayretkeşi bir zat ola idi başka türlü cevâb verirdi. Ve o takdirde bu derece hâzık bir mütehassıs olarak da yetişmezdi. Bu gibi mülahazata mebnidir ki darülfünûn fakülteleri her yerde toplu bulunur. Binaenaleyh, tıb fakültesinin Haydarpaşa'dan Darülfünûn civarına nakli zarurîdir. Tıb fakültesinin İstanbul'a nakledileceğine Ankara'ya naklini isteyenler de vardır. Bu hiç doğru fikir değil. Ankara'da ve Anadolu'nun diğer bir iki şehrinde tıb fakültelerine, belki darülfünûnlara ihtiyaç hâsıl olacakdır. Fakat bunları matlûb derecede kemâlini bulacak olan İstanbul Darülfünûnu tevlid edecektir!...

Hüseyinzâde Ali
Hakimiyet-i Milliye Gazetesi
19 Recep 1343 (13 Şubat 1925)

"İTTİHAT VE TERAKKİ" NASIL KURULDU? UBEYDULLAH EFENDİNİN OYNADIĞI ROLLER

Kırk altı sene kadar evvel, ilk defa olarak, Ubeydullah Efendile nasıl tanıştım? Askerî tıbbiye talebesiydim. Buraya Petersburg Üniversitesinde tahsilimi bitirdikten sonra gelmiştim. Konuşurken henüz Azerî şivesinin tesirinden kurtulamamıştım - hâlâ da tamamiyle kurtulmuş değilim ya!- Lehçemi düzeltmek için, arkadaşların tavsiyesi üzerine **Uşakîzade H. Ziya**'nın hikâyelerini boş vakitlerimde, dikkatle okuyordum.

Bu yüzden **Halit Ziya**'yı gıyâben sevdim ve lisan hususunda bazı meselelere dair fikrini öğrenmek arzusu uyandı. Bunu arkadaşlarımdan Diyarbakırlı merhum **İshak Sükûti**'ye söyledim. **Sukûti:**

"-Pek âlâ, dedi, ileride bir boş günümüzde beraber gider, **Uşakîzade**'yi ziyâret ederiz; fakat ondan evvel, gel seni "Jön Türk" lerden biri olan, fazıl ve edip bir zat ile görüştüreyim. Türkiye'de hürriyet yolunda çalışan ne değerli adamlar bulunduğunu gör!: Bu zatın adı **Ubeydullah Efendi**'dir. Şimdi bir iş için kendisiyle görüşmeye gidiyorum. Beraber gelir misin?

- Hay hayl:

Biraz sonra Sarayburnu'ndan Sirkeci'ye doğru yürüdük ve istasyon civarındaki kahvelerden birine daldık... Tenha bir köşede uzun boylu, ince yapılı, siyah sakallı birisi oturuyordu. Bu, orada **İ. Sukûti**'yi bekleyen **Ubeydullah Efendi** idi.

Sukûti:

- İşte dedi, size geçenlerde bahsettiğim *"Rus nihilisti"* **Ali Bey. İshak**'ın bu türlü takdiminden, hoşlanmadımsa da, sesimi çıkarmadım...

O nasıl şey?! Hem **Ali**, hem Rus nihilisti?

İshak:

- Pardon *"Türk nihilisti"* demek istedim!:

- Hah, şöyle.

Bundan sonra biraz öteden beriden bahsettik ve nihayet söz, Rusya'daki ihtilâl ve hürriyet hareketlerine intikal etti:

Ben; Petersburg, Moskova, Kazan v.s. üniversitelerindeki isyan vakalarını (1885-1886) anlattım, bunların neticesi olarak, talebe arkadaşlardan bir kaç kişinin ve bu arada, iyi bir kimyager olan **Şaşa Ulyanov**'un*, (Len'in'in büyük kardeşidir) nasıl yakalanıp idam olunduklarını hikâye ettim. Bu münasebetle biraz da üniversite talebesi arasındaki gizli ihtilâl teşkilâtından, *"benzin"*'in kıymevî remzi gibi, altışar uzuvlu grupların ittihadından hâsıl olan, devrimci geniş organizasyonlardan bahsettim...

Bunun üzerine **Ubeydullah Efendi İ.Sükûti**'ye dönerek dedi ki:

- Azizim, görüyorsun ya, teşkilâtsız hiçbir şey olmuyor!...

Sonra saatine bakarak kalktı ve bana:

- İshakla beraber bir dosta davetliyiz, dedi; ileride yine görüşürüz! Müsaadenizle...

Ben de onlardan ayrılıp doğru mektebe döndüm...

Bu mülâkattan birkaç gün sonra, dersanemizde yalnız bulunduğum bir sırada **İ. Sükûtî** yanıma sokuldu... Şirvan'da bulanan büyük validemden, *"Crédit Lyonnais"* bankası vasıtasıyla cep harçlığı olarak bir miktar Tpara aldığımı, nasılsa duymuştu; dedi ki:

- Cemiyetimize biraz para vereceksin; seni de âza kaydettik!

- Ne cemiyeti bu?

-Hani ya, geçenlerde, Petersburg talebesi arasındaki gizli bir ihtilâl teşkilâtından bahsetmiştin! İşte biz de, birkaç arkadaş, burada, *"Terakki ve İttihad"*** nâmile, o yolda bir cemiyet tesis ettik...

Sorabilir miyim, kimler var bu cemiyette?...

* *Şaşa (Aleksandr) Ulyanov'un, Lenin'in kardeşi olduğunu, Sovyet rejiminin teessüsünden sonra, yazılan eserlerden öğrendim. (A.T).*

** *Cemiyetin adı sonradan "İttihat ve Terakki" olmuştur.*

İshak muhtelif sınıflardan *"itimat olunabilecek sağlam seciyeli, hürriyetperver"* birkaç arkadaş ismi saydı...

Dikkat etmiştim, bu saydıklarının çoğu arada sırada fırsat buldukça, **Ubeydullah**'ı ziyaret edenlerdi...

Cemiyetin ilk âzası olarak, isimleri hatırımda kalanların başlıcaları şunlardır:

Dr. İbrahim Temo (şemdi Romanya'dadır) Diyarbakırlı merhum **Dr. A. Cevdet**, merhum şair **Dr. Ahmet Cevdet**, göz tabibi **Dr. İsmail Şükrü** (şimdi Mısır'dadır), Vaşington sefiri **B.Münir**'in amcası **Dr. Cemaleddin** (Üsküdar'da Sultantepesi'nde oturur), **Ferid Paşa**'nın meşum devrinde intihar eden, merhum **Dr. Çerkez M. Reşit**, Berlin'de şehid edilen merhum **Prof.Dr. Baba Şakir**, Mısır'da vefat eden merhum **Dr. Şerefeddin Magmuni** ve bunlar hakkında iyi malûmat sahibi olan **Dr. Nazmi** (Eskişehir'lidir).

Anlaşılıyor ki, *"Terakki ve İttihat"* cemiyetinin tıbbiyeliler arasında doğup organize olmasında **Ubeydullah Efendi** mühim bir rol, adeta bir ebe rolü oynamıştır!...

- Pek âlâ, dedim Sükûtiye, cemiyet nâmına istediğin parayı vereyim; yalnız rica edirm benim ismim bir tarafa yazılmasın!... Daha doğrusu, ne benim, ne de diğer arkadaşların isimlerini, bir kâğıda, bir defter veya pusulayı kaydetmeyiniz!...

Maazallah, böyle bir esami listesi hafiyelerin eline geçerse, vay halimize!...

- O cihetten, dedi **İshak**, hiç merek etme! Biz ihtiyatlı adamlarız!...

Çok geçmeden, korktuğum, başka bir şey başımıza geldi:

Hafiyeler, Askerî Tıbbıye mektebi talebesinin, **Ubeydullah, Uşakîzade** ve saire gibi *"şüpheli adamlarla"* sık sık görüştüğünü, bunların teşvik ve tahrikile bir takım muzır kitaplar, *"müfsit risaleler varakpareler"* okuduğunu curnal etmişler! Derken, mektebin koğuşları, dershaneleri, hafiyelerin, Yıldız ajanlarının ve bunlara rehberlik eden dahiliye zabitlerinin baskınına uğradı: Dolaplar, masa ve rahle gözleri aranıp tarandı, altüst

edildi... Ve tabiî, birçok *"evrakı müzırre"* ele geçip, sahipleri de tevkif olundu...

Benim evrak ve kitaplaırım arasında bir şey bulamamışlardı. Çünkü arkadaşalarımdan merhum Polonyalı **Jül*** baskını haber alır almaz koşup gelmiş ve itirazlarıma rağmen, kendisince hafiylerin muzır sayabileceği eserleri imha etmiş ve bu meyanda, içinde **Mithat Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal** ve saireden dahi bahisler bulunan almanca *"Das Moderne Türkthuum"* (Asrî Türklük) adlı kitabı parça parça yırtıp teşrihanenin arkasındaki çöplüğe atmıştı.

Beş, on dakika sonra, eşyamı araştıran memurların bulup müsadere ettiği eserler, ancak Azerî müelliflerinden meşhur Mirza Fethali Ahundım komedyaları ile, Molla Penah "Vakıf"ın Leypsi'de basılmış şiirlerinden ibaret kaldı. Hal böyle iken beni de tevkif ettiler, mektebin dahiliye zabitlerinden bazılarile, Yıldızdan gelen birtakım paşa ve yaverlerden mürekkep bir heyetin huzuruna çıkardılar. *"Divan"*a riyaset eden zat:

- Gel, bakalım, filozof efendi! Sana da soracaklarımız var!

- Emir buyurunuz!

- Sen felsefe kitapları okuyorsun! Hem de arkadaşlarını böyle şeylerin mütaleasına teşvik ediyorsun! Bir doktor mektebinde bu ne demek?

- Hayır efendim! Benim böyle şeylerle iştigal ettiğim yoktur! Olsaydı kitaplarımın arasında felsefeye dair eserler de bulunurdu!

- Hele hele!?

- Efendim, ben şimdiki halde filozofi kitapları okumuyorum, çünkü vaktiyle, hemen hemen bütün büyük filozofların eserlerini mütalea etmiş, binaenaleyh filozofiden hevesimi almış bir adamım.

Reis, sert bir çehre ile şöyle dedi:

- Demek, itiraf ediyorsun! O halde, söyle bakalım, filozofiye dair neler okudun?

- Meselâ, eskilerden Yunan filozofu **Plâton**'un bazı *"dialog"* larını bize Rus jimnazındaki Yunanca hocalarımız, ders diye

* *Merhum Prof. Esat Paşa'nın yetiştirdiği göz tabiplerimizden.*

okutmuşlardı... Yenilerden de, meselâ, İngiliz filozofu **Herbert Spencer**'in birkaç eserini okumuşumdur!

- Hangi eserlerini?

- *"Education"* (Terbiye), *"Classification des sciences"* (İlimlerin tasnifi) ve saire!...

- Bunlar Türkçeye tercüme edilmiş mi kı?

- Bilmiyorum, rasgelmedim..

- Pek iyi, asıl Türkçe yazılmış şeylerden neler okuyorsun bakayım?

- Tıp kitaplarından başka ne okuyabiliriz ki!..

- Meselâ **Namık Kemal**'in yazılarını?

Aman! **Namık Kemal**in ismi geçiyor, diyerek *"Das Moderne Türkthuum"*u yırtan **Jül**'ün hayali gözümün önüne dikildi!

- Bu ismi işitirim, amma yazılarını okumadım! O da bir filozof mu ki?

- Arkadaşlarınızın elinde dolaşıyor, görmediniz mi?

- Hayır, görmedim. Derslerden göz açtığımız yok ki !..

- Pekâla, muharrirlerden **Halit Ziya'yı** tanır mısın?

- **Uşakizâde Halit Ziya** mı?

- Demek tanıyorsun ve kendisi ile görüşüyorsun?!

- Hayır efendim, Uşakîzade'yi gıyaben, eserlerinden tanırım. Yoksa kendisiyle görüştüğüm yok!

- Hele, hele?! Biz senin *"Uşakîzade"* ile görüştüğünü haber aldık, boşuna inkâr etme!.

- Yanlışlık var: Ben kendisile görüşmek isterdim, fakat henüz görüşmüş değilim!.

Beni sorguya çeken zat hayretle ve biraz da hiddetle:

- Peki, O'nunla ne diye görüşmek istiyorsun?

- Okumakta olduğum hikâyelerinde anlıyamadığım yerler var da!.

Pek *"alafranga"* yazıyor!

(Bu *"alafranga"* tabirini o sıralarda yeni öğrenmiştim; bil-

mem yerinde kullanmış mıydım?!) - Allah, Allah! Canım, sen bir doktor olacaksın! *"O herifin"* (!) hikâyelerini, romanlarını ne diye okuyorsun?!

- Malûm ya, ben Kafkasyalı bir Türküm: o gibi eserleri dilimi düzeltmek Osmanlıcaya, bilhassa İstanbul şivesine alışmak için okuyorum!.

- Lisanını düzeltmek için hocalarınızın takrirlerini dikkatle dinlemek, beliğ Osmanlıca yazılmış kitapları mütalea etmek kâfi gelmiyor mu?

Ben, safiyane cevap verdim:

- Ne bileyim, dostlar öyle söylediler. Doğru, dürüst konuşabilmek için **Uşakîzadi**'nin hikâyelerini, makalelerini okumalıymış!.. Hattâ bendeniz, dilimi düzeltmek için biraz gayret etmemi arzu buyuran **Zeki Paşa** (Merhum Topane müşiri) hazretlerine bunu arzetmiştim de, **Uşakîzade** fena bir muharrirdir, O'nun yazılarını okuma, diye bir şey söylememişlerdi!

Bunun üzerine sorguları irat eden zat, biraz düşündü; sonra yanındakilerden birisine sordu:

- Efendiye başka bir soracağınız var mı?

- Asıl mühim olan **Ubeydullah Efendi** meselesidir; arkadaşlar, bunların defterleri, kitapları arasında birtakım varakparaleri, saçma sapan yazıları ondan mı alıyorlar? Efendinin bu hususta malûmatı var mı? Kendisi de **Ubeydullah**'la tanışıyormuş?

Şimdi soruların en tehlikelisi karşısında idim!..Acaba, kendisile görüşmenin, şu zabitin dediği gibi, *"mühim bir mesele"* (?) olduğu bir adamla birkaç gün evvel tanıştığımı söylemiye cesaret edecek miydim?!

Bereket versin, buna hacet kalmadı? Masanın uç tarafında oturan ve sorguları dikkatle dinliyen Dahiliye zabitlerimizden, binbaşı **Raif Bey**, ya bana olan hüsnü teveccühünden, ve yahut **Zeki Paşa**'nın adamlarından olduğu için birdenbire sorgulara müdahale ederek:

- Canım, dedi, bu *"Dağistan'lı"* efendi o gibi *"müfsit serserileri"* (!) nereden tanıyacak*.?!

Gözüm **Raif Bey**'in gözüne ilişti: Bakıştı: *"Ubeydullah Efendi, Uşakîzade'ye* benzemez, ha! O çok tehlikeli adamdır! Görüştünse bile sakın söyleme!" gibi bir mâna vardı!.

Tabiî adamcağızı tekzip etmek pek münasebetsiz bir iş olurdu!. Reis:

- Demek, **Ubeydullah** namında birini tanımıyorsun, öyle mi?

- Hayır!.

- Peki, öteki efendileri çağırın! Sana iki hafta hapis cezası!.

- ?!

-**Uşakîzade** ile görüşmek istediğin için!.. Belki aklını başına toplar da o gibi hikâyeci heriflerle.. görüşmek arzusundan vazgeçersin**.!

Uşakîzade ile görüşmek arzusu yüzünden iki hafta hapsederlerse, kim bilir, **Ubeydullah** ile görüşmüş olmak fiili ne kadar ağır bir cezaya mal olacaktı?!

Hapisten çıktıktan sonra, tabiidir ki, *"aklımızı başımıza topladık"*: Bir müddet ne tehlikeli *"serserilerle"*, ne de hikâye ve roman yazan şüpheli *"heriflerle"* görüşmek arzusunu izhar etmedik! Ve, zaten, buna ihtiyaç ta kalmamıştı. Bunların talebe ruhuna aşıladıkları *"Hürriyet aşkı"* Sarayburnu'ndaki mektebin çınarları arasında, artık sağlam bir yuva kurmuştu!.

Askeri tıbbıye mektebinin uğradığı şu baskın maceralarının üzerinden seneler geçti, Türkiye'de Meşrutiyet ilân olundu(1908). Ben, bu vakadan altı, yedi sene evvel firar ettiğim Kafkasya'dan **Ubeydullah Efendi** de sürgün bulunduğu Hicaz'dan savuşup bir müddet yad ellerde dolaştıktan sonra İstanbul'a avdet ettik.

Cağaloğlu semtinde oturduğumuz evler biribirine pek yakındı. Artık yakından dost olup sık sık görüşmemize bir mâni kalmamıştı...

* *Beni, bu suretle çetin bir vaziyetten kurtaran **Raif Bey**'in elân hayatta olup olmadığını bilmiyorum.*

** *İlk defa **Uşakizade** ile görüşmek şerefine ancak Umumi Harp sıralarında, Berlin'de, nail olabilmiştim.*

Bazı geceler, **Ağaoğlu Ahmet**, şair **Mithat Cemal**, Yemenli **Abdülvahap** vesair dostları, **Ubeydullah**'ın kendi eli ile hazırladığı nefis çayı içmek, O'nun istibdat ile mücadele hikâyelerini, gurbet ellerindeki garip sergüzeştlerini dinlemek ve, bilhassa içtimaî, siyasî ve dinî içtihatlarından istifade etmek için, O'nun ikametgâhında toplanır, hoşça vakit geçirirdik...

Ben şu yazılarımda merhum **Ubeydullah**'ın hayatına dair bir iki noktayı biraz aydınlatmak ve bunların üzerine dikkat nazarını celbetmek istedim:

1- **Ubeydullah Efendi** *"Terakki ve İttihat"*'ın tıbbiyeliler arasında doğup teşkilâtlanmasında çok mühim bir rol, belki de rollerin en mühimini oynamıştır.

2- Merhum yalnız İslâmcı değil, biraz da Türkçüydü: O'nun bu Türkçülüğü tâ Amerika'daki seyahatları zamanında başlar.

3- Bir de, zan ve tahminime göre, **Ubeydullah Efendi**, Rus-Japon muharebesini mateakıp, birtakım *"provokasyonlar"* neticesinde, Kafkasya'da vuku bulan *"Ermen-i Müslüman"* münazaalarında (1905) barıştırıcı bir rol oynamıştır. Ancak bu hususta sarih bir malûmata sahip değilim ve hatıralarım pek sönüktür.

Yalnız, şu kadar hatırlıyabiliyorum ki, merhum o buhranlı zamanlarda, kendi tabirince, *"hem ziyaret, hem de ticaret"* kastile Bakû'ya gelmiş ve petrol madenlerinde ezcümle **Mantaşev**"in müesseselerinde tetkikatta bulunmutur. Belki bir münasebetle Kafkasya gazetelerinde, **Ubeydullah** hakkında yazılmış, malûmata rasgelirim, diye eski gazete kollleksiyonlarını karıştırdım. Fakat merhumun iki makelesinden başka bir şey bulamadım: Bunlardan biri siyasî olup *"Akebe meselesine"* dairdir. *"Müslümanlık"* başlaığı altında *"Füyuzat"* mecmuasında* neşredilen diğer makale daha enteresan olup, **Ubeydullah**'ın o zamanki dinî içtihatları için bir vesika sayılabilir..

Şahsiyeti şark ve garp harslarının garip bir imtizacından hâsıl olan **Ubeydullah**, bence milletlerin nadir yetiştirdiği simalardan biridir. O'nun Türk ruhu, bana bariz İranlı **Şeyh Sadi**'nin biraz ... Evet,biraz da İrlandalı **Svift**'in mayasile yuğurulmuş gibi geliyor. O da **Svift** gibi muhitinin ezici müessеselerine karşı isyan etmişti. O da seyahatlarında alaycı **Gulliver** gibi çok defa güldürücü ve gülünç vaziyetlere düşmüştü.

Diğer taraftan O'nun tuhaf sergüzeştlerle dolu şu cevel-

* *"Füyuzat", 19-10-1907, No 10.*

ânları, sonra, günün birinde, Malta şövalyelerinin ülkesine esir gitmesi, Şirazlı şairin seyahatlerini ve*"Ehli salip"* ordularının eline esir düşmesini hatıdlatmıyor mu?!.

Belki soracaksınız:

-**Ubeydullah** da şair miydi?

- Evet, o da şairdi! Ancak O'nun *"şiirleri"* ne epik ne lirik, ne de *"erotik"*tir.

(Öyle olsaydı, o son nefesine kadar hiç bekâr kalır mıydı?) Hâfıza dağarcığı, *"Gülistan"*lar, *"Bostan"*lar gibi hoş, eğlendirici, ibretâmiz hikâyelerle, anektotlarla, fıkra ve nüktelerle dolu olan **Ubeydullah**'ın şiir vadisinde yazdığı şeyler, yanılmıyorsam *"didaktik manzumelerden"* ibarettir: O, lise mualimliği senelerinde talebesine verdiği bazı dersleri bile nazmen yazmıştır.

Canım **Ubeydullah** gibi fazlükemal sahibi bir adam **Mithat Cemal**'lerle, **Ali Ekrem**'lerle* arkadaşlık eder, bilhassa **Abdülhak Hâmid**'in yakın dostu, prestişkâri olur, O'nunla yıllarca beraber oturup kalkar, ölürken bile merhumun yanında yatmak ister de, hiç şair olmaz olur mu? Elbette, O da **Sadi** gibi*"Kemalhemnişin ber men eser kerd"* diyebilmişti!.

O ne?!.. **Ubeydullah**'ın şahsiyetinde bir de şairi âzamın dehasından izler mi aramıya kalkıştın?!.. - Buna pek cesaretim yok; fakat iki dostu birbirile mukayese caizdir, sanırım!..

Daima yükseklerde, *"ecram içinde"*, göklerin *"derin bir cevvi lâhutî"*sinde, geniş bir darbei şehber"le** dolaşan **Hamid,** *"Byronien"* veya **V. Hügo** ayarında romantik bir şairdi, hem de kâbına varılamayacak derecede büyük bir şair! Bu cihet malûm!.. Ya beydullah ne idi?.. *"Pegase"*dan mahrum olan, daima yalnız yer yüzünde, kendi ayaklarıyla dolaşan ve zaten şairlik iddiasında bulunmıyan **Ubeydullah**, şiir kılıklı birşeyler yazmışsa da, az yazmıştır, hatta... parnasyen şairimiz **Yahya Kemal**'den bile çok az yazmıştır!.. Fakat şiir vadisinde, kelebek kadar bile yükselmemiş olan **Ubeydullah** hürriyet yolunun millî ve siyasî ülküler alanının çok yüksek ruhlu mücahitlerinden biridir! Evet, O, yer yüzünden ayrılmamıştı, çünkü daima halkı irşat için, gâh yurdunun köşesinde bu-

* *Ubeydullah'ın şair A. Cevdet'le de dostluğu vardı: araları ancak sonradan açılmıştı.*

** *T. Fikret: "ahengi tasavvr,....*

cağında, gâh o yurdun dışında, bıkmadan, yorulmadan koşup durmuştu!.. Bunun için bazan da uzak menfalarda sürünmüştü!..

Hâmit, ilhamın *"infilâkı, feveranı"* halinde, nafiz nazarile *"sehabı çâk ederek", arasıra yer yüzüne gökten... bir işaret eylemiştir"**.

Hâmid'in daha doğrusu, **Hâmit**'lerin yüksek ideal işaretlerini telâkki eden, kavrayıveren **Ubeydullah**, bunların biraz da kendi dini, fakat realist felsefe içtihatlarıyla yuğurarak, devrinin yeni yetişen nesillerine anlatmaya ve Türk gençliğine bir ihtilâl ruhu aşılamıya çalışmıştır...

Bu suretle, bütün bir devir zarfında biribirinin âdeta mütemmimi olan bu iki vefakar dost, nihayet, büyük önderimiz **Atatürk**'ün kutsal dehası sayesinde, ülkülerinin fazlasıyle gerçekleşmesini gördükten sonra, gözleri artlarında kalmıyarak, yine beraber ilâhî bir nura karışarak *"gittiler ebede, gelip ezelden"***..

Bir gün **Ubeydullah** bana "**Şeyh Sadi**'nin memleketinde bir cevelân" yapacağını söyledi. Dedim ki:

- Üstat, isminiz *"Ubeydullah* olarak kaldıkça, korkarım, bu cevelân "seyahatname-i **İbrahim Bey**" deki, idealist bir İranlı gencin (Mısır'da doğup büyümüş bir Acem **Don-Kişot**'unun) seyahatlerinden daha maceralı ve daha tehlikeli olur. (Ben bunu söylerken, merhum hatip **Ömer Naci**'nin bir İran hapisanesinde, ismi yüzünden başından geçenleri henüz duymamıştım.)

Üstat şöyle cevap verdi:

- İsmim, Kerbelâ vakasına sebep olan **İbni-Ziyad**'ı hatırlattığı için, demek istiyorsun!... Fakat İraniler arasında **Ubeydullah** adı yerine, bunun behzeri olan *"İbadullah"* kullanılır. Ben de, tabiî, bir **İbadullah** oluveririm!..

- Daha iyisi bir *"Mirza İbadullah"*!..

- Hayır, daha münasibi bir şeyh **İbadullah!*****...

Malûmya, Macar müşteşriki Vamberi de İran ve Türkistan taraflarında dolaşırken şarklı bir şeyh olmuştu!...

* *"Makber" den.*

** *"Makber" de: gitti ebede gelip ezelden".*

*** *İran'da "şeyh" oldu mu, bilmiyorum, fakat O'nun bir aralık İstanbul'da bir tekkenin şeyhliğini deruhte ettiği malûmdur.*

TAN GAZETESİ
4-7 Mart 1938

O halde mesele yok!.. Sadiler, Hafızlar, Urfiler yetiştiren Şiraz'a, *"Meşhedi olmak hevesiniz de varsa* **İmam Ali Riza**'nın Meşhedine kadar yolu uzatıp, ferah ferah İran'ın her tarafında dolaşabilirsiniz! Ancak, evvelki *"Seyahatnamei* **İbrahim Bey**" i okuyunuz, sonra bunun bir eşini de siz yazınız! Eminim ki bu çok enteresan birşey olur. Malûm ya Amerika maddi garibeler ülkesi ise, İran'da manevi acibeler diyarıdır.

- Seyahat esnasında ciddi bir şey yazmak kolay değil!.. Bu ciheti İran'da dönüşten sonra düşünürüz. Her halde müşahedatımı not ederim.

Ubeydullah Efendi hakkındaki bu hatıralarımı bir dilekle bitirmek isterim: Bilmiyorum, merhum seyahatlerini, bu seyahatlerde ve, umumiyetle, istibdada ve her türlü irticaa karşı olan uzun bir mücadele hayatında, başından geçenleri yazmış mı? Miras bıraktığı evrak arasında bu yolda yazılar var mı?.. Varsa bunların bir an evvel neşrini, tabiî, herkes arzu eder.

Fakat şayet böyle birşey yoksa, o halde merhumun münevver dostlarına bir vazife düşer: O'na dair hatıralarını, O'ndan işitip duyduklarını yazmak, sonra toplayıp bunları bir kitap halinde neşretmek...

Eminim ki böyle bir kitap **Swift**'in *"voyage de Gulliver"* i veya **Sterne**'in *"voyage sentimental"* ı kadar lezzetle okunur, enteresan ve istifadeli bir eser olur.

Tan Gazetesi,
4-7 Mart 1938

İNDİFAÂT-I EFRENCİYE-İ SABBÂGİYE'Yİ ANDIRIR BİR HAZAZE-İ MÜTELEVVİNE VAK'ASINDA CÂLİB-İ DİKKAT BİR MANZARA-İ SERİRİYE

Muharriri

Müderris Muavini Hüseyinzâde Ali
(Dârü'l-Fünûn Tıp Fakültesi Mecmuası, Sene 1, Sayı 2, 1332/1914, s.141-146)

Geçenlerde mekâtib-i âliye talebesinden biri boynunda görülen bir âfetten nâşî Mekteb-i Tıbbiye'nin hususî bir tezkeresiyle berây-ı muayene tıp fakültesine gönderilmişdi. Hiç şüphe yoktur ki talebeyi gönderen tabibi, boyundaki âfik pek efrenci bir manzara irâe etmesinden şüphelenerek mâhiyetinin bir cildiye mütehassısı tarafından suret-i kat'iyede ta'yin ve teşhisini arzu ediyordu. Tabib tereddüt göstermekte pek haklı idi. Zira ayni zamanda talebenin sol kolunda nâhiye-i fevkü'lbekreviyede cildin altında ukde-i efrenciyeyi andırır nohud cesametinde bir sertlik dahi his olunuyordu. Hastayı muayenemizde boyundaki âfetin bir hazaze-i mütellevine âsârı olduğu anlaşıldı. Hastayı hem dersimde bulunan talebeye hem fakülte **müslimlerinden** bazı meslekdaşlarıma gösterdim. Bu vak'ada hazaze-i mütelevvinenin emrâz-ı cildiyeye müteallik **müdevvenatda** ve kendi seririyatımızda rast gelmediğim nâdir bir manzara ibrâz etmesi haysiyetiyle bu babda mecmua-i tıbbiyede dahi bir nebze bahs etmeyi münasip gördüm.

Asıl mevzuumuza girişmeden şunu arz edeyim ki hastada daü'l-efrencin arâz ve âlâim-i seririyesinden hiç birini görmediğimiz gibi kolundaki fevkü-l-bekrevî nohudvarî sertlikde, refiklerimden seririyât-ı hariciye müderris muavini operatör Sadeddin Vedad Bey'in dahi tastik etdiği vechile, mülâsik ve gayr-ı müteharrik bulunmakla su-i teşekkül neticesi adî bir zâide-i azimeden başka birşey olmadığı anlaşıldı. Hasta tahminen 18 yaşındadır. Uzunca boylu ve biraz nahifü'l-bünyedir. Giyinmeyi itiyad etdiği yün fanilayı çıkardıktan sonra hastayı kasıklarına kadar çıplak olarak muayene ederek sadr, batn ve

zuhrun cildi üzerinde gayet enmuzeci bir hazaze-i mütelevvine (Pityriasis versikolor) lekeleri bulduk. Sadr ve batn hazalerinde muhtelif cesametde gayr-ı mütebâriz, müstevî, mütecânisü'l-levn noktavî, kursî, sikkevî müteaddid lekeler, zuhrda ise bu nevi lekelerden mâ'ada daha büyük, coğrafî haflelerle muttasıf levhalar.. hikke, pek hafif olmalı ki, hasta kaşındığına, hatta çoktan beri mübtela olduğu bu lekelere ehemmiyet vermiyor. Bütün bu lekelerin boyundan başka her tarafta yeknesak olan rengi esmer sarımtırak, südlü kahverengi dedikleri bir halde... Ancak dokunup tahriş etmekle bir az tahavvüle uğrayarak penbeleşiyordu. Levhaların bazılarında pek cüz'i bir tefellüs görünebiliyordu. Fakat ekserî bütün bütüne emles idi. Şu kadar ki biraz tazyik ile yapılan tırnak darbesi, bu satıhlarda kanatmaksızın gayet kolaylıkla ince bir zarı yani sathî duran tabaka-i kroniyeyi alt tabakalar üzerinde kaydırıb bir pul halinde ayırıyordu. *"Tırnaklama âlameti"* yahud *"Yonga âlameti"* (Signe de copeau) denen ve hazaze-i mütelevvinenin alâmet-i yakiniyesi olan bu alâmet yukarıda zikr edilen evsaf ile birlikte bize kat'i suretde bir hazaze-i mütelevvine musabı karşısında bulunduğumuzu ihtar ediyordu. Artık hurdebin ile muayeneye bile hacet kalmıyordu. Mamafih levhalar hazazesinden koparılan beşere safihalarının hurdedin ile muayenesini asistan doktor Kemal Efendiye havale ettim. Kemal Efendi bunları potas ile muameleden sonra birkaç yüz defa bivetin mikroskop ile muayene etdikte dem üzerinde ötede beride küme küme duran küçük müdevver bezirati ve salkımlara tesmiye edilen bu kümeler arasındaki mesafelerde yekdiğere dolaşık eğri büğrü bir halde bulunan *"miçelium"* haytlarını müşahede edebilip bana da gösterdi. Bu manzaranın ilk defa Anişid tarafından görülmüş ve yalnız cildin tabaka-i kroniyesinde neşv ü nema bularak hazaze-i mütelevviyeyi musib olan *"mikrosporun furfur"* nâmındaki tufeyl nebati-i fıtriye aid olduğu aşikâr idi...

Şimdi gelelim asıl mevzuumuza. Yukarıda kafes-i sadrî etrafında görünen lekelerden bahsettik. Öteden beri malûmdur ki hazaze-i mütelevvine el ve ayak hizalarında asla görünmediği gibi yüzde ve unkun elbiseden hariç kalan kısm-i âlisi etrafında ensede ve çene altında müstesna kabilinden müşahade olunuyor. Muharerât-i cildiyyede mezkûr nâhiyelerde tesâdüf olunduğuna dair Benye, Duvayun, Dubrovil, Ona vesaire tarafından ancak mahdudû'l-aded birkaç vak'a zikr olunur. İşte bizim hasta dahi şu ender ve müstesna vak'alardan birini teşkil ediyordu: Burada mikrosporun furfur, kafes-i sadrî

cildinden başka her iki omuzu da lekelemiş ve buralardan daha yukarılara tırmanarak unkun etrafında nahiye-i tahtü'l-fakiye ve rakabede dahi bir takım kutruvî şâibeler vücûda getirmişdi. Şâibeler bilhassa nahiye-i rakabede şayân-ı dikkat idi. Bu nahiyede yukarıdakiler yani cild-i muş'ire yakın olanlar daha aşağıda bulunanlardan hayli farklı idi: Birincilerde levn beyaz denilecek derecede açık, yonga alâmeti ise mefkud, halbuki ikinciler daha koyu, âdeta sütlü kahverenginde bulunarak tırnak darbesiyle husûle gelen mezkûr alâmeti de kolayca ibrâz ediyorlar idi. Belli idi ki âlideki lekeler hizasında tufeyl âfetzede olan tabaka-i kroniye katları sıyrılmış ve haraşif halinde dökülmüş gitmiştir. Fakat şâyân-ı dikkat olan cihet şudur ki her iki nev leke sağlam kalan muhite nisbeten daha açık bir renkde görünüyor, adeta bir barası (Vitiligo) andırıyordu. Çünkü nahiye-i rakabeyede cild-i sâlimin elbise ile gayr-i mestûr kalan kısmı tesirât-ı şemsiyye ve hevaiyeden pek müteessir olarak tasabbuğ etmiş ve ziyadesiyle esmerleşmişdi. Demek oluyor ki *"mikrosporun furfur"* mantarını havi sahaları tesirât-ı hariciye ile tasabbuğ eden cild-i sâlim derecesinde esmer olamadığı gibi aleyhdeki daha açık renkli levhaların isabet ettiği vechile elbise gibi tasabbuğden vekâye bile ederek hal-i umumî-i tabiîsini muhafaza ettiriyor. Hal-i tabiî diyoruz, çünki beyaz gibi görünme rüyet hatası olup baras da daü'l-ebyâz ciltlerde (Leucodermie) olduğu gibi hakiki bir tenakus-ı sıbağ yahud adem-i sabagiyyet yokdur. Velhâsıl sadr ve zuhurda hazaze-i mütelevvine açık renkli cild-i sâlim üzerinde koyu, esmer lekeler peyda ettiği halde, boyunda fart-ı sıbağ ile esmerleşen cild-i sâlim üzerinde açık hatta beyaz lekeler halinde görünübilir. Ayni zamanda *"yonga alâmeti"* henüz zâil olmayan ensenin esfeldeki lekeleri zuhrdakilere nisbeten daha açık bir renkde görünüyorsa da bunun da bir galat-ı rüyetden ileri geldiğini anlamak kolaydır: Elverir ki delikli bir kâğıt parçası ile her iki nâhiye lekelerini muhit-salimlerinden tecrit edilmiş bir surette seyr edelim: rakabeyede zuhrda da lekelerin rengi aynı!..

Şimdi balâdaki mesrudattan çıkan neticeyi teşhis-i tefrikî bahsine tatbik edelim: Alelumun bir hazaze-i mütelevvine karşısında hatıra gelen cilt hastalıkları şunlardır: bazı şelel-i sabbagiye, nikab-ı haml (Kloazma), bazı hastalıklardaki sevda-i cild (mélanodermie), indifâi sabbaği-i efrénce, âfet-i sabbagiye-i cüzâmiye (Cüzam-ı şâibevî, cüzam-ı baras-ı âdi (Vitiligo), *"Ekzematid"* yahut *"Seboreid"* tabir edilen bazı yâbis ekzemalar (Jiber)'in daü'l-hihâle-i verediyesi, eritrazame ve ilh. Bu hastalıklar üzerinde birer birer tevekkuf etmeyeceğim. Bunların çoğu ile ihtilâttan imtina için öteden beri teşhis-ı tefrik başlıca *"Yonga alâmeti"*ne istinad ediyor. Baras-ı cüzâmı (Vitiligo gravior)'nın butlan-ı his ile muttasıf olmayan adi barasdan tefrik hususunda ise deniyor ki bazen ilk nazarda cild-i sâlim hasta ve hasta olan cild, sâlim zannedilerek iltibas vaki olabilir. Halbuki bizim vak'ada görüyoruz ki yalnız boyun muayenesi ile iktifa edilirse böyle bir zann hâsıl olduğu takdirde dahi hata mümkündür. alelhusus levhaların daha beyaz görünenlerinde yonga alâmeti de mefkud olursa burada tabiî tenevvir edecek vasıta hastayı soyundurup çıplak olarak her tarafını muayene ile beyaz levhalarda hakiki bir madumiyet-i levn (Achromie) olmadığına dikkatdir...

Tasnifat-ı efrenciyeye gelince malûmdur ki frengi hastalığı seyr ve terakkisi esnasında üç nevi tasabbuğate meydan verebilir ki şunlardır:

1- Bade'l-indifa-i saniyevî bilhassa hatatalarda hasıl olan tasabbuğat-ı taliye-i saniyevî şaibeleri (frenginin *"krartan-indifa-i efrencileri"* Nigricantes Syphilides).

2- Tasabbugat-i taliye-i salisevî ki avârız-i sâlisevî-i efrencinin bakâya-ı nedbevisinden ibâret olup bazı defa barası taklid edercesine alaca olabilir. Aklı karalı cild-i efrence (Leucomélanodermie Syphilitique) burada cildin kıvamında dahi bir tagayyir his olunur.

3- Talî olmayarak müstakilen zuhur eden ve ekseriye frenginin alâmet-i yakıniyesinden addedilen indifa-i efrenc-i sabbaği ki teşhis-i tefriki nokta-i nazarından biraz ehemmiyetle bahs etmek istediğimizde frenginin bu tezahürüdür: *"Unkun aralıklı bir esvedâd-ı cildi"* (Melanordermie areolaire du cou) olan bu indifa-i efrenciye *"kılâde-i zühre"* yani Venüs Gerdanlığı dahi deniyor. Burada unkun etrafında, bilhassa cildinde (daha aşağılara kadar indiği de vardır) tasabbuğ etmiş bir zemin üzerinde mercimek tanesinden yirmi paralık bir sikke cesâmetine kadar gözükür. Bir çok müdevver beyazlıklar, beyaz benekler müşâhede olunur. Bu yolda bir tasabbug hay'aet-i mecmuasıyle dantelâ şebekesine teşbiye edilebilir, bir dantelâ ki telleri kirli sarımtırak ya esmer,

bozca, boşlukları ise beyaz!... Kadınlara erkeklerden ziyâde ârız olan bu indiffa-i sabbağî frenginin birinci senesi zarfında, ekseriye üçüncü ayından sonra zuhur edip müddet-i devamı muayyen olmayarak senelerce devam edebildiği gibi müdâvat-ı hususiyeye bile mukavemet eder. Tasabbuğ ile esmerleşmiş zemin üzerindeki beyaz lekeler frengi nuvisan beyanında münakaşatı mucib olmuştur: Bazıları açık renkli lekeler madumu'l-levn olmayıp, beyaz görünmeleri sırf cild-i tabiinin fart-ı tulüne uğrayan şebeke ile tezad teşkil etmelerinden, binaenaleyh bir galat-ı rüyetden ileri geliyor, diyorlar. Diğerleri ise cildin hakiki bir tenâkus-ı levn ile benek benek ağırdığını asıl ve beneklerin fart-ı sıbbağ mıntıkasıyla kuşatıldığını tali addedilerek beneklerin müdevver olmalarına ve tecemmuları ile muayyen şekiller almalarına vesaireye istinâden bunların müşahede edilmemiş yahut müşahedesi müşkül bulunmuş indifaat-i efrenciye-i ahmerariyye ve hatatiyeden ileri geldiğini iddia ediyorlar... Bu tasabbugatın tekevvün-i marazîsi hakkında dahi nazariyeler muhtelif hem de pek muhteliftir. Mevzu'muza adem-i talik hesabıyla bundan bahsetmeyeceğim. Her ne olursa olsun bu şekildeki tasabbugat frenginin en mühim nişânelerinden, yakın alâmetlerinden maduttur. Mamafih şu tasabbugatın nadir de olsa bazı defa dau'l-ederanda ve fakru'd-dem-i amikde dahi zuhuru vaki olmakla, alâmet-i mezbûrenin kıymeti biraz taklid edilebiliyor.

Vak'a-i mezkure gösteriyor ki böyle bir manzara seririye-i hazaze-i mütelevvine ile dahi hâsıl olabilir. Binaenaleyh burada bir sual vârid-i hatır oluyor: Hazaze-i mütelevvinenin çok defa fakru'ddem, ederanlı bir bünye ile alâkadar bulunması malûm olmakla acaba fakru'd-dem ve ederana mübtela vücutlarda görünen vak'aların bazısı hazaze-i mütelevvineden neşet etmiş olmasın? Böyle bir vak'ada münasib bir tedavi ile beden mikrosporun furfurdan tathir edildikten sonra diğer bir tabib yonga alâmetinden ari bu yöndeki beyaz lekeleri bir müddet müşâhede etmeyecek mi?...

Gelelim asıl maksadımıza: Öteden beri açık renkli bir cild üzerinde esmer sarımtrak lekeli ve yonga alâmetli bir hazaze-i mütelevvine nazar-ı itibare alınarak indifa-i efrenci ile teşhis-i tefrik bahsi de ona göre yapılıyordu. Halbuki vak'amızda hal ve keyfiyetin bir akis dahi olabildiği, hatta beyaz görünen

lekelerin burada dahi madumü'l-levn olmadığı gördük. Binaenaleyh ehemiyetle telâkki ettiğimiz noktalar şunlar oldu: Hazaze-i mütelevvinenin mezkûr şeklinde beyaz lekeler frengiye nisbeten daha seyrek, daha münferid ve aradaki mesafat-ı mütesabağa daha vasi idi. Ancak dau'l-efrence-i sabbaği daha nadirdir. Bu tarzda bazılarının müşahedatına nazaran bilhassa başlangıçta bu tarzda görünebildiğinden daha ziyade âtîdeki alâmetlerine istinad ettik: yonga alâmeti müşâhede olunmayan yani tabaka-i karinesi sıyrılıp dökülmüş olan âliyedeki lekeler o şekil ve cesametce yonga alâmeti irâe eden esfeldekilerden farklı değil idi. Esfeldekilerden tabaka-i kroniye kaldırılmakla âliyedekilere derece-i televvün itibariyle de benziyordu. Arada kısmen âliyedekilere kısmen de esfeldekilere benzer levhalar da vardı...

Bu gibi mülahazata binâen talebenin mektebinden getirdiği tezkereye, boynundaki âfetin hazâze-i mütelevvine eseri olduğu cevabı verildi. Yoksa hasta beyhude bir su-izân altında kalmış olacak ve belki de arkadaşlardan tefrîk edilip tahsilden geri bırakılmış olacak idi*.

Bu müşahedemiz, icray-ı san'atla meşgul olan mütehassısların frengi ve hazâze-i mütelevvine gibi sık sık tesadüf ettiği hastalıklar arasında mukâyese-i tefrikiyeye aid olduğundan, mahaza hazâr-ı dikkati celb etmek üzere yazıldı.

SİFİLOMANİ ve FRENGİYE DAİR BİLGİLERİMİZİN TARİHİNDEN BİR NEBZE

Sirayet ve intişarı başlıca tenasül âzası vasıtasile vukua gelen bazı hastalıklara dilimizde **zührevî hastalıklar** deniyor; zührevî tabiri frenkçe **veneriyen** kelimesinin tercümesidir; bu kelime ise eski milletlerce bir ilâhe ismi olan **(Venus)**'tan müştaktır. Esasen, bugünkü ilim ve felsefenin tahminine nazaran, hayatın ilk menbaını, güneş şualarının tesiri altında kalan deniz teşkil eder; bu kadim kavimler de sezmiş olacaklar ki **Venus**'un deniz köpüklerinden çıktığına kail olmuşlar: bu kavimlerin **mitologi**'sine göre, deniz, mevvaç ve coşkun bir halde iken, kâinatın bir tarafından fırlatılıp ta üzerine düşen **mülkih bir madde** den müteessir olarak, hüsün ve aşkı yani

* *Ma'teessüf hastanın boynunda görünen manzaranın fotoğrafı alınamadı.*

hayatın hakikî ve yüksek manasını temsil ve ifade eden bir mabudu vücuda getirmiş ve dalgalarile sahile atmıştır.

Bunun ismi garpta **Venüs**, şarkta **Zühre**'dir; şarkın **Zühre**'si **Venus**'un ayni, tamamile muadili midir, bilmiyorum; ancak fransızların vénérien tabirinde epeyce isabet vardır; çünkü bir az açık meşrepli olan bu dilber ilâhe, kadim devirlerin müşriklerince, bilhassa eski Yunanlılara ve Romalılara göre, bir dereceye kadar fuhşun da hamisi sayılırdı: mitologi destanlarında, sanayi mabudu **Volkan (Vulcain)**ın meşru zevcesi olan **Venüs**'ün, harp mabudu olan **Merrih (Mars)** ile gayri meşru münasebet ve muaşekalarına dair bir çok hikâyeler vardır. Beşeriyetin içtimaî hastalıklarından biri bulunan fuhşun, bazı illetlerin sirayet ve intişarında rolü derkâr olmakla, bu illetlere, fuhşun esatirî hamisine izafetle **emraz-ı zühreviye (maladiese vénériennes)** ismini vermek elbette yakışık alır.

Deniz (La mer) unvanile koca bir divan neşretmiş olan fransız şairi **(Jean Richepin)** bu eserinde denizden çıkan Venüs'ü de unutmuyor ve bir manzumesinde onun ne yaman, ne ihanetkâr bir afet olduğunu anlatmağa çalışıyor; **Etoile du matin, divine entremetteuse!**[*] mısraı ile başlayan bu manzumeyi, şair, Venüs'ü şu yolda azarlamakla bitiriyor:

Que de fois ton regard dans ma gorge plante
Y laissa le venin de la mélancolie!..[**]

Bu beyit, zührevî hastalıkların ne kadar mühlik şeyler olduğunu az çok bildikleri halde, nasılsa arasıra fuhuş vadisine sürüklenen bazı münevver gençlerin, delikanlıların ahval-i ruhiyesini pek güzel tasvir eder; bunun biraz daha ilerisi **frengi manyası (syphilomanie)** dir; bir şahsın, frengiye tutulmamış olduğu halde, kendisini **frengili** sanmasından, marazî olarak sanmasından ibarettir[***].

Ben tıbbiye talebeliği çağlarımda ve sonra muavinlik zamanlarımın iptidalarında **sifilomanyaklara** rasgelirdim; şimdiki

[*] *Ey Tan yıldızı olan zühre, ey ilâhî fitnekâr!.*

[**] *Kaç defalar bana mun'atif nigâhın, içimde boğazımı sıkan, ruhumu kemiren vesvese ve kuruntu zehiri bıraktı...*

[***] *Bu nevi manyayı, bir taraftan* ***sifilofobi (syphilophobie)****, diğer taraftan bizzat frengiden ileri gelen cinnetlerle karıştırmamalıdır. Sifilomani'nin bir de, yeni bir tabir ile* ***iatrogénique*** *şekilleri vardır ki o da ayrı bir bahis; bu bahsı arkadaşımız müderris Hamdi Suat Beye bırakıyorum....*

halde ise bu nevi hastalara eskisi kadar tesadüf etmiyorum. Bana öyle geliyor ki o zamandan beri bunların sayısı gittikçe azalıyor; mamafih bu hususta söz söylemek **Mazhar Osman, M. Hayrullah, Fahreddin Kerim** ve saire gibi kıymetli ve daha salâhiyyettar alienist ve nevroloğlarımıza düşer. Her halde intibaatım ve uzun senelere raci olan müşahedelerim beni aldatmıyor zannındayım.

Ben, **sifilomani** vak'alarının azalmasını frengiye dair bilgiler sahasındaki terakki ve tekâmülün tarihile izah ediyorum.

Evvelâ bu tarihi kısaca gözden geçirelim:

Frengi hastalığının serirî âraz ve tahribatına dair en zengin ve şümullü malûmat 19 uncu asrın ikinci nısfı zarfında elde edilebildiği halde, bu hastalığın teşhis ve tedavisine dair en mühim ve en nafi keşifler, ancak son zamanlarda, yani yirminci asrın iptidasından beri yapılmış bulunuyor:

Seririyat mücahitlerinin meydana çıkardıkları hakikatler derece derece olarak şu suretle elde edilmiştir: geçmiş asırlarda bütün zührevî ârızalar bir tek hastalık addolunuyordu; ancak 18 inci asrın nihayetlerine doğrudur ki frengiyi belsoğukluğundan tefrike muvaffakiyet hasıl oluyor. Sonra 19 uncu asrın ortalarına doğru yumuşak Karha'nın da frengile alâkası olmadığı ve frenginin ilk afeti olan **sert şankre** dan büsbütün ayrı bir şey olduğu anlaşılıyor. Fakat bu hakikatler öyle birden bire meydana çıkarılmamıştır.

Bir aralık **Ayniyet (identisme)** nazariyesini kabul etmiyen meşhur **Hunter**, o nazariyeyi yıkmak maksadile 1767 tarihinde kendi üzerinde yaptığı meş'um tecrübe neticesinde tekrar irtica yolunu tutmuş ve belsoğukluğu ile frenginin bir hastalık olduğunu iddia ederek identist olmuştu. Bu yüzden hakikatin tecellisi senelerce gecikti. Nihayet 1838 de **Ricord**'un mesaisi sayesinde, frengi ile belsoğukluğunun birbirinden ayrı hastalıklar oldukları kat'î surette ve bütün vüzuhile tahakkuk etti. Fakat bu defa da başka bir dalâletle, **birlikçi (unitarist)**lerin dalâletile mücadele etmek lâzım geliyordu: bunlar zannediyordılar ki yumuşak şankre ile sert şankrenin her ikisi de sifilis denen bir tek hastalığın muhtelif şekilde tezahüründen başka bir şey değil. Bu mes'ele etrafında **ikilikçi (dualist)**lerle **birlikçi** ler arasında senelerce süren münakaşa, akıbet, **Bassereau**'nun 1852 senesinde yaptığı telkih tecrübeleri sayesinde

kat'î surette **ikilik** **taraftarlarının** lehine olarak halledildi... Ancak bu münakaşada mağlup olan unitaristler meydanı birdenbire terketmediler. Ellerinde muhaliflerile uğraşacak silâhları vardı: bazan öyle yaralara tesadüf olunuyor ki yumuşak oldukları halde sonraları **iptidaî afet** gibi sertleşerek nihayet frenginin sair tezahüratile neticeleniyor. İşte bu yüzden ileri gelen tereddütlere de **(Lyon)**'lu **Rollet**'nin **muhtelif şankre** nazariyesi hatime çekti: **Rollet** gösterdi ki bu nevi yaralar her iki hastalığın ayni noktada tesadüfî bir içtimaından başka bir şey değil: malûmdur ki nazik bir seririyatçı gözü ile onun meydana koyduğu bu nazariye, bilâhare bakteriyolgi keşifleri ile de teeyyüt etmiştir: bu gün muhtelif şankrelerde treponema ile istreptobalisin iştirak ettiklerini görmek mümkündür.

Demek oluyor ki **Rollet** den sonra **birlikçiler** artık tamamile mağlup olmuşlardı! Böyle ilmi mücahedeleri ile bunca kıymetli hakikatların meydana çıkmasına rağmen frengiye dair seririî tetkikat henüz son sözünü söylememiş idi: Buna da büyük **Furniye (A. Fournier)** muvaffak oluyor: koca âlim **frenginâme** diyebileceğimiz muazzam şaheserinde eslâfın ve kendisinin pek vasi müşahede ve tetkiklerini cemi ve telfik ederek, bunlara istinaden bir çok esrarın üzerinden perdeyi kaldırıyor ve frengi bahsında yeni yeni fasıllar açıyor: bu kabilden olarak, **cümle-i viaiye** ile **cümle-i asabiye** ye ârız ve **frengi yanaşığı (parasyphillitique**[*] tabir olunan hastalıkların hakikî mahiyeti onun mesaisi sayesinde anlaşılmıştır; bakteriyoloğlara ancak bu sezişlerin doğruluğunu tastik etmek kalmıştı.

Fournier'den sonra ilmî mücahede daha ziyade lâboratuvar sahasına intikal ediyor; bu sahada elde edilen keşifler ise, nazariyat ve faraziyatta olduğu gibi tatbikatta da, yani frengi mücadele ve tedavisinin amelî işlerinde de mütemadi ve sevinç verici teceddütleri mucip oluyor. Otuz kırk seneden beri şahidi olduğumuz mezkûr keşifler gayet mühim olmakla, bir de bunları tarih sırasile muhtasaran gözden geçirelim:

Evvel emirde, 1903 senesinde **(Metchnikof)** ve arkadaşları tarafından fennî tecrübeler için frengi aşılanabilen hayvanlar (maymunlar ve saire) keşfolundu. Bu keşfin bir çok tatbikatından sarfnazarla ehemmiyetini bir iki misalle izah edeyim:

[*] *Buna **frengi bozunsutu** da demek caiz olabilir, çünkü yunanî **para** edatı **yanı sıra** demek olduğu gibi bir şeyin bozukluğu manasına da gelir.*

Frengiden tahaffüz için tertip edilen 100 de 33 nisbetindeki kalomel merheminin müessir olduğun, **Meçnikof** evvelâ şimpanze ve makak cinsinden **beşer biçimli (anthropide)** maymunlar üzerindeki tecrübelerinden anlaşılmıştı. Bundan, bir tıp talebesi olan **Maisonneuve** cesaret alarak 1906 da, ayni tecrübeyi, **Meçnikof**'un elile bir kaç meşhur tabibin huzurunda (bir kaç **şahit** maymunla beraber) kendi üzerinde yaptırmaktan çekinmedi!. İlk evvel bu tecrübelerden vasi mikyasta istifade eden hükûmet, Amerika Müttefikk Cumhuriyetleri olmuş ve mezkûr tahaffuz usulü, bilhassa bu devletin Harb-i Umumî esnasında Avrupa'ya ihraç olunan ordusunda parlak neticeler vermiştir.. İşte bu gibi tecrübeler bize frengi için ber **teamül hayvanı (animal réactif)** keşfetmenin ne mühim olduğunu gösterir. **Meçnikof**'un maymunlar üzerindeki diğer meşhur tecrübesi bundan daha az ehemmiyetli değil. Çünkü **Schaudinn**'in **treponema** yı keşfetmesine adeta bir mukaddeme teşkil eder: Almanya tıp âlimlerinden **Klingmüller** ile **Bakermann**, kendi vücutları üzerinde, frengi virusunun süzgeçten geçmediğini tecrübelerle ispata çalışmışlardı; fakat bu âlimlerin fedakârlıklarına rağmen, tecrübeleri pek fennî olmadığından şüphe ve tereddütleri izaleye kâfi gelmiyordu. İşte bu sırada **Meçnikof**'un **teamül hayvanları** imdada yetişti; aynı tecrübeleri bir de **Meçnikof** icra etti; fakat maymunlar üzerinde ve ilmî takayyüdata riayet ederek; şöyle ki tecrübe hayvanlarını iki kısma ayırdı; bunların bir kısmına virusu havi **masıl maddesini** terşih etmeden, diğer kısmına ise terhiş ettikten sonra telkih etti; neticede birinciler tefrih (incubation) müddetinin hitamında frengi ârazı gösterdikleri halde, ikinciler bu illetten tamamile masun kaldılar. Bu neticeler artık Alman âlimlerinin iddiasını, itiraz edilmeyecek bir surette ispat etmiş idi.

Demek, anlamıştı ki frengi mikrobu süzgeçten geçmiyor, onu görmek mümkün olacak ve zahmet çekip araştırmaya değer!..

Filhakika **teamül hayvanları** nın keşfinden iki sene sonra, yani 3 Mart 1905 tarihinde ultra mikroskop sayesinde senelerden beri araştırılan bu cenabet parazit görünebildi. Bu keşif Berlin'de **hayatiyat (biologi)** âlimi olan **Sehaudinn** ile tıp ve ensac élimi bulunan **Hofmann** tarafından yapılmıştır. **Tréponema pallidum** veya **Spirochaeta pallida** ismini de **Spiril** şeklinde iptipaî bir hayvancılık (protozoaire) olan mezkûr mikroba bunlar takmışlardır.

Bu mühim keşfin birçok şüpheli vak'alarda teşhise yaradığı şöyle dursun bir de bundan sonraki tetebbüleri ziyadesile teshil etmiştir.

Esasen hafi, kâmin, yahut **maskeli** öyle frengi vak'aları vardır ki, bunlarda ne serirî âraz ne de ultramikroskop vasıtasile kat'î bir teşhis vaz'ı mümkün olmıyor. İşte bu müşkülâtı **Wassermann*** ehemmiyetli bir derecede bertaraf etmeğe muvaffak olmuştur. Bu âlim 1906 da kanı, daha doğrusu kanın maslını muayene suretile, frengiyi teşhis için yeni bir usul buldu:

Masıl teşhisi (Sérodiagnostic)!.. Bu sayede, bir adamda frengi alâimi müşahede edilsin edilmesin, hatta bu illetin âmili olan mikrop hurdebinle görünsün görünmesin, kanın suyunda bazı tegayyüratın vukua gelip gelmemesi nazarı itibara alınarak, kimya usullerine benzer usullere frengi illetinin mevcudiyet veya ademi mevcudiyeti, şayet mevcut idise, hastanın sağalıp sağalmadığı meydana çıkarılabiliyor. **Wassermann**, mesaisinde **Bordet** ve **Gengou** adlı iki Belçikalının keşiflerinden mülhem olmuştu: esasen **Wassermann usulü ile frengi** teşhisi Belçikalı âlimlerin daha evvel, **muafiyeti** izah yolunda bulmuş oldukları **mütemmim inhirafı (déviation du complément)**** **hadisesinin, hususî surette frengili kana tatbikinden başka birşey değil...**

Wassermann'dan sonra **frengi masliyatı (sérologie de la siphilis)** gittikçe terakki ederek bu sahada ortaya bir çok yeni usuller daha çıktı: **Hecht, Noguchi** ve saire teamülleri***.

Serodiagnostik usullerinin bu tekessürüne rağmen **Bordet Wassermann** teamülü el'an klâsik (classique) olarak kalıyor ve hemen her yerde az çok tadilât ile başlıca müracaat olunan usuldür; 1923 senesinde Kopenhag konferansında **(Conférence de Copenhague)** toplanan muhtelif memleketlerin âlim ve mütehassısları bunu böylece tastik etmişlerdi...

Wassermann, mütemmin inhirafı usülünü frengiye tatbik için **antijen (antigene)** olarak, irsen frengili doğan çocuğun karaciğerini (külliyetli miktarda treponemayı havi olmasına

* *Neisser ve Bruck ile beraber.*

** *Widalin **tespit teamülü (réaction de fixation)** dediği hadise de aynı şeydir.*

*** *Frengi masliyatı sahasında başka çığırları takip eden teşhis usulleri daha vardır: muhtelif kolloidal maddelerin teamülleri, **Vernes'in, (Sachs-Georgi), (Kahn** ve sairenin **flokülasyon teamülleri (réaction de floculation)** ki gittikçe ehemmiyetleri artmaktadır.*

mebni) kullanmıştı ve alınan neticeler iptidaları, Belçikalı âlimlerin nazariyesine tevafuk eder gibi görünmüştü. Fakat müteakiben yapılan taharriyat gösterdi ki **Wassermann** teamülünde netice pek istifadeli olmakla beraber bunu izah için tutulan yol yanlıştır: 1912 senesine doğru girilen ciddî tetkiklerden anlaşılıyordu ki **antijen** diye ortaya sürdükleri madde mezkûr teamüllerdeki rolü itibarile alelâde **ince bir sübye (suspension fine)** den başka bir şey değil, bir sübye ki derununda muallâk bulunan maddenin veznine ve derece-i inkısamına göre tesir icra eder ve binaenaleyh **Wassermann** teamülü **biologique** değil adi bir fizikoşimik teamülden ibarettir. Bu buluşlar, **Graham, Duclaux, Gengou** ve saire gibi daha evvel (1907) **kolloit** mevadın havassı üzerinde taharriyat yapmış olan âlimlerin mesaisinden alınan ilhamın tabiî bir neticesidi... Demek oluyor ki **Wassermann** teamülünde antijene atfolunan vazife hakikatı halde, **hubeybatlı bir sübye (suspension granulifere)** ye aitmiş!... ve Wassermann ile arkadaşı hadisenin hakikî mahiyetinden haberdar olmıyarak **flokulasyon** teamüllerinin esasını keşfetmişlermiş!... Serom'larla flokülasyon hadisesine meydan veren **aza hulâsası sübyelerinin (suspensions d'exrait d'organes)** en muvafıkı **Vernes**'e göre **péréthynol** sübyesidir; péréthynol ise hususî surette istihzar edilmiş bir **at kalbi hulâsası** olup, piyasada hazır olarak satılır...

İşte bu vadilerde yürütülen taharriyat nihayet gösterdi ki flokülasyon derecesi bize pek alâ frengi intanının derecesini gösterebilir; bunun için iptida müracaat edilmiş olan **renkölçme (colorimetri)** usulü terkedilecek **fotometre (photometre)** denilen hususî bir cihaz vasıtasile bulanıklığın doğrudan doğruya takdir olunması, yani **fotometri (photometrie)** usulüne geçiliyor: **Vernes** diyor ki:

Flokülasyon'un derecesini hakkile anlamak için gözlerimize itimat caiz dağildir; hummalı bir hastanın derecei hararetini anlamak için parmaklarımızın lâmisa hassasiyetine güvenemeyip termometreye ihtiyaç gösterdiğimiz gibi burada da en cüzî tehavvülâtı ölçmek için optik bir cihazın yardımına müracaat zarureti vardır ve ilh.. Bu ustalıklı cihazı **Vernes**, mesai arkadaşlardan **Brick** ile **Yvon**'un yardımile tertip edebilmiştir.

Vernes tarafından tesis edilerek flokülasyon teamülünün şeddetini ölçen ve bu sayede intanı adım adım takip edebilen

mezkûr usule müteveffa **Chantemesse Syphilimetrie** ismi vermiştir*.

Meçnikof, Şaudin, Wassermann ve saire gibi ilim mücahitlerinin keşiflerinden sonra artık sıra, frengi tedavisi mes'elesinin makul (rationnel) bir şekilde halline gelmişti, çünkü bu keşiflerin yardımı sayesinde artık bu iste hayli kolaylaşmış oluyordu!.

1909'dan sonra Frankfurtlu **Ehrlich** ile Japonyalı **Hata**'nın bu sahadaki keşifleri şöhret buldu: arsenik mürekkebatından ibret bir sıra kıymetli ve müessir ilaçlar arseno benzol'ler (606,614 v.s.) Ehrlich atoksil (atoxyl)'in kimyevî terkibini iyice tayin ettikten sonra, bunu esas ittihaz ederek, **kimya-i uzvî**'nin terkip (synthese) usullerine ittibaen **benzol**'ler vasitasile vücuda getirilen yüzlerce mürekkebatı, **Hata** ile birlikte hayvanlar üzerinde tecrübe ederek, mezkûr ilâçları bulmuştu ve bu buluşların **ispirillozların tecrübî Şimioterapisi** adlı değerli eserinde neşretmişti..

Ehrlich mesaisine daha emin bir surette devam edebilmek için kendisine birkaç değerli iş arkadaşı bulmuştu: bunlardan kimya cihetine deruhte eden **Bertheim** ile tedavi ve biologi cihetini üzerine alan **Hata**'nın hizmetleri unutulamaz.. **Ehrlich**'ten sonra, onun açtığı çığır üzerinde yürüyen âlimler daha birçok ilâç bulmuşlardı; bunlardan her birinin kendine göre bir meziyet ve kıymeti vardır...

Ayni zamanlarda bızmut'un da frengi karşıtı gibi kullanılabileceği sezilmişti. 1919 da **Ehrliçhin** halefleri **Kolle** ile **Kit** bu hususta daha ciddî tetkikatta bulundular. Fakat ilk defa 1921 de (Bi) mürekkebatını Pasteur İnstitüsünde tecrübe hayvanları frengisinde muvaffakıyetle kullananlar **Sazerac** ile **Levaditi**, ve bu tecrübelerden cesaret alarak insan frengisinde kullananlar da **L. Fournier** ile **Guénot** olmuş ve bu suretle **bismuthotherapie**'nin esası kurulmuştur.

Bu son keşiflerin ehemiyetini göstermek için şunu söylemek kâfidir ki arsenik ile bizmut mürekkebatı; alel'ade frengi şöyle dursun, hatta frenginin öteden beri civaya mukavemet eden habis şekli (Syph.maligne) in bile uhtesinden gelebiliyor!. Bu kısa tarihçemizi bitirmek için 1917 senesine doğru **malariathérapie** yi tesis edenlerden Viyanalı **Wagner von Jauvregg**'in hizmetlerini de unutmamalıyız; onun **méthode Pyréttogene** ismi verdiği müvellid-i humma tedavisi sayesinde bu gün **felc-i umumî** ve saire gibi sinir ve dimağ frengilerinin **inzarı** oldukça hafiflemiştir...

* *Fazla malûmat için Müd.* **Server Kâmil'in sifilimetri**'*sine müracaat olunabilir.*

Şimdi frengiye dair yeni bilgilerimizin bu kısa tarihçesini gözden geçirince ne görüyoruz? 19 uncu asrın heman nihayetine kadar yapılan taharriyat ve yazılan eserlerde daha ziyade korkutucu bir mahiyette iken 20 inci asrın iptidasından beri zaman geçtikçe bu halin aksine şahit oluyoruz; yirmi otuz seneden beri yazılan eserler, yapılan keşifler, bulunan ilâçlar ve ittihaz edilen içtimaî tedbirler muzir frengi korkusunu yavaş yavaş insanların kalbinden çıkarmaktadır. 19. ucnu asrın büyük frengişinası **Fournier on sekiz yaşına basan** gençler için yazdığı ikazkâr eserde frengiyi pek korkunç bir surette tasvir etmiş idi; 20 inci asrın psikolog bir sifiligrafı olan **(Louis Bory)** bu eseri şiddetle tenkit ve itham ederek bakınız ve yazıyor:

Fikrimce bu türlü ifadelerile Fournier, frengiye yakalanmış insanlara bu hastalığın kendisinden fazla fenalık etmiş oluyor... Hüsnüniyetine ve gayesinin ulviyet ve necabetine rağmen müellif fenalığın önüne geçmeye muvaffak olamamış ve aksi neticeler hasıl olmuştur; eserini mütalea edenlerde daha ziyade intihar fikri uyanıp kuvvetleniyor!.. ve ilh.

Artık niçin zamanımızda sifilomanyakların ve sifilofopların sayısı azalıyor? anlaşılmıyor mu?..

Sıhhat Almanakı
İstanbul 1933, s. 233-241

Hüseyinzâde Ali Bey (1889)

Hüseyinzâde Ali Bey
Azerbaycan'a döndüğü yıllarda.

Hüseyinzâde Ali Bey ve
Talibzâde Abdurrahim Bey

Hüseyinzâde Ali Bey (1913)

Tıp Fakültesi'nde Müderris Muavinliği sırasında

Hüseyinzâde Ali Bey,
1920 li yıllarda

Odesa 1918
Fuad Köprülü, Halim Sabit ve
Hüseyinzade Ali Bey(Ortada)
(Tuba Çavdar Kolleksiyonu)

İstanbul Tıp Fakültesi 1341/1925 yılı
Mezunları Hocaları ile
(Daire içindeki Hüseyinzâde Ali Bey'dir)

1926'da İstiklâl Mahkemesi sırasında

1926 yılında İstiklâl Mahkemesi
tarafından tutuklandığı sıra

Hüseyinzâde Ali Bey
son fotoğrafı (1936)

FAUST

Hüseyinzade Ali Bey'in
Yazısı ve imzası (1926)

Hüseyinzade Ali Bey'in
çocukları

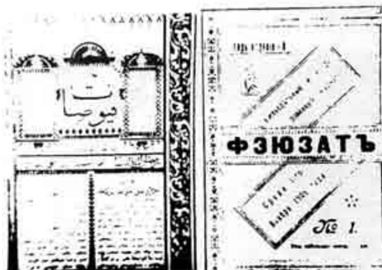
Hüseyinzâde Ali Bey'in
oğlu Ressam Selim Turan

Hüseyinzade Ali Bey'in
Ressam olan oğlu Selim Turan

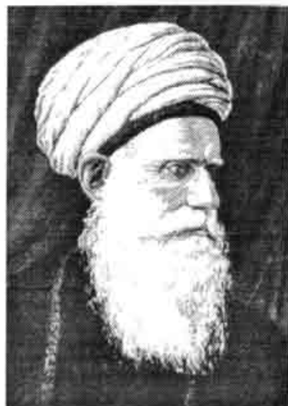

Hüseyinzâde Ali Bey'in
baş yazarlığını yaptığı
Hayat Gazetesi

ФЗЮЗАТЪ

№ 1.

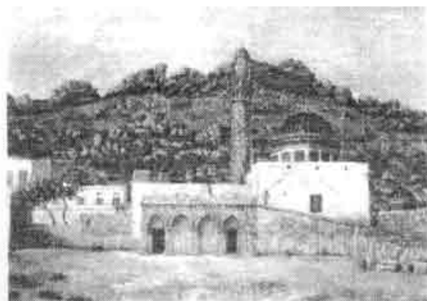
Hüseyinzâde Ali Bey'in
çıkardığı Füyûzat Dergisinin
Birinci sayısı (1906)

Hüseyinzade Ali Bey'in
Şeyhülislam Portresi

Hüseyinzâde Ali Bey'in
Azerbaycanlı Ailesi
adlı karakalem çalışması

Hüseyinzâde Ali Bey'in
Bibi Heybet Mescidi tablosu

ISBN : 975 - 498 - 056 - X
Milli Yayın No : 92 - 34 - Y - 0147 - 96